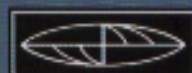

A VÁLTOZÓ VILÁGGAZDASÁG útkeresések, tapasztalatok és kilátások

I. kötet: Globális kérdések

Farkas Péter, Meisel Sándor, Novák Tamás (szerk.)

MTA KRTK
VILÁGGAZDASÁGI INTÉZET

Világgaazdasági Kutatásokért Alapítvány

2012

MTA Közgazdaság- és Regionális
Tudományi Kutatóközpont
Világgazdasági Intézet

Világgazdasági Kutatásokért
Alapítvány

A VÁLTOZÓ VILÁGGAZDASÁG – ÚTKERESÉSEK, TAPASZTALATOK ÉS KILÁTÁSOK

I. GLOBÁLIS KÉRDÉSEK

Szerkesztette

Farkas Péter – Meisel Sándor – Novák Tamás

Budapest
2012

© MTA KRTK, 2012

© Szerzők, 2012

© Szerkesztők, 2012

ISBN 978-963-301-587-2ö

ISBN 978-963-301-588-9

Tördelőszerkesztő: Paksai Béláné

MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont

Világgazdasági Intézet

H-1112 Budapest, Budaörsi út 45.

 vki@krtk.mta.hu

www.vki.hu

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	
<i>Novák Tamás</i>	5
A „nagy válság” és az új globális hatalmi rendszer kibontakozása	
<i>Simai Mihály</i>	7
A világgazdasági növekedés tendenciái és hatótényezői 2012 közepén	
<i>Farkas Péter</i>	32
A világ áru- és szolgáltatás-kereskedelmének várható alakulása	
<i>Kiss Judit</i>	57
A nemzetközi pénzügyi rendszer szabályozásának kihívásai	
<i>Biedermann Zsuzsánna</i>	80
A világ mezőgazdasága és agrárkereskedelme	
<i>Somai Miklós</i>	97
Versenyképesség az országgrangsorok tükrében	
<i>Szanyi Miklós</i>	124
Globális munkaerő-piaci és profittendenciák	
<i>Artner Annamária</i>	140
Az autóipar szerkezeti átrendeződése: vállalati stratégiák és a válság hatása	
<i>Szalavetz Andrea</i>	157
A nyersanyag- és energiapiacok 2011-2012-ben	
<i>Hugyecz Attila</i>	175

ELŐSZÓ

Az *MTA KRTK Világgazdasági Intézet* új, terveink szerint évenként egyszer megjelenő átfogó világgazdasági elemzésének 2012-es, háromkötetes kiadványát tartja kezében az Olvasó. A könyvben bemutatjuk a világgazdaság legfontosabb hosszú-, közép-, és rövid távú folyamatait, különösen kiemelve azokat a trendeket, amelyek a nemzetközi gazdaság átalakulásának legfontosabb irányait kijelölik. Nem hagyományos konjunktúraelemzésről van szó, hanem azoknak a nemzetközi hatásoknak az átfogó értékeléséről, amelyek a magyar gazdaság nemzetközi illeszkedése szempontjából meghatározóak. Ezek között lényegesek a magyar gazdaság nemzetközi versenyképességének változó feltételei; a világgazdaság középtávú fejlődése, különös tekintettel a termelési, pénzügyi és fogyasztási szerkezet átalakulására; a világgazdaság főbb hagyományos és új szereplői (főleg Kína, India, Oroszország, Brazília és egyéb feltörekvő országok) közötti erőviszonyok átalakulása; a magyar gazdaság számára adódó új lehetőségek és kockázatok; a globális válságkezelés elméleti és gazdaságpolitikai vizsgálata; illetve az Európai Unió kihívásai és a sikeres magyar EU-tagság gazdasági és gazdaságpolitikai feltételei. E folyamatok vizsgálata a Világgazdasági Intézet hagyományos kutatási területét jelenti.

Természetesen nem lehetséges olyan kiadványt készíteni, amelyik minden elképzelhető kérdést meg tud vizsgálni, és azokra válaszokat képes megfogalmazni. Kutatóközösségünk ezért a nemzetközi gazdasági folyamatok, régiók elemzésében szerzett több évtizedes tapasztalatai alapján igyekezett kiválasztani azokat a meghatározó kérdéseket, amelyek Magyarország számára kijelölik a nemzetközi mozgástér kereteit, illetve rávilágítanak azokra a hatásokra, amelyek nem állíthatók meg az országok határainál, s elkerülhetetlenül befolyásolják az egyes gazdaságok fejlődési, vagy éppen felzárkózási lehetőségeit. A globalizáció következtében naivitás azt hinni, hogy Magyarországra „nem gyűrűznek” be az akár tőlünk földrajzilag távol lévő események. Erről mintha még ma is sokan megfellekednének. Nem az elzárkózás tehát a sikeres országok útja, hanem mindazon trendek időben történő felismerése, amelyek előbb vagy utóbb, közvetlenül vagy közvetett csatornákon, de befolyásolják életünket, és

meghatározzák a gazdaságpolitika mozgásterét, az alkalmazkodás mellett a belső növekedési potenciál erősítésének lehetőségeit.

Ezekre a hatásokra fel kell készülni, a gyorsan változó feltételekhez alkalmazkodni kell, mivel egy ország saját hibájából, vagy külső és belső tényezők hatására könnyen „lecsúszhat”, marginalizálódhat a nemzetközi rendszerben, de a hanyatlás trendjeit megfordítani, és különösen felzárkózni a sikeres és fejlett államok sorába, nagyon nehéz. Ez a kiadvány – szerény eszközeivel – ebben kíván segítséget nyújtani.

Az első kötet a globális kérdésekből és folyamatokból válogat. A második kötet az Európán kívüli térségek fejlődését vizsgálja, hangsúlyt helyezve arra, hogy mind a fejlett világ, mint pedig a gyorsan felzárkózó országok reprezentatív köréről nyújtson áttekintést. A harmadik kötet az Európai Unió néhány országát vizsgálja, elsősorban a válságkezelés sikerességét vagy sikertelenségét középpontba állítva.

A szerzői kollektíva nem titkolt szándéka, hogy a magyar piacon ritkán elérhető részletességgel és összefüggéseiben elemezze a világgazdaságot, s ezzel segítse a döntéshozók és a szakma véleményalkotását a nemzetközi folyamatokról. Reméljük, hogy olvasóink az anyagokban választ kapnak kérdéseikre, vagy olyan szempontokra találnak, amelyek hozzájárulnak a megalapozott következtetések levonásához.

A kiadvány anyagait tartalmilag 2012. október 31-én zártuk le.

Novák Tamás
tudományos titkár

A „NAGY VÁLSÁG” ÉS AZ ÚJ GLOBÁLIS HATALMI RENDSZER KIBONTAKOZÁSA

Simai Mihály

A XXI. század második évtizedének elején még korai lenne messzemenő, és hosszú távú következtetéseket levonni az elmúlt két évtizedben végbement változások hatásáról a globális hatalmi struktúrára. Néhány igen jelentős tényező azonban nagyobb távlatokban is meghatározó marad. Tovább folytatódik a hidegháború befejeződése és a Szovjetunió szétesése nyomán felbomlott kétpólusú hatalmi rendszer átalakulása. Új összefüggések és kölcsönhatások formálják a relációs és strukturális, illetve a politikai-katonai és gazdasági tényezők viszonylagos fontosságát a nemzetközi erőviszonyok alakulásában. A bipoláris rendszer felbomlásának következményei és a többközpontú vagy hatalmi pólusok nélküli világfejlődés formálódásának tényezői között tovább nő a pénzügyek, a tudományos és innovációs kapacitások, a gazdasági bázis hatékonyságának és a nemzetközi versenyképességnek a szerepe. A katonai erő is növekvő mértékben ezek függvénye. A „nagy válság” és az ezt követő tartós pangás meggyorsította a rendszer vezető államai közötti erőviszonyok átalakulását, a fejlődő világ, s különösen néhány ázsiai állam gazdasági pozícióinak erősödését. A változások általában, s különösen EU-tagságunk révén közvetlenül is befolyásolják Magyarország helyzetét, nemzetközi politikai és gazdasági mozgásterét.

A nemzetközi rendszer jellegének, meghatározó rendező erőinek, a globális fejlődés irányának alakulásában döntő tényezők a hatalmi struktúrában végbemenő változások. A XX. század utolsó harmadában, s különösen a Szovjetunió szétesése nyomán, lényegében befejeződött a területi birodalmakra épült hatalmi rendszer közel 500 éves korszaka, s megindult egy új struktúra kibontakozása. Ennek folyamatát meggyorsította a

világgazdaság 2007-ben kezdődött válsága (amelyet a médiában egyre inkább a „nagy válság” jelzővel illetnek), és az ezt követően kibontakozott globális pangás. Magyarország számára ezek a változások, melyeknek következményei bonyolultabbá és áttekinthetetlenbé tették a fejlődés távlatait, különösen azért fontosak, mert sokoldalúan befolyásolják az Európai Unió helyzetét és jövőjét is. EU-tagságunk révén a vezető hatalmak helyében, helyzetében, szerepében és kapcsolataiban végbemenő globális változások közvetlenebbül hatnak hazánkra is.

E tanulmány keretei nem teszik lehetővé a hatalmi rendszer átalakulásának részletesebb elemzését, amellyel kutatómunkámban foglalkozom.¹ Mindenekelőtt a következő kérdésekre kívánok kitérni:

1. Miképpen változik az államok hierarchiája? Mit jelent, hogyan értelmezhető a kibontakozó multipolaritás a globalizált világban?
2. Milyen területeken módosította a „nagy válság” a hatalmi viszonyok hatását meghatározó tényezők viszonylagos fontosságát?
3. A változások miképpen érintik a multilaterális együttműködés jövőjét?
4. Milyen alkalmazkodási kényszerek és mechanizmusok befolyásolják a hatalmi struktúra gyengébb államait, köztük Magyarország helyzetét, lehetőségeit és korlátait?

1) A hatalom és a rendszer szerkezete

A hatalom fogalma és szerepe a nemzetközi viszonyok rendszerében a területi birodalmak szétesése óta döntően ún. nemzetállamokhoz kötődik.² A XXI. század nemzetközi rendszerében működő közel 200 állam politikai berendezkedését, területét, lakóinak számát, etnikai összetételét, piacának, gazdaságának méreteit, szerkezetét és fejlettségi szintjét tekintve rendkívül differenciált. Eltérőek fejlődési lehetőségeik, és érdekviszonyaik is sokban különböznek. Vannak közöttük ún. „status quo” államok, amelyek az adott nemzetközi viszonyok fenntartásában érdekeltek és igyekeznek

¹ A katonai erőviszonyok alakulásával, politikai, gazdasági és technikai háttérével foglalkozó tanulmányomat a Corvinus Egyetem Közgazdasági Karának tudományos füzetében publikálták: Simai (2012).

² A XXI. században is vitatott kérdés, hogy a nemzetközi gazdasági viszonyok olyan szereplői, mint a transznacionális társaságok, vagy a nemzetközi integrációs szervezetek mennyiben tekinthetők önálló hatalmi központoknak. Abban az értelemben feltétlenül annak tekinthetők, hogy autonóm döntési központok, amelyek erőforrásokat és értékeket befolyásolnak, és kölcsönhatásba kerülnek a nemzetközi viszonyok más szereplőivel. Klasszikus értelemben vett monopolista piaci erőt testesíthetnek meg, amelynek révén eladóként vagy vevőként elegendő ellenőrzéssel rendelkeznek a kínálat vagy a kereslet felett ahhoz, hogy befolyásolni tudják az ügylet feltételeit és kimenetelét.

fenntartani a rendszerben elfoglalt helyüket. Más államok, különböző okokból pozícióik erősítésére, s ennek nyomán gyakran a nemzetközi rendszer megváltoztatására, revíziójára törekednek. Ennek megvalósíthatósága szorosan kötődik a hatalmi viszonyokhoz. A hatalom szemszögéből alapvető fontosságú az államok képessége a hatalom bázisát meghatározó tényezők mobilizálására céljaik érdekében. Minél erősebb egy állam, annál szélesebb és sokrétűbb a hatalma gyakorlásának eszközrendszere. Ezek természetesen függnak azoknak az államoknak a sebezhetőségétől, lehetőségeitől a védekezésre vagy a válaszra, amelyekkel szemben hatalmukat érvényesíteni kívánják. A nemzetközi szabályok, a nemzetközi jog, és egy adott időszak politikai és erkölcsi normái ugyancsak befolyásolják, rendszerint korlátozzák a hatalom gyakorlásának eszközeit és módzatait. Sokoldalúan hat a hatalom gyakorlására az államok belpolitikája és a társadalom magatartása is. Mindezek vonatkoznak a hatalom gyakorlásának relációs és strukturális dimenzióira is.³ A hatalom gyakorlásában jelentős szerepet játszanak szubjektív tényezők is, vagyis az államok élén állók érdekviszonyai, a vezetők jellege, felkészültsége, erkölcsi-politikai magatartása. A hatalom gyakorlásának szubjektív feltételeivel kapcsolatban a történelmi szociológia művelői számos elméletet dolgoztak ki az antropológiai, vallási, és más kulturális tényezők szerepéről, a társadalmi osztályok jelentőségéről. Érdekes, újabb hozzájárulást képvisel egy a közelmúltban megjelent munka: „Kereskedők, katonák, bölcsek: a hatalom új történelme”.⁴ A könyv szerzője szerint a történelemben jelképesen a kereskedők, a katonák és a bölcsek küzdöttek a hatalomért egy negyedik csoport, a munkások felett. Tragédiába torkollott, ha a három érdekcsoport közül bármelyik abszolút hatalomra tett szert. Kedvezőek voltak viszont az értelmes szövetségek és kompromisszumok közöttük. Ilyen esetekben bontakozhattak ki globális „aranykorok”. A jelenlegi globális zava-

³ A relációs dimenzió lényege az, hogy egy állam elegendő katonai, gazdasági erővel és eszközrendszerrel rendelkezik ahhoz, hogy érdekeinek és céljainak megfelelő magatartást (politikát) kényszerítsen más államokra, illetve a nemzetközi kapcsolatok hálózatára. Ennek néhány fő forrása a XXI. században továbbra is igen fontos: a katonai erő, a tudományos és innovációs képességek monopolisztikus vagy igen jelentős birtoklása, túlsúly a termelés és a szolgáltatások lényeges ágazataiban és ezek nemzetközi forgalmában, kulcspozíciók a pénzügyi rendszerben. Fontos természetesen az is, hogy az ezek mögött álló érdekek és törekvések az adott országokban milyen mértékben hasznosítják lehetőségeiket nemzetközi pozícióik erősítésére. A strukturális dimenzió sokkal bonyolultabb: nem egyszerűen képességet, illetve tudatos törekvést jelent adott állam érdekeinek érvényesítésére, hanem hegemón pozíciót, amelynek révén politikai, gazdasági, tudományos, technikai és katonai túlsúlyánál fogva eleve meghatározó vagy döntő befolyást gyakorol a nemzetközi folyamatokra. Egyes politikai elemzők a hatalommal, illetve ennek tényezőivel kapcsolatban a „puha” és „kemény” jelzőket is használják. A gazdasági-pénzügyi viszonyokat és versenyképességet a puha tényezők közé sorolják. A katonai erő és a képesség jelentik a kemény tényezők központi elemeit. Sokan kétségbe vonják a „puha” jelző alkalmazhatóságának célszerűségét, mivel a tényezők közötti határok bizonytalanok.

⁴ Priestland (2012).

rokat a szerző úgy értékelte, hogy a piaci forradalom nyomán a kereskedők, vagyis a piac abszolút hatalma tette lehetővé, hogy diktálják érdekvizonyaikat a politikában. A történelemből egyébként jól ismert, hogy a diktátorok milyen veszélyeket jelentettek, különösen a jelentős erőt összpontosító vezető hatalmak élén. Saját államuknak és a világnak is súlyos károkat, mérhetetlen szenvedést okoztak. A nemzetközi hatalmi viszonyok megváltozásának következményeit a XXI. században sem lehet e tényezők figyelmen kívül hagyásával elemezni.

A hatalmi viszonyok a történelmi tapasztalatok szerint több tényező hatására változhatnak: (1) olyan új külső kihívások megjelenése, amelyek kezelésére az adott kor vezető hatalma nem képes; (2) vezető hatalmak abszolút értelemben bekövetkező gyengülése, belső megrázkódtatások, hibás politika hatására; (3) új hatalmi központok felemelkedése, amelyek a korábbi normák, pozíciók, befolyási övezetek megváltoztatására törekednek. A jövő szempontjából különösen az alábbi kérdések lényegesek:

1. A hidegháború befejeződése nyomán miként változott a relációs és strukturális, illetve a politikai-katonai és gazdasági tényezők viszonylagos fontossága a nemzetközi rendszerben és ezekre hogyan hatott a „nagy válság”?

2. A bipoláris rendszer felbomlása és ennek nyomán az „egyközpontú” rendszerben az USA hatalmi túlsúlya milyen mértékű, mennyire „utolérhető” és ténylegesen többpólusú vagy „pólus nélküli” globális hatalmi rendszer formálódik?

3. Melyek a hatalmi viszonyok átalakulásának feltételei és valószínűsíthető következményei a XXI. század belátható 2-3 évtizedében? Van-e esélye bármely jelenlegi vezető hatalomnak arra, hogy az angol vagy az amerikai hegemoniához hasonló túlsúlyra tegyen szert a nemzetközi rendszerben?

4. Hogyan, milyen tényezők hatására változnak a hatalom gyakorlásának, a befolyás érvényesítésének eszközei a nemzetközi multilaterális rendszerben a többpólusúvá váló világ kialakulása nyomán? Hogyan befolyásolják a változások a rendszer intézményeit, szabályait és lehetőségeit általában, és különösen olyan fontos területeken, mint a nemzetközi politikai és gazdasági biztonság, a nemzetközi pénzügyek vagy a világkereskedelem?

A „nagy válság” következményei közül néhányról már egyértelműbb megállapítások tehetők, s ezek jelentősen befolyásolhatják a fenti kérdésekre adandó válaszokat. A válság globális és többdimenziós volt. A nyomában kibontakozott tartós pangási, depressziós időszak egyes következményei különös erővel és nem egyenlő mértékben hatottak a hatalmi rendszer fejlett, vezető államaira.

1. Ilyen volt a példátlan vagyonvesztés, amelyről továbbra sincs megbízható adat, de a becslések szerint 15-30 ezer milliárd dollárra tehető.

2. A nemzetközi pénzügyi rendszerben kibontakozott egyensúlyi zavarok, kaotikus viszonyok, a hatalmas mértékben megnövekedett eladósodás,

amely az államokat, a vállalatokat, különösen a bankokat és a lakosságot elsősorban Európában sújtotta.

3. A termelés csökkenése, a gazdasági növekedés tartósan ígérkező alacsony üteme, stagnálása és a jelentős méretűvé vált munkanélküliség lényegében ugyancsak a fejlett államok helyzetét és pozícióit gyengítette.

4. Jelentős veszteségek érték a fejlett országok hatalmas pénzügyi konglomerátumait, és számos nagy nemzetközi társaságát is. Ez utóbbiak számottevő stratégiaváltásra kényszerülve viszonylag gyorsan tudtak reagálni a változásokra.

5. Alacsony hatékonyságúnak bizonyultak a multilaterális együttműködés szervezetei is.

6. Ezek a problémák az Egyesült Államok esetében párosultak a külpolitikájának és a háborúinak magas költségeivel és kudarcaival is.

2) A hatalmi viszonyok és a változások „mérése”

A hatalmi viszonyok változásával foglalkozó szakirodalomban egyre több elemző igyekszik azoknak a tényezőknek a mennyiségi meghatározására is, amelyeket ennek folyamatában lényegesnek tart. Különösen fontos feladatnak tekintik ezt a fegyveres erők és a hírszerzési szervezetek kutatóintézetei. Az Egyesült Államok egyik igen fontos stratégiai kutatóintézete, a RAND Corporation elemzői szerint a hatalmat három szinten szükséges értelmezni, illetve mérni: (1) az erőforrások vagy képességek alapján; (2) milyen mértékben hasznosítják az erőforrásokat a nemzeti folyamatokban; (3) a „hatalom a következményekben”, vagyis melyik állam jut előre, illetve győz különböző területeken. Ez utóbbi azonban különösen nehezen mérhető, hiszen attól is függ, hogy milyen más hatalmakkal szemben érvényesül.⁵ Az 1. táblázat összefoglalja és összehasonlítja a legfontosabb újabban kimunkált és hagyományosan is használt mutatókat. Ezek között szerepelnek „állományok” (stocks) és áramlások (flows). Az új mutatók között a legfontosabbnak a „nemzetek tényleges gazdagságát” tükröző komplex indexet tartom, amelyet az ENSZ Egyetem és a UNEP (United Nations Environment Programme) kutatási programja keretében dolgoztak ki 20 országra vonatkozóan, és a RIO+20 világkonferencia alkalmából tettek közzé 2012-ben. A mutató kombinálja az emberi tényezőket, a fizikai tőke (gépek, berendezések, infrastruktúra stb.), és a természeti erőforrások szerepét. Figyelemreméltó, hogy a hatalmi struktúrában vezető szerepet játszó államok helyzetét meghatározó elemek között milyen nagy súlyt képvisel az emberi tényező, amelynek értékét annak alapján számították

⁵ Treverton–Jones (2005).

ki, hogy az adott országban milyen az iskolai végzettség, mennyiben felel meg a kor igényeinek, milyen nagyságúak a munkabérek és mennyi a munkában eltöltött évek száma. (Angliában az emberi tényező súlya a mutatóban 88 százalék, Japán esetében megközelíti a 80 százalékot, az Egyesült Államokban 73 százalék.) A vizsgált államok többségében e tényező aránya nőtt a leggyorsabban az elmúlt évtizedben.

1. táblázat
A világ vezető államai a globális hatalmi rendszerben 2011-ben

Államok	Nemzeti vagyyon (a)	Bruttó nemzeti termék (b)	Védelmi kiadások (c)	Súly a világ-exportban (%) (d)	Súly a globális külföldi befektetés állományban (e)
USA	100 (1,74)	100 (1,8)	100 (41,0)	8,3	21,2
Japán	47 (1,10)	35 (1,8)	8 (3,4)	5,5	4,6
Kína	17 (2,92)	44 (9,6)	20 (8,2)	10,3	9,0
Németország	16 (2,06)	23 (1,5)	6 (2,7)	8,3	6,4
Anglia	11 (1,26)	10 (1,5)	10 (3,6)	2,6	7,8
Franciaország	10 (1,95)	14 (1,3)	9 (3,6)	3,4	6,0
Oroszország	9 (-0,50)	11 (1,2)	10 (3,9)	2,6	1,8
India	6 (2,66)	11 (4,5)	7 (2,7)	1,4	0,5
Brazília	6 (2,30)	16 (1,6)	4 (2,0)	1,6	0,9
Európai Unió	n. a.	112	27 (12,0)	15,0	43,0

Források: Inclusive Wealth Report 2012; CIA Factbook (2012); WTO (2012); Country Profiles (2012); SIPRI Yearbook-ok adatai alapján a szerző számításai.

Megjegyzések: (a) 2008-ra vonatkozó adat. 2008-ban az USA nemzeti vagyona 117,8 ezer md, \$ volt. Zárójelben a növekedés átlagos éves növekedési üteme 1990-2008 között. (b) 2011-ben az USA BNT-je 15 ezer milliárd dollár volt. Zárójelben az egy főre számított BNT évi átlagos növekedése 2000-2010 között.

(c) 2011-ben az USA 711 milliárd dollárt fordított katonai célokra. Zárójelben az országok részesedése a globális katonai kiadásokból.

(d) 2011-ben a világkivitel értékben 22,37 milliárd dollár volt.

(e) 2011-ben a globális állomány 21,6 ezer milliárd dollárt tett ki.

A szakirodalomban sokan foglalkoznak a hatalmi viszonyok várható változásainak mérésével, illetve prognosztizálásával is. Különösen figyelemreméltó számítást tett közzé nemrég Arvind Subramanian, az egyik fontos amerikai kutatóintézet vezető közgazdásza, aki Kína és néhány más állam relatív hatalmi súlyának és szerepének komplex növekedését prognosztizálva dolgozott ki egy érdekes mutatót, amelyet „uralom”-nak, (dominance) vagyis lényegében a hatalmi viszonyok változását tükröző mutatónak nevezett. Ebben kombinálta az érintett államok bruttó nemzeti termékét, valamint világkereskedelemben és tőkekivitelben kialakult sú-

lyát. Véleménye szerint ezek arra utalnak, hogy Kína viszonylag rövid időn belül uralkodó szerepet játszik majd a világgazdaságban, s nemcsak a BNT (Bruttó Nemzeti Termék), hanem az ennél szélesebben értelmezett gazdasági tényezők alapján is.

2. táblázat
A három vezető állam változó erőviszonyai a világgazdaságban
(százalék)

1870	1973	2010	2030
Anglia (16,4)	USA (18,6)	USA (13,3)	Kína (18,0)
Németország (9,3)	Japán (8,0)	Kína (12,3)	USA (10,1)
Franciaország (8,3)	Németország (8,0)	Japán (6,9)	India (6,3)

Forrás: Subramanian (2011).

Annak, hogy a hatalom és különösen az államok képesek gazdasági erejüket nemzetközi céljaik érdekében érvényesíteni, számos mennyiségi-leg nem mérhető dimenziója is van. A legdöntőbb e tekintetben a kormányzat „minősége”, ami magában foglalja a hatalmi elit globális informáltságát, reális célok meghatározására való képességeit, és az intézmények hatékonyságát is a hatalom anyagi bázisának mobilizálására. Egyes szervezetek sajátos mutatókat dolgoztak ki az intézmények hatékonyságának összehasonlítására, azonban ezek sem képesek mérni olyan tényezők „erejét”, mint a külső veszélyeztetettség kockázatainak hatása, a hatalmi elit érdekviszonyai, értékrendje, illetve képessége nemzeti közmegegyezés kialakítására a hatalmi célok megvalósítása érdekében.

3) A politikai-katonai erő a XXI. században

A II. világháborút követően a nemzetközi rendszerben sajátos módon alakultak a politikai hatalom gyakorlásának lehetőségei, változtak eszközei is. Az államok közötti kölcsönös függőségi viszonyok más nemzetközi feltételekkel párosulva (például az államok szuverenitását elvileg garantáló ENSZ rendszer), még az erősebb hatalmakat is új helyzetbe hozták. Egyrészt számottevően megnehezült számukra a külső hódítás, a kisebb országok anektálása, amely a fejlődés korábbi szakaszaira jellemző volt, másrészt egyetlen ország sem tekinthette a maga nemzetközi kapcsolatrendszerét olyan ún. zéróösszegű konfliktusnak, mint az elmúlt évszázadok során, vagy akár a két világháborúban, amikor is ellenfelének vesztesége saját tiszta nyeresége volt. Mivel a változások a nemzetközi hatalmi

struktúrában olyan időszakban bontakoztak ki, amikor az emberiség nagy és közös gondjai is szaporodtak, kulcsfontosságúvá vált a globális együttműködés a világtrend jövője szemszögéből és az emberiség fennmaradása érdekében.

A hidegháború időszakában nagy szerep jutott a hatalom relációs dimenziójának, amelyben meghatározó fontosságú volt a katonai erő. Ebben az időszakban is nyilvánvaló volt azonban, hogy az Egyesült Államok az egyetlen „többdimenziós” szuperhatalom. A kölcsönös elrettentés egyensúly legfőbb ellenfelével szemben jelentős korlátot állított az USA elé, ami döntő tényező volt a globális hatalmi rendszerben. A II. világháború utáni 60 esztendő változásai között, a hatalmi viszonyok rendszerében bekövetkezett leglátványosabb és legjelentősebb a Szovjetunió szétesése és annak a hatalmi struktúrájának a felbomlása volt, amelyik európai szövetségi rendszerét jelentette. Ennek következményei között különösen lényeges a II. világháború utáni európai rendszer átalakulása, s az új, egységes Németország létrejötte. Oroszország a nemzetközi hatalmi viszonyok rendszerében a Szovjetunió gazdasági és katonai potenciáljának jelentős részét „örökölte”, de nem globális szuperhatalom. Ez a változás szükségképp megnövelte Japán és Németország, valamint Kína relatív fontosságát a hatalom strukturális dimenzióiban, de a következő s belátható néhány évtized során politikai és katonai szempontból egypólusú, és gazdasági téren többközpontú hatalmi struktúra fennmaradását valószínűsíthetjük. Nemzetközi dimenzióban a bipoláris világ helyében kialakult új hatalmi struktúra kibontakozása, a hidegháború befejeződése nyomán a katonai szektorban a „kölcsönös elrettentés” bipoláris céljai helyébe egy sokkal bizonytalanabb és áttekinthetlenebb cél- és eszközrendszer lépett a világ katonai szektorában.

A Szovjetunió szétesése nyomán az Egyesült Államokkal kapcsolatban fogalmazódott meg az egyközpontú világ kialakulásának koncepciója. Az Egyesült Államok vezető köreiben is sokan hitték, hogy az ország hatalmi túlsúlya segítségével egyedül is képes a globális problémák kezelésére és arra is, hogy egyidejűleg vívjon több helyi háborút, valamint, hogy „kordában tartsa Kínát és Oroszországot”. Egyrészt a 2001.9.11.-én bekövetkezett terrorista akció, másrészt az USA kudarcai Irakban és Afganisztánban rávilágítottak az Egyesült Államok sebezhetőségének új tényeire, katonai hatalmának és lehetőségeinek korlátozottságára, különösen aszimmetrikus háborúkban. Az Obama adminisztráció idején kialakított új stratégia a „megosztott globális felelősség” elvre építve a politikailag multipolarizálódó világ tényét realizálta.

A változások ellenére nem valószínű, hogy a katonai erő terén a következő három évtizedben bármely ma létező állam utolérheti, vagy meghaladhatja az Egyesült Államokat. Az összesített BNT nagyságát, a kutatási és fejlesztési potenciált tekintve erre egyedül az Európai Unió lenne képes, ha egységes, központosított „szövetségi állammá” vagy konföderációvá válna, közös külpolitikával, közös hadsereggel, közös K+F ráfordításokkal és je-

lentősen megemelt, a BNT négy-öt százalékát kitevő katonai kiadásokkal. 2012-ben a világ katonai szektorában lényegében három jelentős állam dolgozott ki átfogó katonai fejlesztési programot s növelte katonai kiadásait: Kína, India és Oroszország. Az erre vonatkozó adatokból azonban egyértelműnek tűnik, hogy az amerikai katonai erő a belátható egy-két évtizedben behozhatatlannak tűnő előnyt jelent az Egyesült Államok számára. Az sem valószínű, hogy vele szemben bármilyen jelenleg ismert hatalom vagy hatalmi koalíció hasonló erő koncentrálására lenne képes. (Nincs is ilyen hajlandósága a többi államnak.)

A hatalom politikai-katonai dimenziójához is kötődnek annak ideológiai, kulturális dimenziói, amelyeket egyes elemzők a „puha” tényezők csoportjába soroltak. E dimenziókban olyan kérdések fogalmazódnak meg, hogy az adott világhatalom mennyire „messianisztikus”, milyen mértékben tekinti fontosnak értékrendje, intézményei „globalizálását”, ehhez milyen eszközökkel rendelkezik, s hogy az általa terjesztett ideológiát és intézményeket a világ többi része, s ezen belül is a hatalmi elit mennyire tekinti vonzóknak. A „hagyományos” nacionalista eszmékre való támaszkodás mellett, a történelemben minden jelentős hatalom igyekezett érdekeit és céljait magasztosnak tartott eszméssel alátámasztani (vagy éppen ködösíteni). Az angol hegemonia a „fehér ember” történelmi küldetését tűzte zászlajára, a náci Németország a német felsőbbrendűség értékrendjét vetítette ki a nemzetközi rendszerre, a Szovjetunió a nemzetközi osztályharc vezető hatalmaként lépett fel. A demokrácia és az emberi jogok ügye az amerikai külpolitika eszközrendszerében kapott központi helyet, s ezek jelentősége a Szovjetunió szétesése nyomán különösen megnőtt számára. Olyan kisebb állam esetében is, mint Irán, megfogalmazódtak ilyen célok: Khomeini ajatollah, a teokrata iszlám állam megalapítója, országát az „iszlám világhforradalom” bázisának tekintette, s követői is vallják ennek eszméit.

4) Kis államok a politikai hatalmi struktúrában

A globális folyamatokkal, és különösen a hatalmi viszonyokkal foglalkozó elemzések figyelmüket általában a nagyhatalmakra, a vezető államokra összpontosítják, és rendszerint elhanyagolják a kis államokat. Tény persze, hogy az államok rendszerét sajátos hierarchikus viszonyok jellemzik a XXI. században is. Ebben a rendszerben – leegyszerűsítve – néhány vezető állam képes arra, hogy a globális változásokat és viszonyokat jelentősebb mértékben befolyásolja, miközben természetesen a hierarchikus viszonyokban elfoglalt helye bizonyos alkalmazkodásra kényszerítheti a legerősebbeket is. Az államok döntő többsége számára az alkalmazkodás olyan

kényszer, amely meghatározza létezésük és fejlődésük szinte minden fontos területét. Ennek természetesen nem mindig és nem megfelelően tesznek eleget, s gyakran becsülik túl lehetőségeiket. Az államok hierarchiája egyébként sokkal összetettebb rendszer, mint az a megközelítés, amelyik a világot kis és nagy államokra, valamint a közöttük elhelyezkedő középhatalmakra osztja fel, s a kis államokat tekinti csupán a rendszer szenvedő alanyainak. A „nagy válság” különösen jól példázza, hogy a világgazdaság vezető hatalmai között néhánynak a relatív veszteségei lényegesen nagyobbak voltak, mint több kisebb országé. Tény ugyanakkor az, hogy válság következményei általában növelték a kis államok függőségét, sebezhetőségét, és tovább korlátozták lehetőségeiket a nemzetközi kereskedelemben és a pénzügyek terén.

Előre kívánom bocsájtani, hogy a kis államok fogalma a hatalmi rendszerben meglehetősen bizonytalan. Nincs is erre vonatkozó általánosan elfogadott definíció. A valóságban, politikai és gazdasági súlyuk, befolyásuk, katonai erejük terén összemosódnak ugyanis az olyan fogalmak, mint a mini, illetve mikro-államok, sőt néha adott térségben kis államokat is középhatalmakként jellemeznek. Gazdasági szempontból rendszerint a lakosság, a bruttó nemzeti termék és a terület mérete alapján sorolják az államokat a „kis ország” kategóriába. A határértékek nemcsak a szakirodalomban, hanem a nemzetközi szervezetek statisztikáiban is eltérőek. A leginkább egyértelmű mutató, a lakosság esetében az ötmillió határérték alapján a kis országok száma körülbelül száz. Eszerint a világ államainak többsége sorolható e kategóriába.

Politikai súlyuk és szerepük szempontjából még bonyolultabb a kis országok meghatározása. A hidegháború éveiben a szuperhatalmakat tekintették olyanoknak, amelyek erejüket és befolyásukat „kivetítették” az egész rendszerre. A XXI. század jelenlegi szakaszában is jellemző, hogy a globális hatalmi rendszer viszonyainak alakulását döntő mértékben 10-12 állam határozza meg. Ezek képesek arra, hogy katonai vagy gazdasági erejüket a rendszerben érvényesíteni tudják valamely adott területen, esetleg szélesebb mértékben is. Ugyanakkor viszonylag jelentős számú kis állam politikája és cselekedetei a rendszerben olyan súlyos zavarokat tudnak okozni, amelyek a vezető hatalmak számára esetenként megoldhatatlan kihívást jelentenek. Ennek lehetőségére vonatkozott a George Clemenceau volt francia miniszterelnöknek tulajdonított híressé vált megjegyzés az I. világháborút követően, miszerint a kis államok éppen olyan gonoszak, mint a nagy hatalmak, csak nincs hozzá elég erejük.

A hatalmi rendszerben, különösen a multipolaritás tendenciáit figyelembe véve geopolitikai és a geoökonómiai szempontból is fontos a kis államok elemzése. Ebben a rendszerben a „kicsik” könnyen válhatnak sajátos „kliens” államokká. Néhány nagyobb állam esetleges szétesésében érdekelt vezető hatalmak kreálhatnak és tarthatnak politikai, katonai és gazdasági függő helyzetben kliens államokat. Továbbra is lényeges ten-

dencia lehet az is, hogy kis államok a hatalmi rendszerben gyakran „önkéntesen” csatlakoznak szövetségekhez vagy igyekeznek valamelyik regionális hatalom „szárnyai alá kerülni”. Ennek több oka is lehet, pl. védelem keresése valamelyik más állammal szemben, annak reménye, hogy konfliktus esetén részesedhetnek az esetleges győzelem gyümölcseiből, gazdasági megfontolások, stb. Ezek a tényezők a XXI. században a világpolitikában és a világgazdaságban sajátos módon hatnak és eltérő érdekviszonyok nyomán érvényesülhetnek. A világ egyes térségeiben kis államok ütköző államokká is válhatnak, pl. India és Kína között. A múltban a kliens állam és az ütköző állam szerepnek voltak jelentős előnyei és hátrányai is, egyrészt attól függően, hogy a vezető hatalmak jellege és érdekeltségei milyenek voltak, másrészt annak alapján, hogy a hatalmi elit a kis államokban mennyire tudta a szerepét tudatosan hasznosítani. Magyarország a XX. században, az I. világháború után, kliens államként és ütköző államként is szerepelt az európai hatalmi politika színpadán. Ez lényegesen több kedvezőtlen, mint kedvező következménnyel járt számára. Ellenpélda Finnország, amelyik sajátos geostratégiai helyzetéből jelentős előnyöket volt képes kovácsolni.

A hidegháború időszakában az európai térségben a legtöbb kis állam a NATO, vagy a Varsói szerződés tagja volt. Az európai semlegesek, illetve az el nem kötelezettek között is, amelyek igyekeztek független szerepet játszani, sok esetben érvényesült bizonyos vonzódás valamelyik szuperhatalomhoz. A világ más térségeiben is kialakultak ilyen „gravitációs” tényezők. Ezt tükrözték a nemzetközi fegyverszállítások, segélyek és az ún. proxy-háborúk. A bipoláris világ helyébe lépett hatalmi struktúra elvileg növelte a kis államok mozgásterét. Magyarország például hosszú idő óta először került ki a kliensállam és az ütköző állam veszélyes szerepéből. Ez azonban nem jelentett abszolút szabadságot. Nagyfokú gazdasági függősége a külső piacoktól, nyersanyagoktól, új technikától és tőkeforrásoktól, valamint a belpolitikai érdekviszonyok, egyértelműen az euro-atlanti térséghez kötötték.

A II. világháborút követően az új nemzetközi együttműködési szervezetekben azonos szabályokat alakítottak ki a kis és nagy államok számára. Ezek azonban ritkán korlátozták a nagyobb hatalmakat, ha érdekeik az intervenciót sugallták, s csak akkor védték érdemben a kis államokat, ha valamelyik vezető hatalom vagy hatalmi csoport melléjük állt. A nemzetközi együttműködés szabályai és szervezetei által kiépített korlátokat kis államok is gyakran lépték át. Erre nemcsak az afrikai kontinens szolgál példákkal.

A XXI. század hatalmi szerkezetében célszerű a kis államok helyét, helyzetét és szerepét regionális összefüggésekben elemezni. Méreteikhez képest viszonylag fontos szerepet játszanak a kis államok az Európai Unióban, részben az EU szavazási rendszere, részben fejlettségi szintjükből is adódó sajátos problémáik következtében. Sokkal marginálisabbak lehető-

ségeik Ázsiában és Afrikában. Az ENSZ keretében a kis államok gazdasági és katonai erejükhöz képest esetenként jelentősebb globális szerepet játszhatnak: kezdeményezhetnek, felléphetnek közvetítőkként, aktívan részt vállalhatnak béketeremtő és békefenntartó tevékenységekben. Figyelemreméltó veszély a kis államok csoportjában a tömegpusztító fegyverek problematikája, s különösen a nukleáris fegyverek terjedése. Az ezt megakadályozni hivatott nemzetközi megállapodások ellenére nő a kisebb államok körében azok száma, amelyek „atomhatalmakká” akarnak válni, s igyekeznek kifejleszteni az erre irányuló képességeket is. További lényeges probléma az, hogy kis államok könnyen és gyorsan kerülhetnek az ún. „failed states”, vagyis a kudarcállamok csoportjába politikai vagy gazdasági okokból. A kis államok száma a XXI. század során valószínűleg tovább nő annak nyomán, hogy a törekvések a soknemzetiségű államokból való kiválásra nem szűntek meg.

5) A gazdasági hatalom változó dimenziói és szerepe

A gazdasági erő bázisát természetesen más tényezők befolyásolják, mint a politikai hatalomét és különösen a katonai erőét. Alkalmazásának eszközei és feltételei is sokrétűbbek. A gazdasági hatalom gyakorlása egyebek között a képességet jelenti az erőforrások és folyamatok ellenőrzésére, befolyásolására adott ország (vagy vállalat) érdekében. A nemzetközi rendszerben a gazdasági hatalom bázisainak hosszú ideig a földet, a természeti erőforrásokat, a munkára és hadra fogható népesség nagyságát és annak képességét tartották, hogy ellenfeleinél többet tudjon az adott állam fegyverekre és háborúkra fordítani. A globalizálódott világban ezek a tényezők továbbra is jelentősek. Fontosabb azonban az, amit az államok maguk teremtettek vagy képesek alkotni: racionális, a befektetési környezetet támogató szabályok, helyes és reális, fenntartható gazdaságpolitika, jól képzett és alkalmazkodni képes munkaerő, a fejlődést alátámasztani képes infrastruktúra, beleértve a szállítást, a kommunikációt és az energiaellátást. Mindez az alapja a versenyképességnek is a globális rendszerben. Nyilvánvaló, hogy a gazdasági hatalmi tényezőktől és képességektől függ a katonai erő fenntarthatósága is. A XXI. században a nemzetközi viszonyok hálózatában a gazdasági hatalom érvényesülésével összefüggésben döntő területekké váltak a tudományos és technikai képességek, a pénzügyi viszonyok terén kialakult pozíciók, a transznacionális társaságok rendszerében, valamint a globális gazdasági kormányzásban játszott szerep. Az intézményekkel összefüggésben lényegessé vált az alkalmazkodási és a defenzív képességek alakulása a kedvezőtlen külső hatásokkal szemben.

A válság utáni világpolitikai és gazdasági hatalmi viszonyok terén kirajzolódó tendenciák röviden abban foglalhatók össze, hogy a szuperkapitalizmus globális rendszerében folytatódik a tőke gyors felhalmozódása és a gazdasági hatalom ennek megfelelő növekedése a hagyományos nyugati világon kívüli térségekben. 1995-ben a 26 leggazdagabb fejlett ország még a globálisan felhalmozott tőke 85 százalékával rendelkezett. Az elmúlt 15 év során ez 75 százalékra esett vissza, és ezt a folyamatot a válság valamelyest gyorsította. A nemzetközi gazdasági hatalmi viszonyok alakulását célszerű a szerkezeti változások szemszögéből is elemezni. Ha a világgazdaságot négy szektorra bontva vizsgáljuk, amelyben az egyik szektort a pénzügyek jelentik, a másikat tudásintenzív termelő és szolgáltató tevékenységek alkotják, a harmadikra döntően a tőkeintenzív termelés jellemző, s a negyedik az elmaradott hagyományos mezőgazdaság, kitűnik, hogy a hatalmi viszonyok változásában a pénzügyi szféra és a tudásintenzív tevékenységek játszanak döntő szerepet. A „nagy válság” a világgazdaság szerkezeti rendszerében is tovább növelte a globális egyenlőtlenségeket az államok között. Meggyorsult a gazdasági hatalom súlypontjainak „áttolódása” a nyugati világból a föld más térségeibe és különösen Ázsiába, hiszen a válság a fejlett világot nagyobb mértékben sújtotta. Változtak az államok képességei és eszközei is az erőforrások és a világvagygon globális megoszlásának befolyásolására. *Figyelemreméltó az is, hogy nemcsak a gyengébb államok, hanem a globalizáció szempontjából meghatározó fontosságúak is kialakítottak sajátos defenzív eszközöket a kedvezőtlennek tekintett külső hatásokkal szemben a „gazdasági patriotizmus”, a nemzeti munkahelyek és vállalkozók védelme jelszávaival.*

A következő két-három évtized során a gazdasági hatalmi változások a világgazdaságban négy, a globális rendszerben versengő és együttműködő, jelentős tudományos és technikai, termelési, kereskedelmi és pénzügyi, valamint transznacionális vállalati koncentráció kialakulását vetítik előre: az észak-amerikai, az európai, a távol-keleti és csendes-óceáni, valamint a latin-amerikai.

A világgazdaság helyzetét meghatározó demográfiai, gazdasági és társadalmi viszonyok, valamint a fejlődés fenntarthatóságát biztosító institutionális és ökológiai feltételek alapján az Egyesült Államok mellett Kína, India, Japán, Brazília, Oroszország és Németország lesznek (maradnak) vezető gazdasági hatalmak, akár mint önálló államok, akár mint a regionális integrálódás (például az EU) vagy a MERCOSUR hatalmi központjai. (A BRIC gazdasági értelemben nem tekinthető integrációs szervezetnek, s politikai tekintetben sem hatalmi központ.) A világtermelés és fogyasztás, a jövedelem- és vagyonkoncentrációk, a kereskedelem és a tőkeáramlások globális földrajza azonban messze nem statikus. A vezető hatalmak közti gazdasági erőviszonyok elkerülhetetlenül tovább módosulnak. Ebben nem szükségképp valamelyik vezető hatalom abszolút hanyatlása játszik szerepet, hanem más állam vagy államok gyorsabb fel-

emelkedése. A XXI. század hatalmi viszonyai szemszögéből számolni kell azzal is, hogy számottevően megnőhet és a kisebb régiókban meghatározó lehet további 8-10 ország szerepe. (Ez már a G20 csoport kialakításában is megmutatkozott.) Ezek sajátos mini-hegemónok lehetnek az adott térségben. Az átalakuló hatalmi viszonyok feltételei mellett a kisebb államok biztonsági problémái azért is súlyosabb kérdésekké válhatnak, és új erővel törhetnek felszínre a hagyományos regionális ellentétek és konfrontációk. Magyarország esetében ennek veszélyei különösen jelentősek lehetnek, belső és külső okokból egyaránt.

A technikai, termelékenységi és más, a versenyképesség javulását jelző mutatók konvergálódása ellenére a vezető ipari országok között a belátható két évtizedben az Egyesült Államok továbbra is a világ legnagyobb gazdasági egysége marad: az első az egyre inkább „egyenlősödők” között. Vitathatatlan tény az is, hogy az 1960-as évek óta néhány ipari ország sok területen hatékonyabbá vált, mint az USA. Németország, Japán és néhány más állam gazdasági növekedése is gyorsabb volt. Kína lendületes fejlődése és gazdasági szerkezetének jelentős modernizálódása a XXI. század következő évtizedeiben valószínűsíti az USA utolérését a BNT mérete tekintetében. Ennek esélyeit a „nagy válság” tovább növelte. Az USA előnyeinek csökkenése nyomán eszközei a nemzetközi pénzügyek, a világkereskedelem és a nemzetközi intézmény- és szabályozórendszer egyoldalú befolyásolására gyengültek. Az USA azonban továbbra is jelentős és hosszú távú komparatív előnyökkel rendelkezik versenytársaihoz viszonyítva. Ezek között különösen lényegesek pl. a természeti erőforrásainak nagysága és összetétele, a tudományos és műszaki fejlettségének szintje, a kutatófejlesztő bázis nagysága és összetétele, a lakosság nagysága, kor és képzettség szerinti összetétele, a piac és a tőkefelhalmozás nagysága, a gazdaság magas teljesítőképessége és átállási rugalmassága, nemzeti valutájának ereje és szerepe a nemzetközi pénzpiacokon. Európában a válság nyomán tovább nőtt Németország szerepe és különösen gazdasági befolyása. Ez nemcsak a pénzügyek, az ipar és a K+F terén érvényesül, hanem az EU intézményrendszerének befolyásolásában, s különösen az eurózóna jövőjének formálásában. Globális méretekben kiemelkedő a Kínai Népköztársaság világgazdasági befolyásának növekedése gazdasági bázisának, s különösen pénzügyi pozícióinak és ipari hatalmának jelentős erősödése nyomán, amelyeket a válság kevésbé érintett.

A vállalatok szerepe a gazdasági erő nemzetközi érvényesítésében természetesen alapvető jelentőségű, s ezért képességeik az államok nemzeti gazdasági erejének kulcsfontosságú részei. A kínai, orosz, indiai, brazil, dél-koreai társaságok gyors térhódítása a nemzetközi áru- és tőkepiacokon, vállalati hálózatuk globális terjedése, amelyben a válság is új lehetőségeket nyitott, természetesen kihat az államok közötti gazdasági erőviszonyokra is. További kutatómunkát igényel annak megvilágítása, hogy a XXI. század viszonyai között miképpen változott meg a

transznacionális társaságok szerepe az államok hatalmi politikájának esz-közrendszerében, illetve, hogy a vállalati érdekek miképpen hatnak az államok kormányzásában megfogalmazott nemzetközi hatalmi célokra.

Az Egyesült Államok, Japán és a kisebb országok példája is bizonyítja, hogy olyan államok, amelyeknek intézményei kellő mértékben racionálisak, rugalmasak és alkalmazkodóképesek voltak, illetve azzá váltak, megállították, és vissza is tudták fordítani a számukra kedvezőtlen tendenciákat. Nyitott kérdés, hogy a XXI. század nemzetközi rendszerének „rendező erőivel” szemben ez a lehetőség miképpen érvényesülhet pl. Európában a nagy válságot követő évtizedekben?

Az Európai Unió, amelyet gyakran az USA legfőbb versenytársának és partnerének is tartanak, egységes piacával, kereskedelempolitikájával és versenypolitikájával fontos szerepet játszik a G20 csoportban is. A XXI. század jelenlegi szakaszában a nemzetközi pénzügyek, a világkereskedelem, a versenyszabályok globális fontossága pozitív tényezők az EU globális hatalmi pozíciói szemszögéből. Gyakorlatilag az Európai Gazdasági Közösség megalakulása óta napirenden szerepel az a kérdés, hogy a szervezet mennyire tekinthető politikai hatalmi tényezőnek? Az EU megalakulása és bővülése, az eurózóna létrejötte még inkább előtérbe tolta azt a problémát, hogy 27 eltérő katonai és gazdasági szerkezetű, erejű, és érdekeiket tekintve is sokban különböző tagállam közössége mennyiben képviselhet egységes hatalmi központot? Egyértelmű, hogy az egységes hatalmi központtá válás az EU tagállamainak, mindenekelőtt vezető hatalmainak közös elhatározásától függ. Az „elnök” és a „külügyminiszter” pozíciójának létrehozása keveset változtatott az EU hatalmi szerepén.

Az EU helyzetét tovább bonyolította a világgazdasági válság és az ezt követő depresszió. A térség problémái nyilvánvalóvá tették a gazdasági és politikai érdekviszonyok által képviselt korlátokat, ugyanakkor azt is megvilágították, hogy ezek lebontása nélkül az európai építmény a globális hatalmi rendszerben olyan veszélybe került, amely nemcsak jövőjét, hanem az egész nemzetközi rendszert fenyegeti. A válság és különösen az euróövezet válsága ezért fordulópontot jelenthet az európai gazdaságtörténetben, a gazdasági kormányzás terén. Brüsszel szerepének növekedése a pénzügyek terén önmagában nem fog változtatni azon a tényen, hogy a fontos hatalmi központok a térségben továbbra is önálló hatalmi érdekekkel és törekvésekkel rendelkeznek, amelyek az EU gazdasági kormányzását sokkal jelentősebb mértékben képesek befolyásolni, mint a döntően alkalmazkodni kényszerülő kisebb államok. Az EU keretei között a tagállamok gazdasági súlyában és relatív helyzetében végbemenő változások természetesen befolyásolják az érdekviszonyokat is. Az olyan országok, amelyek stratégiájában döntő az alkalmazkodás, mert gyengék ahhoz, hogy a trendeket meghatározzák, különösen lényeges, hogy ki tudják alakítani a számukra legkedvezőbb feltételeket és mérsékelni tudják az elkerülhetetlen kedvezőtlen hatásokat. Problémáik jelentős belpolitikai

következményekkel is járhatnak, különösen olyan esetekben, amikor a vezető elit az EU-ra igyekszik hárítani saját téves politikájának következményeit.

Az európai térségnek hatalmi viszonyait illetően két tényleges erőközpontja van, Németország és Oroszország. Németországot a válság kevésbé sújtotta, sőt pozíciói erősödtek. Oroszország is viszonylag kis megrázkódtatásokkal „vésztele át” a válságot. A két hatalom több vonatkozásban is kiegészíti egymást. Viszonyuk alakulása nemcsak a kontinens jövője szempontjából döntő tényező, hanem a világpolitika és a globális gazdaság folyamatait is befolyásolja.

Ázsiában Kína fejlődésének ütemétől, belső stabilitásától és kormányzásának rugalmasságától függ az, hogy mikor éri utol vagy körözi le az Egyesült Államokat gazdasági téren. A jelenlegi tendenciák előrevetítése alapján, termelésének méreteit és a bruttó nemzeti termékének növekedésének ütemét figyelembe véve valószínű, hogy Kína valamikor a XXI. század negyvenes éveiben meghaladja az USA bruttó nemzeti termékének volumenét. Az egy lakosra számított BNT tekintetében azonban ez legfeljebb a XXI. század második felének utolsó szakaszában valószínűsíthető. Bizonytalan az is, hogy miként alakulnak Kínában a gazdasági növekedés olyan tényezői, mint a természeti erőforrások vagy a lakosság fogyasztása, és miként folytatódik integrálódása a világgazdaságba a globális válságot követő évtizedekben.

A válsággal összefüggésben is megfogalmazódott az a kérdés, hogy milyen szerepet játszottak és játszanak a transznacionális társaságok a globális hatalmi rendszerben? Annak ellenére, hogy a világgazdasági válság jelentős megrázkódtatásokat eredményezett számos transznacionális társaság (TNT) működésében, a nemzetközi társaságok a válság utáni világban is döntő fontosságú tényezői a tőkekoncentrációnak, a világtermelésnek és forgalomnak, a technikai fejlődésnek. Nincs a nemzetközi piaci rendszernek egyetlen más olyan intézménye sem, amelyik hasonló mértékben játszana meghatározó szerepet a világgazdaság működésében, fejlődésében, a piaci rendszer folyamatainak, érdek- és értékviszonyainak globális terjedésében. Ez messze túlmegegy a közvetlen külföldi befektetések szerepén és fontosságán. 2011-es adatok szerint a TNT-k külföldön működő vállalatainak üzleti forgalma a világ bruttó terméke 40 százalékának felelt meg, s 22 százalékkal volt magasabb a világ áru- és szolgáltatásexportjánál.⁶ A TNT-k szerepe döntő a globalizáció folyamataiban éppúgy, mint az államok gazdasága mikroszintjén működő, a fejlett technikához és a hitelrendszerhez kapcsolódó kis- és középvállalatok fejlődésében is. Globális méretekben sok százezer kis- és középvállalat (egyes országokra vonatkozó adatok szerint, az ilyen vállalatok több mint egynegyede) a TNT-k beszállítója. Még nagyobb azoknak száma, amelyek finanszírozásában,

⁶ UNCTAD (2012), p. 24.

technikai fejlesztésében a TNT-k szerepet játszanak. Galbraith amerikai közgazdász az „Új Ipari Állam” c. munkájában⁷ elemezte néhány évtizeddel ezelőtt a nagy társaságok szerepét a kisvállalatok működésében. Megállapította, hogy a kisvállalatok hatalmas tömegére és a szabadverseny mítoszára épült nézetek hamisak. A kisvállalatok döntő többsége a hatalmas társaságok sajátos függvénye. Ugyanakkor jelentős „lengéscsillapító” szerepet játszanak az USA gazdaságában: a válságok eredményeként elsőként mennek tönkre, de elsőként is bővítik tevékenységüket a fellendülés kezdetein – esetleg új üzletágakban – a rugalmas vállalkozók. A nagy- és kisvállalatok közötti kapcsolatok a globális gazdaságban az elmúlt évtizedekben tovább bővültek annak nyomán is, hogy pl. Indiában, Kínában és sok más kevésbé fejlett országban kisvállalatok százezrei végeznek bér munkát a hatalmas globális kiskereskedelmi hálózatok számára. Annak ellenére, hogy a világgazdaságban a foglalkoztatásban játszott szerepük kisebb, mégis meghatározó fontosságúak a munkaerőpiacok szerkezeti viszonyainak alakulásában. A verseny a transznacionális szektorban eleve stratégiai jellegű. Ez azt is jelenti, hogy lehetőség szerint érdekeiknek megfelelően igyekeznek formálni a piacot. A hosszú távú stratégiai döntések keretében választják meg azokat a piacokat a globális rendszerben, amelyen versenyezni kívánnak. Az is része a stratégiai döntéseknek, hogy nemzetközi rendszerükben miképpen koordinálják termelésük különböző fázisait, logisztikai, értékesítő és marketing tevékenységüket. A versenynek alárendelt vállalati irányítási rendszer a „corporate governance” alakítása ugyancsak a stratégiai menedzsment fontos komponense. A hatalmi viszonyok hálózatában döntő kérdés továbbra is a nemzetközi társaságok és az államok viszonya. Hozzájárulnak-e bázisországuk hatalmának növeléséhez? Mennyire segíti globális tevékenységüket a bázisország hatalmának erősödése? Milyen eszközökkel rendelkeznek a hatalmi viszonyok befolyásolására? Ezeknek a kérdéseknek elemzése túlmegy a tanulmány keretein.

6) A multilaterális együttműködési rendszer átalakulásának esélyei

A következő évtizedek egyik döntő kérdése az, hogy a válság következményei és a hatalmi viszonyokban végbement, illetve feltételezett változások miként alakítják át a nemzetközi rendszer kormányzását és kormányozhatóságát. Továbbra is központi jelentőségű a globális biztonság erősítése. A XXI. század jelenlegi szakaszában bizonytalan, hogy a multipoláris rend-

⁷ Magyarul lásd: Galbraith (1970).

szerben az államok hierarchikus viszonyai és aszimmetrikus kölcsönös függősége miként befolyásolják a globális biztonsági együttműködés multilaterális kereteit, illetve intézményeit. Az elmúlt évtized különböző háborúiban játszott szerepének tapasztalatai arra utalnak, hogy az ENSZ, mint globális kollektív biztonsági rendszer, jelentős reformra szorul. A globális biztonság problémáinak regionális vonatkozásai, a NATO helyzete és jövője miatt is szükségesek az átfogóbb megállapodások. Úgy tűnik, hogy a vezető államok sajátos érdekei, amelyek időnként biztonsági doktrínáikban fogalmazódnak meg, sok vonatkozásban jobban összehangolhatók, min a XX. század hidegháborús éveiben voltak. Ez elősegítheti a szükséges szervezeti reformokra vonatkozó megállapodásokat. Ugyanakkor sok tekintetben bonyolultabbak a gazdasági biztonság erősítésének feltételei. A jelenlegi válságban világossá vált, hogy a kereskedelem és a pénzügy globalizációjának kisiklása úgy kerülhető el, és a világ a dezintegrálódástól, valamint a protekcionizmus növekedésétől úgy óvható meg, hogyha új, rugalmas globális szabályozási rendszereket alkalmazunk, annál is inkább, mert a világ a globális összekapcsoltság, a közös gyengeségek és előreláthatatlan kockázatok bizonytalanabb szintézise felé halad. A világközösség többszörös, összekapcsolt globális kihívások elé néz, amelyekkel az államok döntő többsége képtelen egyedül megküzdeni. Századunk első évtizedében nyilvánvalóvá vált, hogy a hidegháború befejeződése nyomán remélt új korszakkal kapcsolatos várakozások jórészt szertefoszlottak. Megoldatlan globális társadalmi és gazdasági problémák, különböző nemzetközi és társadalmi feszültségek, háborúk, növekvő egyenlőtlenségek és kaotikus viszonyok árnyékolták be a jövő kilátásait bolygónk jelentős térségeiben. Az ENSZ előző főtitkárának fogalmazása szerint a világ államai ismét sajátos útelágazáshoz érkeztek. Az egyik út a világgazdaság fejlődéséből, a tudományos és technikai vívmányokból, az információs forradalom globális terjedéséből, az életszínvonal és az egészségügyi viszonyok javulásából, a globalizálódás és a kölcsönös függőség kedvező kihatásainak erősödéséből fakadó lehetőségek közös kiaknázásának irányába vezet, egy nagyobb szolidaritásra, érdekközösségre és humanista értékrendre épülő nemzetközi rendszer felé. A másik irány mérföldkövei a megoldatlan demográfiai, politikai és gazdasági problémák szaporodása nyomán gyakoribbá váló válságok, a régebbi válsággócok fellángolása és újak megjelenése, a nemzetközi terrorizmust kiváltó okok és tényezők erősödése, a tudományos és technikai fejlődés nem kívánatos mellékhatásainak kezelhetetlenné válása. Az útválasztással kapcsolatos döntést globális szinten tovább bonyolította a II. világháborút követő évtizedek leg súlyosabb világgazdasági válsága.

Miközben hatalmas tektonikus erők feszítik a multilaterális együttműködés globális rendszerét, öt lényeges tényező nehezíti, illetve lehetetlenné teszi a multilaterális rendszer átfogó átalakítását.

Az első az, hogy az Egyesült Államok, amelyik a II. világháború után a jelenlegi multilaterális rendszer kialakítását és szervezeti hálózatát kezdeményezte, nem rendelkezik többé azzal a katonai és gazdasági erővel, politikai és ideológiai befolyással, hogy ilyen változásokat elindítani és végrehajtani tudjon. Egyetlen állam sem tudná a jelenlegi rendszer átalakításában a globális vezető szerepet és az ezzel kapcsolatos terheket vállalni, de nem is törekszik erre. A rendszer működésének alapvető folyamatait meghatározó vezető hatalmak érdek- és értékviszonyai itt-ott egybeesnek, de hatalmas különbségek is vannak közöttük a jelent és a távlati célokat illetően. Kína és más ázsiai és latin-amerikai államok, továbbá Oroszország a multipoláris világgazdaság és nemzetközi politika kialakítására törekedve szemben állnak az Euro-atlanti stratégiával, amelyik egyébként sem jelent egységes törekvéseket.

Másodszor, a nemzetközi rendszer nem „tiszta lap”, amelyre fel lehetne rajzolni egy új világrend hálózatát. 1945 óta mintegy 6000 különböző típusú és határfokú globális és regionális nemzetközi szervezet jött létre, s ezek hálózata gyakorlatilag átfogja a nemzetközi kapcsolatrendszer valamennyi területét. Számos informális nemzetközi szervezet is alakult. A nemzetközi szervezetek sűrű hálózata az államokat két fontos problémával állítja szembe: miként kezeljék a párhuzamos és egymást gyakran átfedő szervezeteket, és hogyan osszák el közöttük a tényleges befolyást az új geopolitikai tendenciáknak megfelelően. Egyes államok tényleges súlyukhoz képest nagy befolyással rendelkeznek sok szervezetben. A szervezetek sokasága egyébként lehetőséget ad egyes államoknak arra, hogy kiválasszák a számukra legkedvezőbb fórumokat. Az érdekviszonyok eltérései és a hatalmi befolyás szerepe lehetetlenítik, vagy legalábbis számottevően megnehezítik a funkciójukat veszített szervezetek megszüntetését, illetve a fontosak reformját. Mindez nagymértékben csökkenteni a multilaterális intézményrendszer hatékonyságát.

Harmadszor, történelmileg a nemzetközi rendszerben mélyreható átalakulás katasztrófák, háborúk, válságok nyomán történt. A jelenlegi multilaterális rendszer alapjai nem jöttek volna létre a II. világháború és az 1929-33-as világgazdasági válság hatása és tanulságai nélkül. A „nagy válság” következményei az eddigiekben nem voltak elég súlyosak ahhoz, hogy jelentős változásokra kényszerítsék az államokat a multilaterális együttműködésben. Bizonyos szerény változások azonban történtek. Sajátos globális vezető erőnek kiáltotta ki magát a G20 csoport, némi átalakulás történt a pénzügyi rendszerben, létrejött a Pénzügyi Stabilitási Igazgatótanács. Folyik a vita további reformokról, s ez valószínűleg lényeges következményekkel jár az Európai Unió jövője tekintetében.

Negyedszer: a szereplők nagy száma, az érdekeik és az álláspontjaik közti olykor jelentős különbségek a nemzetközi szervezetek napirendjén szereplő témák sokasága terén ugyancsak nehezítik az alapvető változásokat. 1945-ben, vagy a háborút követő néhány esztendőben, döntően az

államok monetáris és kereskedelempolitikájának alapkérdései voltak előtérben. Azóta a világfejlődés, a kollektív biztonság, a pénzügyi rendszer, a migráció és számos más téma mellett megjelent a környezeti rendszer és a transznacionális vállalati rendszerek működésének problematikája is. Lényegesen nehezebb lett a nukleáris témák és a világegészségügy kérdéseinek multilaterális kezelése is. Ugyanakkor a világ alapvetően megosztott az állami szuverenitás és a különböző célokat szolgáló kollektív fellépések kérdésében, és sok más témában is.

Ötödször, azok a reformkísérletek, amelyek eddig történtek, például a szervezetek vagy testületek bővítése, a szavazati rendszerek és jogok átalakítása, nemcsak hogy nem javították, hanem gyakran rontották az intézmények hatékonyságát, reagáló képességeit. Sok intézményben elhangzott, hogy alkalmassá kell tenni a multilaterális rendszert a XXI. század problémáinak megfelelő menedzselésére, a valóságban azonban nagyon kevés történt annak érdekében, hogy ennek mikéntjére érdemi válaszok szülessenek. A „nagy válság”, amelyik a II. világháború óta eltelt időszakban példa nélküli kihívás a multilaterális együttműködési rendszer számára, egyben azt is bizonyította, hogy e szervezetek képességei és lehetőségei mennyire szűkek. Mandátumuk korlátozott az államok politikájának befolyásolására, irányának meghatározására és harmonizálására. Nem rendelkeznek a szükséges anyagi eszközökkel sem. Szellemi kapacitásuk és felkészültségük sem elegendő a szükségessé vált elemző és normatív feladatok ellátásához, különösen a válságok megelőzéséhez. Tevékenységük nem eléggé összehangolt, s gyakran inkább versengő, mint együttműködő. A legdöntőbb tényező a reformokat illetően a tagállamok elkötelezettsége, ami időnként növekvő, de kritikus esetekben gyakran fullad az üres szónoklatok útvesztőjébe.

A globális biztonság politikai és katonai vonatkozásain túlmenően a következőkben öt területen válik kiemelten fontossá a multilaterális együttműködés: a nemzetközi pénzügyi rendszerben, a nemzetközi kereskedelemben, a globális társadalmi és gazdasági fejlesztés irányának befolyásolásában, valamint a globális környezetvédelemben. Még nem világos, hogy milyen mértékben változnak a létező rezsimék és szervezetek. Az sem dőlt még el, hogy a világ vezető államai egy sajátos informális, de egyre inkább szervezett keretet öltő csoportra, a G20-ra bizzák-e a világgazdaság „kormányzását”. A G20 a válság éveiben képes volt közös álláspontok és egyeztetett döntések kialakítására és végrehajtására, de ma egyre inkább a versengő érdekek és politikák fórumaként jellemezhető. Valószínűnek látszik, hogy globálisan könnyebb lesz elvekben és szabályokban megegyezni, mint szankcionálható közös politikák végrehajtásában. Regionális keretek között azonban ez utóbbiak jelentősége növekedhet.

7) Magyarország esélyei a multipoláris világban

Mennyire befolyásolja a hatalmi viszonyok átalakulása és a kialakuló új multipoláris világra épülő együttműködési rendszer Magyarország helyzetét, és különösen nemzetközi mozgásterét?⁸ Eleve kérdéses a hatalmi pozícióktól függetlenül is, hogy a kölcsönös függőség világában, amelyben az egyes országok cselekedeteinek hatása más országokra minden korábbinál nagyobb mértékű lett és éles verseny jellemző, hogyan értelmezhető bármely, de különösen olyan adottságokkal rendelkező ország szemszögéből a mozgástér, mint Magyarország? E mozgástérnek ugyanis különböző dimenziói lehetnek: mozgástér a világpolitikában, az Európai Unióban vagy a NATO-ban, s mozgástér a világgazdaságban, a világpiacon.

Tudomásul kell venni, hogy jelentősebb mozgástere a piacon általában az eredményes vállalatoknak és a nemzetközi rendszerben döntően sikeres államoknak van. Gyorsan változnak azonban a siker forrásai. Magyarország példája is bizonyítja, hogy egy kisebb ország saját hibájából, vagy külső és belső tényezők hatására, különösen könnyen „lecsúszhat”, marginalizálódhat a nemzetközi rendszerben, de a hanyatlás trendjeit megfordítani, és különösen felzárkózni a sikeres és fejlett államok sorába, roppant nehéz. A világpolitikában éppúgy, mint a világgazdaságban, alapvető fontosságú a mozgástér szemszögéből a kedvező nemzetközi feltételrendszer, a mindenkorai hatalmi elit képessége az ország tényleges érdekeinek megértésére és a kormányzásra, a külső lehetőségek hasznosítására. Az érdekérvényesítő képesség alapvető feltételei között ezért is igen fontos az adott ország szempontjából a nemzetközi rendszerben kialakult helyének és helyzetének, tágabb és szűkebb nemzetközi környezetének józan mérlegelése. Ezek közé tartozik annak felismerése is, hogy milyen politikára van szüksége (és esélye) az állandóan változó világban a külső feltételek kezelésére, az érdekeivel ellentétes külső hatások korlátozására, és azon folyamatok kibontakoztatásának erősítésére, amelyek alkalmazkodását, felemelkedését segíthetik.

Magyarország politikai és gazdasági mozgásterét a nemzetközi hatalmi rendszerben és ezen belül Európában a XXI. században a külső tényezők között mindenekelőtt az ország EU és NATO tagsága befolyásolja. Ezek egyidejűleg bővítették és korlátozták mozgásterét. Nyilvánvaló például, hogy ha politikájában a két szervezet által meghatározott biztonsági rend-

⁸ Itt jegyzem meg, hogy a mozgástér fogalom valószínűleg vagy az angol szakirodalomban használt „elbow-room” koncepcióból, vagy pedig a hadtudomány manőverezési képesség fogalomból került át a magyar politikai szótárba. Időnként „játéktér” fogalomként is használják.

szer érdekeivel ellentétes célokat tűz ki vagy igyekszik megvalósítani, ennek lényeges korlátai vannak. Korlátokat jelentenek az EU versenyszabályai, jogi keretei és normái is. Integrálása az EU-térségbe meggyorsította és megnövelte azoknak a hatásoknak az érvényesülését is gazdaságában, amelyek pl. a nagy válsággal kapcsolatban kibontakoztak. Beágyazottsága az Euro-atlanti hatalmi rendszerbe ugyanakkor lényeges lehetőségek forrása is. Biztonsági garanciát, az EU térségében széles mozgási szabadságot, az erőforrásokhoz való jobb hozzáférhetőséget is garantál. A korlátok és lehetőségek sajátos belpolitikai és gazdasági érdekkonfliktusok forrásai is lehetnek. Mindezek elemzése túlmegy e tanulmány keretein. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy helyzetének és lehetőségeinek reális értékelése az elmúlt 100-120 esztendőben ritkán volt jellemző a magyar vezető elitre, még kevésbé az, hogy ennek alapján legyen képes vagy hajlandó alkalmazkodásra és cselekvésre. Magyarország ezért is csak a közepesen fejlett államok felső kategóriájáig jutott az elmúlt száz esztendő során, és nem tudott felzárkózni a fejlett országok közé. A rendszerváltást követően is döntő szerepet játszottak a belső érdekviszonyok és politikák abban, hogy nem realizálta kellően, s nem használta ki azokat a lehetőségeket, amelyek számára adódtak. Sok olyan előnyét, amelyet 1968 után szerzett a rendszer korábban kezdődött és nagyobb mértékű piacodosása, a mezőgazdaság jobb versenyképessége, társadalmának viszonylagos nyugalma, a nemzetközi gazdaságba történt nagyobb integráltsága és a nyugati világ kedvező magatartása következtében, fokozatosan elvesztette. Intézményrendszere nem elég hatékony. A rendszerváltással kapcsolatban szükségessé és indokolttá vált reformok többsége nem valósult meg. Tudományos és oktatási bázisa gyengült. A munkaképes korúak viszonylag nagy hányada nem rendelkezik a XXI. század igényeinek megfelelő funkcionális ismeretekkel. Adekvát stratégia hiányában nem volt képes Magyarország hasznosítani az EU-tagságból fakadó lehetőségeit sem. Az EU-rendszer egyik jellemzője az, hogy a kis államok számszerű többségben vannak az Unióban, s bizonyos kérdésekben ez kedvező számukra. Vannak természetesen veszélyei is a feltételrendszernek, mert az EU nagyhatalmai, ha érdekeik így kívánják, figyelmen kívül is hagyhatják a kisebb államok specifikus érdekeit, illetve ezekkel ellentétes politikákat vagy szabályokat alkíthatnak ki. A kis országok esetében különösen jelentős az integráció mélyülésének egyik alapkérdése is: az egyik oldalon törekvéseik erősek lehetnek autonómiájuk védelmében, a másik oldalon, ha a nagyok érdekei és az erős intézmények a mélyülést sugallják, ezzel szemben nem tudnak védekezni, illetve könnyen marginalizálódhatnak. Az euró-válság fejleményei és a döntések az integráció mélyüléséről 2012-ben lényeges példák minderre. Magyarország esetében ezeket a problémát különösen sajátossá tette az is, hogy a demokratikus fejlődés lehetőséget adott olyan szűk csoportérdekek megerősödésére, amelyek a múlthoz hasonlóan a jövőorientáció helyett a történelem szemétdombjáról előkapart törekvéseket képviselnek, régi konfliktusokat hoztak felszínre és újakat teremtettek. Tudomásul kell

venni azt is, hogy a mozgástér bővítésére irányuló törekvések nem szűkíthetők olyan, alapjában véve pragmatikus rövidlejáratú célokra, hogy új hitelforrásokkal javítsák az ország finanszírozásának helyzetét, vagy, hogy új, esetenként csak marginális külső partnerekre orientálva, szem elől té vesszék hazánk alapvető relációs érdekeit és lehetőségeit.

8) Összefoglalás

A nagyobb, több évtizedes távlatokat formáló tényezők elemzése alapján valószínű, hogy évszázadunk következő évtizedeiben a történelem egyik legjelentősebb átalakulása megy végbe, és bolygónkon egy új katonai és gazdasági hatalmi rendszer bontakozik ki, amelynek meghatározó központjai között az európai térség sorsa döntő mértékben függ attól, hogy mennyire lesznek képesek államai közös és jól szervezett cselekvésre. Európa szerepe azonban mindenképp korlátozottabb lesz, mint az elmúlt évtizedekben volt. Az átalakulás emberi következményei a természeti (ökológiai), társadalmi, demográfiai, technikai, és institucionális tényezők függvényében alakulnak. A XXI. század nagy válsága és az ezt követő pangás következményei közül számos rövid távú probléma egyértelműen megfogalmazható: lassú fejlődés, gazdasági és szociális feszültségek, új kockázati tényezőkkel küszködő világpolitikai és gazdasági környezet. A jelenlegi problémák többsége a hosszabb távú változásokat is befolyásolja a nemzetközi hatalmi viszonyok rendszerében. Nemcsak a hidegháború befejezése után kialakult globális hatalmi központra épült világ átalakulása folytatódik tovább, hanem az új hatalmi központok fontossága is változik. Ebben a világban továbbra is fontos kérdés az Egyesült Államok szerepe. Helyzetét sokkal inkább pénzügyi-gazdasági súlyának relatív csökkenése gyengíti, mint abszolút hanyatlása. Globális presztízsének jelentős erodálódása és katonai ereje korlátozottságának nyilvánvalóvá válása ellenére az USA szerepe a nemzetközi rendszerben továbbra is döntő fontosságú marad katonai téren és a világ előtt álló különböző gazdasági, környezeti és más problémák kezelésében, valamint a multilaterális együttműködés intézményrendszerében, amelynek átalakítása a válság nyomán is napirendre került. Egyértelmű például a regionális együttműködés fontosságának növekedése, a regionális intézmények, s a régiókon belüli hatalmi viszonyok, a versengő együttműködés jelentősebbé válása is. Még nem világos, hogy a kialakuló új rendszer intézményeinek működésére miképpen hatnak a versengő és együttműködő hatalmi központok, s az sem, hogy a 2012-ben döntő fontosságúnak tekintett hatalmak közül melyek, és milyen érdekekkel, stratégiákkal és felelősséggel lesznek képesek és hajlandók részt vállalni a globális kormányzásban? Egyértelmű az is, hogy a fejlett országok súlya és jelentősége kisebb lesz, s tovább nő az ún.

felemelkedők és a fejlődő országok jelentősége. Az átalakulás sokoldalúan hat a világ kisebb államainak helyzetére és lehetőségeire is. Magyarország gazdasági fejlődése és mozgástere a multipoláris hatalmi rendszerben nagymértékben attól függ a következő évtizedekben, hogy milyen mértékben lesz képes alkalmazkodni a globális és a regionális hatalmi rendszerben kibontakozott és folytatódó változásokhoz, kivédeni a kedvezőtlen hatásokat és kihasználni a kedvező lehetőségeket.

* * * * *

Felhasznált irodalom

- The BRIC's 10 Years on: Halfway Through the Great Transformation (2011): *GS Global Economics Paper*, No. 208. Goldman Sachs .
- CIA Factbook (2012).
- Foundation Robert Schuman (2012): Europe Afterwards. Recommendations for a global strategy to settle the crisis. *Policy paper*, No. 243.
- Galbraith, J.K. (1970): *Az új ipari állam*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Global Strategic Assessment* (2009): Japan Center of Strategic Research.
- Inclusive Wealth Report 2012*: United Nations University, UNEP. Bonn, Nairobi.
- Prasada Rao, D.S. – Bart Van Ark ed. (to be published in 2013): *World Economic Performance: Past, Present, Future*. Edward Elgar Pub.. Northampton. Ma. USA
- Priestland, D. (2012): *Merchant, Soldier, Sage: A New History of Power*. Allen Lane. London.
- Shambaugh, D. (2009): *The evolving security order in Asia* In Alyssa Ayres and C. Raja Mohan: *Power Realignment in Asia: China, India and the United States*. Sage Publications, New Delhi.
- Simai, M. (1994): *The Future of Global governance: Managing Risk and Change in the International System*. USIP Press, Washington DC.
- Simai Mihály (2007): *A világgazdaság a XXI. század forogtatagában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Simai Mihály (2012): A hatalmi viszonyok, a világgazdaság és a katonai szektor a XXI. században. In: *Corvinus Egyetem Közgazdasági Karának 2012. júniusi (2. sz.) tudományos füzeté*, pp. 32–77.
- SIPRI Yearbook (2012).

- Subramanian, A. (2011): *Eclipse: Living in the Shadow of China's Economic Dominance*. Peterson Institute for International Economics, Center for Global Development. Washington DC.
- Tamen, Roland L. and al. (2000): *Power Transitions: Strategies for the 21st Century*. Chatham House Publishers, London.
- Thorhallsson, B. – Wivel, A. (2006): Small States in the European Union: What Do We Know and What Would We Like to Know? *Cambridge Review of International Affairs*, Volume 19, Number 4, December.
- Treverton, G.F. – Jones, S.G. (2005): *Measuring National Power*. RAND Corporatian, National security Division.
- UNCTAD (2012): *World Investment Report*.
- Whalen Charles, J. (2012): *Financial Instability and Economic Security after the Great Recession*. Edward Elgar. Northampton. Ma. USA
- WTO (2012): *Country Profiles*. World Trade Organisation, Geneva.
- YU Zhengliang (2008): *Global Power Structure Shifted and Transitional Multi-polarity Emerged*. Shanghai Institutes for International Studies (SIIS). Special paper.

A VILÁGGAZDASÁGI NÖVEKEDÉS TENDENCIÁI ÉS HATÓTÉNYEZŐI 2012 KÖZEPÉN

Farkas Péter

Öt év telt el a világgazdasági válság jelentkezése óta és négy év a Lehman Brothers csődjétől, a nyílt növekedési válság kezdetétől. A globális gazdaság továbbra is beteg, egyensúlyi zavarok gyötrik, újra a gazdasági visszaesés fenyegeti. A 2010-es fellendülés adta optimizmus indokolatlan volt, 2011-től újra nőtt a bizonytalanság, a fejlett országok növekedési üteme folyamatosan mérséklődik, Európa pedig már recesszióba került, csökken a feltörekvő országok dinamikája.

E fejezetben először áttekintjük a világgazdaság főszereplőinek növekedési tendenciáit, azok hosszú (több évtizedes), középtávú (válságidőszaki), és rövid távú (gazdaságpolitikai) meghatározottságát. Ezután szemügyre vesszük és értékeljük a nagy nemzetközi előrejelző intézmények 2012-re és 2013-ra vonatkozó prognózisait. Végül a Magyarországra adódó következtetéseket foglaljuk össze.

1) A korszakos növekedési tendenciák

2012 közepén a fejlett térségek erősen lassuló, a feltörekvő és fejlődő országok csak mérésékeltebben visszaeső növekedési üteme olyan hosszú- és középtávú folyamatokba ágyazódik, melyek egyben háttérmagyarázatul szolgálnak. Ezzel a közgazdasági szakma általában nem vet számot, túlhangsúlyozza a rövid távú hatások jelentőségét.

Mindenekelőtt arra utalunk, hogy *a múlt század ötvenes éveitől kezdve a kapitalista világ átlagos növekedési üteme évtizedről évtizedre mérséklődött*. Kevesen tudják, hogy különösen a globalizációs-neoliberális korszakban, a hetvenes évektől lassult a világ összesített GDP-jének dinamikája.

1. táblázat
A GDP átlagos, illetve éves növekedési üteme évtizedenként
a legfontosabb országcsoportokban és országokban (1961–2010)^a
(százalék)

	1961–1970	1971–1980	1981–1989 ^b	1991–2000	2001–2010
Világ	5,3	3,8	3,3	2,9	2,8
Fejlett országok ^c	5,1	3,3	3,2	2,6	1,6
USA	4,4	3,3	3,7	3,6	1,7
Japán	10,3	4,0	4,5	1,1	0,9
EK-EU	4,6	3,2	2,4	2,3	1,6
Átalakuló orsz. ^d	6,8	5,0	3,5	-4,5	5,7
Oroszország	.	.	.	-1,8	5,4
Fejlődő országok	5,9	5,8	3,5	4,8	6,0
Ázsia	6,3	6,1	5,4	6,2	7,1
Kína	6,1	5,9	10,9	10,6	10,9
India	.	3,3	5,7	6,0	8,0
Afrika	5,5	4,2	1,9	2,6	5,1
Latin-Amerika	5,5	6,0	1,8	3,1	3,6
Brazília	.	8,3	3,1	2,8	3,7

Megjegyzések: a. Valutárfolyamon összesített adatok. b. A forrásban nincs magyarázat arra, hogy miért maradt ki 1990. c. 1971-től a később EU-hoz csatlakozott kelet-közép-európai országokkal együtt számítva. d. 1961-1970-ben az európai szocialista országok, 1971-től a volt Szovjetunió és a volt Jugoszlávia országai.

Források: UNCTAD Handbook of Statistics 2009 és Unctadstat, letöltve 2012. 09. 25.

Mint az *1. táblázatban* látható, korszakosan tekintve valójában *a globális trendeket erősebben meghatározó fejlett országok növekedése fékeződött*, míg a fejletlenebb országok átmeneti lassulás után, különösen a két-éves évektől igen gyorsan bővítették GDP-jüket.

Itt és most csak röviden utalhatunk az okokra. A háború utáni fellen-dülés elsősorban az újjáépítéshez, a keynesi gazdaságösztönző állami szerepvállaláshoz és a „szocialista” konkurencia által is gerjesztett lakossági fogyasztásnövekedéshez (jóléti államhoz) volt köthető. E korszak emeltyűi a hatvanas évek végére kimerültek, a profitráták zuhantak, a hetvenes évek első felében jelentős válság és a nyersanyagár robbanás akasztotta meg a „békeéveket”. A profitok elapadásából, a ciklikusnál súlyosabb álta-

lános csomópontválságból (és az USA világgazdasági pozíciójának meggyengüléséből) a kapitalizmus működési modelljének megváltoztatása, az államkapitalizmussal jellemezhető helyett a neoliberális világrend kialakítása, a globalizáció kiteljesítése jelentette a kiutat. Ugyanakkor az új szisztema sok ellentmondást hordozott és halmozott fel három évtized alatt.

A hetvenes évektől tehát több ok vezetett a fejlett országok növekedési ütemének csökkenéséhez. Itt csak felsorolni tudjuk a legfontosabbakat: a transznacionális társaságok a termelés és a szolgáltató központok egy részét a fejlődő országokba telepítették; a termelés finanszírozása nehezebbé vált, mert ebben a korszakban a pénzügyi befektetések hozama magasabb lett, mint a termelő tőkék átlagos profitrátája; a globális lakossági összereslet több okból¹ lassabban nőtt, mint a korábbi évtizedekben; az államokat megfosztották bevételeik egy részétől² és jelentős mértékben szűkítették gazdaságösztönző eszközrendszerüket; a forráshiány az államok eladósodásához és egyéb növekedést fékező külkereskedelmi és fizetési aránytalanságokhoz vezetett. A kétezres évekre a válságoktól függetlenül is két százalékos közelébe esett a fejlett országok növekedési üteme (bár 2004 és 2007 között – az általános gyors eladósodástól fűtve, a „nagy válságot” „előkészítve” – összességében elérte az előző évtized 2,8 százalékos átlagát). Az elmúlt évtized átlagában azonban összességében már csupán 1,6 százalékos éves átlagos GDP bővülést produkáltak.³

Ugyanakkor a fejlődő és felemelkedő országok kifejezetten lendületbe jöttek a kilencvenes és különösen a kétezres években, elsősorban a külföldi vállalatok termelő beruházásai révén, másrészt Kína sajátos állami beavatkozással piacgazdasági fejlődése, India szárnyalása és például a latin-amerikai államok jó részének baloldali indíttatású fogyasztásösztönzése következtében.

2) Középtávú hatások: a válságévek dinamikája

A korszakos tendenciák mellett a világgazdaság jelenlegi helyzetét jelentős mértékben befolyásolja a 2007–2008-ban kezdődött válság lefolyása, azaz

¹ Termelés-kitelepítés az alacsony bérű országokba; a technikai fejlődés a vállalatoknál kiszorítja az értékteremtő munkaerőt, ezzel csökkenti a bértömeget; a bérek és a szociális ellátások aránya csökkent a GDP-ben, stb. Lásd: Artner (2012).

² A bevételt hozó tulajdonától, adóbevételeinek egy részétől (exportliberalizálás, a gazdaságok egyre kisebb arányban adóznak), stb.

³ A teljesség kedvéért: a fejlett országok átlagos gazdasági növekedési üteme a hetvenes évektől az 1929-33-as válság előtti szintre, tehát az állami beavatkozással kapitalizmust megelőző ütemre esett vissza, a kétezres években pedig már az alatt volt. (Vesd össze: Worldeconomics adatbázis az irodalomjegyzékben.)

a középtávú hatás. A 2. táblázat bemutatja Földünk legfontosabb térségeinek és országainak növekedési ütemeit a válság előtti évtől kezdve. Látható, hogy az Egyesült Államokból kiindult krízis következtében a *fejlett országok* GDP-je 2008-ban összességében stagnált, 2009-ben 3,5 százalékkal visszaesett (az USA-ban 3,1, az Európai Unióban 4,2, Japánban 5,5 százalékkal). Ezután a 2010-es év a gyors kilábalás illúzióját keltette (az USA 3,0, az EU 2,0, Japán 4,4 százalékkal növelte a GDP-jét). 2011-ben azonban a kijózanodás következett, a fejlett országok általában csak 1,6 százalékos körüli növekedést produkáltak (Japán pedig újra recesszióba került). Végül a 2012. évi kilátások sem rózsásak. Az Egyesült Államok és Japán 2012 első felében még viszonylag jó ütemben növekedett, de a harmadik negyedévben már erőteljesen csökkent a lendületük. Az IMF mindkét ország esetében 2,2 százalékos növekedést becsül, de ennek megvalósulása kétséges (erről még részletesebben szó lesz a negyedéves növekedési adatok elemzése során). Az EU viszont stagnáló (0,2 százalékkal visszaeső) GDP-vel számolhat a folyó évben.

Ugyanakkor a *feltörekvő és fejlődő országok* összesített növekedési üteme csak 2009-ben esett vissza jelentősebb mértékben (2,7 százalékra), 2010-ben hatalmas ütemű fellendülést mutattak (7,4 százalék), azóta némileg csökkenő trenddel, de viszonylag gyors ütemű a gazdaságuk bővülése (2012-ben összesítve kb. 5,3 százalékos lesz), de nem éri el a válság előtti éveket. Kína és India kimagasló növekedési üteme is csökkent a válság előtti pár évhez képest, de még elég jelentős (becslés szerint 7,8, illetve 4,9 százalékos 2012-ben).⁴ A magyarázat: a történelmi tapasztalat (pl. 1929–33-as válság tanúsága) szerint a világgazdasági visszaesések során a nemzetközi vállalatok érdekei folytán is a termelésben fokozottan nő a perifériák szerepe (egyes félperifériás országok fokozott mértékben „helyettesítik” a fejletteket a termelő tevékenységekben), továbbá ilyenkor az export húzóerejének gyengülése miatt valamivel nagyobb hangsúlyt kap a belső fogyasztás és piacbővítés. Ugyanakkor 2012-ben már hat rájuk a világgazdasági kereslet csökkenése és a belső piaci egyensúlyi zavarok (főleg Kína esetében, pl. a korábbi inflációs hajlam és az ingatlanpiaci buborék, amely miatt a kormányzat is fékezi a növekedést).

Az igazán nagy kérdés azonban az, hogy *miért húzódik el a globális válság, azon belül miért erős a fejlett országok recessziós hajlama?* A növekedési válság kitörését követően, 2009-ben, a Világgazdasági Kutatóintézetben megvizsgáltuk, hogy korábban mennyi ideig tartottak a pénzügyi krízissel is kísért recessziók, és az azokat követő kilábalási szakaszok. Kiderült, hogy sok ország átlagában (a többnyire számottevő állami mentőcsomagok ellenére) a válság 4-5 évig elhúzódott. Ezen belül a gazdasági

⁴ Brazíliát és Oroszországot jobban érintette a válság. Latin-Amerika, a Közel-Kelet és Fekete-Afrika kielégítő, 4-5 százalékos ütemet produkál, Közép- és Kelet-Európa azonban jobban idomul a fejlettek tendenciáihoz, de átlagos növekedése némileg meghaladja azokét.

2. táblázat
A GDP növekedési üteme a főbb országcsoportokban és országokban
(2006–2013, százalék)

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012 ^a	2013 ^a	2012 ^b	2013 ^b
Világ valutaárfolyamon	4,0	4,0	1,5	-2,2	4,1	2,8	2,6	2,9	2,2	2,4
Világ vásárlóerő-paritáson	5,3	5,4	2,8	-0,6	5,1	3,8	3,3	3,6	3,1	3,5
Fejlett országok	3,0	2,8	0,1	-3,5	3,0	1,6	1,3	1,5	1,3 ^c	1,5 ^c
USA	2,7	1,9	-0,3	-3,1	2,4	1,8	2,2	2,1	2,1	1,9
Európai Unió	3,6	3,4	0,5	-4,2	2,0	1,6	-0,2	0,5	-0,2 ^d	0,5 ^d
Euró övezet	3,2	3,0	0,4	-4,4	2,0	1,4	-0,4	0,2	-0,5	0,1
Japán	1,7	2,2	-1,0	-5,5	4,4	-0,8	2,2	1,2	2,0	1,2
Újonnan iparosodók	5,8	5,9	1,8	-0,7	8,5	4,0	2,1	3,6	2,1 ^e	3,2 ^e
Feltörekvő és fejlődő országok	8,2	8,7	6,1	2,7	7,4	6,2	5,3	5,6	4,7 ^f	6,2 ^f
Közép- és Kelet-Európa	6,4	5,4	3,2	-3,6	4,5	5,3	2,0	2,6	2,5 ^g	3,0 ^g
FÁK	8,8	9,0	5,4	-6,4	4,8	4,9	4,0	4,1	.	.
Oroszország	8,2	8,5	5,2	-7,8	4,3	4,3	3,7	3,8	3,8	3,9
Fejlődő Ázsia	10,3	11,4	7,9	7,0	9,5	7,8	6,7	7,2	.	.
Kína	12,7	14,2	9,6	9,2	10,4	9,2	7,8	8,2	7,8	8,6
India	9,5	10,0	6,9	5,9	10,1	6,8	4,9	6,0	5,8	6,5
Latin-Amerika	5,7	5,8	4,2	-1,5	6,2	4,5	3,2	3,9	3,1	3,9
Brazília	4,0	6,1	5,2	-0,3	7,5	2,7	1,5	4,0	1,5	4,2
Közél-Kelet és Észak-Afrika	6,3	5,7	4,5	2,6	5,0	3,3	5,3	3,6	3,4	3,9
Afrika a Szaharától délre	6,4	7,1	5,6	2,8	5,3	5,1	5,0	5,7	4,1	4,4

Megjegyzés: ^a Az IMF becslése vásárlóerő-paritáson. ^b Az EIU becslése valutaárfolyamon. ^c OECD. ^d Nyugat-Európa. ^e Saját becslés Dél-Korea, Szingapúr és Tajvan adatai alapján. ^f Nem OECD. ^g Átalakuló országok a FÁK-kal együtt.

Forrás: WEO (2012 October) pp. 190–195; EIU Global Forecasting Service; The Economist 2012. szept. 15.

recesszió, azaz visszaesés szakasza a legtöbb esetben két, legfeljebb három évig tartott, és ezalatt a GDP átlagosan 4,8 százalékkal csökkent. Közel hasonló hosszúságú volt az ezt követő *depressziós* vagy konszolidációs szakasz, melynek során a GDP összességében csak 2,8 százalékkal nőtt. A gyorsütemű fellendülés csak ezután, tehát az esetek többségében a válság kezdetét követő 3,5-4,8 év elteltével kezdődött.⁵

Mit mondhatunk e történelmi tapasztalatok és a jelenlegi folyamatok összevetése alapján a mostani globális válság jelentkezése után öt évvel, a recesszió kezdetét követő négy év után? Azt, hogy valami nem „stimmel”, a folyamatok másként alakulnak, mint korábban, hiszen akkor küzd újra a világgazdaság és azon belül elsősorban a fejlett centrum a növekedési krízissel, amikor a korábbi tapasztalatok nyomán már a fellendülésnek kelle-ne következnie.

A jelenlegi helyzet sajátosságai szerintünk a következők. A 2008 folyamán kezdődött gazdasági lassulás, majd ugyanezen év őszén indult hirtelen gazdasági visszaesés – ehhez kapcsolódóan a közeli bankcsőd hullám lehetősége, a nagy pénzügyi csoportok segítségkérő nyomása az államokra, az ingatlanpiac összeomlása, egyes iparágak válsága – hirtelen beavatkozásra készítette elsősorban a világgazdaság vezető hatalmait, de sok félperifériás és perifériás országot is. *A gazdaságtörténelemben példátlan nagyságú mentőcsomagokat* hirdettek meg, melyeknek teljes értéke durva becslés szerint máig megközelíthette Földünk globális GDP-jének értékét. Ezek az összegek több mint 95 százalékban az összeomló pénzügyi intézmények megmentését, feltőkésítésüket szolgálták, kevesebb, mint tizedük közvetlenül a gazdasági tevékenységek, a termelés ösztönzését, a gyárbezárások elkerülését célozta.⁶ A költségvetési expanziót monetáris egészítette ki: a válság mélypontján Észak-Amerikában és Európában 10-15 százalékkal nőtt a forgalomba került pénzmennyiség.

Paradox módon, a soha korábban nem látott nagyságú (keynesi típusú) állami beavatkozás, a veszteségek „társadalmisítása”⁷ mentette meg a neoliberális korszakban felhalmozódott – ugyancsak példátlan – ellent-

⁵ Norvégiában és Japánban azonban a kilencvenes években 7, illetve 10 évig tartott a válság, Thaiföldön és Dél-Koreában viszont csak 1-2 évig. Azt is ki kell emelni, hogy Európa szinte a többi térséggel egyidejűleg kerül recesszióba, de csak 1,5-2 éves késéssel szokta követni az USA-t a fellendülésben! Továbbá hangsúlyozandó, hogy a pénzügyi szektor teljes stabilizálásához átlagosan 7(!) évre volt szükség a válságok kezdetétől számítva. A válságok alatt az államadósság pedig átlagosan 80 százalékkal nőtt! (Lásd: Farakas 2009.)

⁶ A legnagyobb, 2008 végén és 2009 elején meghirdetett állami mentő- és ösztönző programok statisztikája alapján 95,7 százalék szolgált a bankmentést, 4,3 százalék a gazdaságösztönzést, utóbbi később kissé növekedhetett (lásd DESA 2009).

⁷ A bankok rossz hitelállományának állami kivásárlása, ezzel állami adóssággá konvertálása; csődbe került bankok és befektető társaságok államosítása; veszteséges termelő üzemek részleges államosítása; munkahelymentő támogatástermelő üzemeknek stb.

mondások és egyensúlyhiányok miatt kirobbant⁸ válság során a világgazdaságot az 1929-33-ashoz hasonló teljes összeomlástól, a reáliákkal nem fedezett „holt” tőkék általános és nagyarányú elértéktelenedésétől. Ezzel (egyelőre) alapvonásaiban megmentette a neoliberais korszak „nagy válsághoz” vezető gazdasági szerkezetét, működési módját, érdekviszonyait és ellentmondásait.

A válság évei során (részveszteségek ellenére összességében) nem csökkent, hanem tovább nőtt a robbanásveszélyes pénzügyi luftballon. A pénzügyi spekuláció továbbra is magasabb jövedelemmel kecsegtet, mint a termelő és szolgáltató tevékenység. Ennek következtében a hatalmas tőkeinjekciókkal megmentett bankok és egyéb pénzügyi intézmények továbbra sem finanszírozzák a termelést, a globális banki hitelállomány stagnál. A termelő cégek egy része szabad eszközeit a korábbinál is nagyobb mértékben fekteti pénzügyi ügyletekbe (mint az a sajtójelentések szerint a Volkswagennél történik), annak érdekében, hogy ellensúlyozza egyéb termelő veszteségeit, jövedelem-kieséseit. A termelés alulfinanszírozottsága miatt nem mennek végbe azok a szerkezeti változások, amelyek az új technikák bevonásával (nanotechnológia, biotechnológia, mikroelektronika új szintje) újabb fellendülést tennének lehetővé.

A fejlett országok – a mentőcsomagok finanszírozása és az államháztartási bevételeik apadása miatt – mára jobban eladósodtak, mint általában a fejlődő országok, összességében lényegesen magasabb az adósságrátájuk. Ha továbbra is növelik adósságaikat és ezzel előre menekülnek, ösztönzik a gazdasági növekedést, mint az USA, akkor az egyensúlyi helyzetük romlik, az állami bevételeik egyre nagyobb részét köti le az adósságtörlesztés. Ha megáll a növekedésük a megszorítások és ezzel az eladósodás fékezése révén, a bevételeik is visszaesnek, az adósságmutatók ebben az esetben is romlanak (mint Görögországban). Se előre, se hátra. *Sem a megszorítások, sem a mesterségesen teremtett tőkebőség nem hoz megnyugvást.* Ugyanez a kettős lehetetlenség, csapdahelyzet vezetett sok fejlődő országban újra és újra a fizetési és növekedési válságokhoz a nyolcvanas évektől.⁹ E tekintetben különösen nehéz helyzetben vannak pl. az európai déli félperiféria erősebb függésnek kitett országai, melyek növekedésösztönzésre nem gondolhatnak, s a lefelé húzó adósságspirál foglyai.

A tanulságokat összefoglalva: a gazdasági mentőcsomagok megmentették a világgazdaságot a nagyobb, két számjegyű visszaeséstől (a válság 1929-33-ashoz hasonló lefolyásától), de az egyensúlyi helyzetet javítani

⁸ Az IMF ugyanezen egyensúlyi problémák miatt fejezi ki aggodalmát legfrissebb elemzéseiben, még az USA-t is figyelmezteti költségvetési és fizetési mérleg hiánya miatt (lásd. WEO 2012).

⁹ A pénzügyi luftballon tartósságának tényadatairól, a termelés finanszírozásának nehézségeiről, a szerkezeti változások elmaradásáról, az állami költségvetések felborulásának okairól, a neoliberais modell válságáról lásd részletesebben: Farkas (2012).

tudó dinamikát (GDP növekedést) csak egyetlen évre tudták felpumpálni. A modell ellentmondásai tovább hatottak, nem oldódtak meg a válsághoz vezető feszültségek, sok tekintetben nőttek. Miközben a válságkezelés révén a legnagyobb pénzügyi tőkéscsoportok és a transznacionális társaságok többnyire jól vannak, profitjaik szárnyalnak, részesedésük gyorsan nő a létrehozott nemzeti jövedelemből, aközben a fejlett országok többsége és a lakosság nagy része a jövedelemveszteségek, gazdasági stagnálás miatt szenved.

A sok évtizedes hatások mellett, melyeket az előző pontban érintettünk, a jelenlegi válság lefolyásának most bemutatott sajátosságai miatt küzdek súlyosbodó növekedési zavarokkal a fejlett országok a válság negyedik-ötödik évében. 2012-ben immár a felemelkedő félperifériás országok dinamikája is csökken, elsősorban az exportlehetőségeik szűkülése folytán.

3) A gazdaságpolitikák rövid távú hatásai

Korszakunkban tehát *két alapvető gazdaságpolitikai modell* létezik a gazdasági nehézségek és egyensúlyhiányok kezelésére. A legfejlettebb, legtökeesebb országok a gazdaságösztönzés, a keresletteremtés módszereit helyezik előtérbe. Egyelőre tehetik, mert a mai „játékszabályok” szerint olcsón tudják finanszírozni magukat (állampapírjaikat) és újabb (akár külföldi) hiteleket tudnak felvenni annak ellenére, hogy nagyon magas az adósságrátájuk (USA: 103, Japán 230, Németország 81 százalék, utóbbi is meghaladja a magyar államadósság szintjét), s például az Egyesült Államoknak és Japánnak jelenleg is 6-7 százalékos a GDP arányában számított költségvetési deficitje. Ugyanakkor a jellemzően a legfejlettebb országok bankjainak tartozó (európai) perifériák és félperifériák a refinanszírozás, a görgetés érdekében jelentős kamatfelárat fizetnek. Ráadásul, fizetési nehézségek esetén a „triád” a perifériás országok külső hiteltörlesztési képességének megőrzése (a centrum bankok, befektető társaságaik) érdekében megszorításokat ír elő, ami csökkenti a jövedelem és a kereslet „termelését”. Negatív spirál alakul ki: a csökkenő jövedelemből a korábbi fizetési képesség is gyengül, ami újabb megszorításokhoz „vezet”, és így tovább.

Mindez a *3. táblázatban* követhető.¹⁰ Azon országokban, ahol az elmúlt másfél évben a GDP emelkedett, tendenciájában a belső piac (lakossági

¹⁰ Helytakarékosság miatt néhány jellemző országot és Magyarországot vontuk be a táblázatba. Görögország adatai hiányosak, ezért helyette a hasonló gondokkal küzdő Portugália szerepel, s ugyancsak tanulságosak az egyre nehezebb helyzetű Olaszország adatai. A gazdasági növekedést az USA, Japán, Németország, Lengyelország, valamint a hazánkkal közvetlenül konkuráló Szlovákia példázza.

fogyasztás, beruházás, ipari termelés, termelékenység) is bővült, javult. Ahol azonban a belső piac szűkült, ott az export csak kivételes esetben nőtt annyira, hogy a GDP emelkedést mutasson.

Az Egyesült Államok és Japán esetében a *lakossági fogyasztás növekedési üteme* meghaladta a GDP-ét, Németországban és a nagypiacú félperifériás Lengyelországban elmaradt attól, de az általános gazdasági bővülés egyik fontos hatótényezője volt. Mintánkban (a nem centrum-ország) Szlovákia a kivétel, ahol a viszonylag jelentős gazdasági fellendülés a magánfogyasztás stagnálása mellett zajlott. A csökkenő GDP-jű, különböző erősségű megszorításokkal jellemezhető országokban – Olaszországban, Portugáliában és (a másfél év távlatában alig csökkenő GDP-jű) Magyarországon – a lakossági fogyasztás is esett, mégpedig a hazai terméknel erőteljesebben.

A gazdasági növekedést felmutató centrumországok közül a *kormányzati véso fogyasztás* Japánban és Németországban nőtt, az USA-ban azonban csökkent. Az Egyesült Államok esetében arról volt szó, hogy miközben gazdaságösztönző politikát folytatott – például 2011-ben a forgalomba került pénzmennyiség 10-15 százalékos növelésével az üzleti szektor pénzellátását jelentős mértékben duzzasztották –, a rendkívül magas költségvetési hiányt mindenképpen csökkenteni kellett. A 2011. évi 8,1 százalékos GDP arányos deficitet 2012-re 5,7 százalékra kellett volna csökkenteni, de ez aligha teljesül. Ha mégis megvalósulna, akkor is még nagyon magas az érték a nemzetközi sztenderdek szerint.¹¹ A visszaeső GDP-jű 3 országban – nem meglepő módon – a költségvetési megszorítás, a kormányzati kiadások némi csökkenése volt jellemző.

Az OECD és az IMF elemzéseiben a GDP alakulásának közvetlen anyagi, reálgazdasági hatótényezői közül csak a *beruházásokat (tőkeképződést)* vizsgálják, ami azért nem elégséges a megítélésünk szerint, mert az investíciók nagyobb része csak 2-3 éves időeltolással hat a GDP alakulására. Ilyen rövid távon, azaz negyedéves vizsgálati horizont esetén inkább fordított az oksági összefüggés: a GDP alakulása erősebben meghatározza a beruházásokat, mint a beruházások a GDP-t. (Középtávon ellenkezőleg, éppen a beruházások határozzák meg legközvetlenebbül, legegységesebben a növekedést). Az említett hiányosság miatt mi két további reálgazdasági hatótényezőt vettünk vizsgálat alá a *3. táblázatban: az ipari termelést és a termelékenységet*. Tulajdonképpen az export is a reálgazdasághoz kötődik, de mivel a belső piac hatására külön is kíváncsiak vagyunk, önmagában helyezük görcső alá.

A vizsgálati eredmény nem hoz meglepetést. A másfél év alatt a beruházások, az ipari termelés és a termelékenység határozottan nőtt a gazda-

¹¹ IMF adatbázis. Az Egyesült Államokban a jegybank funkcióját betöltő Fed – az európai térséggel ellentétben – erős felhatalmazással rendelkezik a laza pénzpolitika vitelére és pl. államkötvények vásárlására (bár utóbbi részben a két nagy párt alkuján múlik).

sági növekedést felmutató országokban, Lengyelországban és Szlovákiában is. (Németországban azonban az ipari termelés 2011 végétől, a beruházások szintje pedig 2012 elejétől csökken, ami a növekedési kilátásokat borússá teszi). Ugyanakkor a másik országcsoportban, tehát a csökkenő vagy stagnáló GDP-jű, inkább megszorításokkal jellemezhető országok közül Olaszországban mindhárom közvetlen reálgazdasági mutató csökkent. Portugália esetében a beruházások közel egynegyede(!) veszett el, az ipari termelés is jelentős mértékben csökkent, a termelékenység pedig stagnált. Magyarország specialitása a másfél év távlatában az ipari termelés némi bővülése, ami az exportdinamikát szolgálta, de 2012 első és második negyedében már némileg visszaesett az ipari kibocsátás (nyilván nem függetlenül a német ipar recessziójától).

Mielőtt áttérnénk a növekedés világszintű összefüggésére, megemlítjük, hogy a gazdaságpolitika egyik legfontosabb eszköze *a forgalomba kerülő pénz mennyisége*. Jelenleg csak részinformációk állnak rendelkezésünkre, de ezek megdöbbentőek. A gazdasági expanziót folytató országok központi bankjai meglehetősen gyors ütemben teremtik a pénzt, mely a legjobban az M1 (készpénz + látra szóló betét) mennyiségével jellemezhető. Az Egyesült Államokban az M1 2012 szeptemberében 12,2 százalékkal (az M2 – mely az előbbinél a lekötött betétek állományával nagyobb – 6,8 százalékkal) haladta meg az egy évvel korábbi értékét, ha azonban csak a 2012 júliusa és szeptembere közti negyedévet hasonlítjuk az egy évvel korábbi hasonló időszakhoz, akkor már 22,9(!), (az M2 esetében 7,9) százalékos a növekedés.¹² Az euróövezetben az M1 2009-10-ben gyorsan, 2011 második felében csak 2 százalékos ütemben nőtt, 2012 augusztusában már 5 százalékkal volt magasabb az értéke, mint egy évvel korábban, ami ugyancsak duplája az inflációnak, és ráadásul gyenge recesszióba került térségről van szó.¹³

¹² Forrás: FED. A válsághajlam súlyosbodása és a közelgő választások hajthatták a „pénznyomdát”.

¹³ Eurostat.

3. táblázat
A GDP és hatótényezők: negyedéves növekedési ütemek
(százalék)

	2011. I. né.	2011. II. né.	2011. III. né.	2011. IV. né.	2012. I. né.	2012. II. né.	2011. I. né. – 2012. II. né. összesen
USA							
GDP	0,0	0,6	0,3	1,0	0,5	0,4 ^a	2,83
Magánfogyasztás	0,8	0,2	0,4	0,5	0,6	0,4	2,93
Kormányzati fogyasztás	-1,2	0,0	-0,6	-0,7	-0,3	-0,3	-3,06
Beruházás	-1,4	2,1	2,5	1,9	1,2	1,0	7,47
Export	1,4	1,0	1,5	0,4	1,1	1,5	7,10
Ipari termelés	.	-1,0	1,1	1,1	1,6	1,4	4,25 ^b
Termelékenység	-0,6	0,2	0,1	0,7	-0,2	0,6	0,80
Japán							
GDP	-2,0	-0,3	1,7	0,1	1,3	0,2	0,96
Magánfogyasztás	-1,5	0,6	1,1	0,7	1,2	0,1	2,19
Kormányzati fogyasztás	0,3	0,6	0,2	0,4	1,1	0,2	2,83
Beruházás	-0,8	0,6	0,6	3,3	-0,5	1,4	4,63
Export	-0,4	-5,8	7,8	-3,6	3,4	1,2	2,03
Ipari termelés	.	-2,6	3,6	-0,2	3,4	-2,1	1,94 ^b
Termelékenység
Németország							
GDP	1,2	0,5	0,4	-0,1	0,5	0,3	2,83
Magánfogyasztás	0,7	-0,5	1,3	-0,3	0,1	0,4	1,70
Kormányzati fogyasztás	0,1	0,6	0,2	0,5	0,2	0,2	1,81
Beruházás	4,3	0,2	0,4	0,8	-0,9	-0,9	3,87
Export	2,7	0,5	2,1	-0,5	1,2	2,5	8,77
Ipari termelés	1,6	1,1	1,8	-1,8	-0,2	-0,3	2,17
Termelékenység	0,9	0,1	0,1	-0,4	0,1	0,0	0,80

	2011. I. né.	2011. II. né.	2011. III. né.	2011. IV. né.	2012. I. né.	2012. II. né.	2011. I. né. – 2012. II. né. összesen
Olaszország							
GDP	0,1	0,3	-0,2	-0,7	-0,8	-0,8	-2,09
Magánfogyasztás	0,2	-0,1	-0,5	-1,0	-1,1	-1,0	-3,46
Kormányzati fogyasztás	0,4	-0,4	-0,7	-0,6	0,1	0,2	-1,00
Beruházás	0,8	-0,1	-1,3	-2,7	-3,6	-2,3	-8,92
Export	0,6	0,5	1,9	-0,1	-0,5	0,2	2,61
Ipari termelés	-0,1	0,8	-1,1	-2,8	-2,4	-1,7	-7,13
Termelékenység	0,0	-0,1	0,1	-0,5	-0,2	-1,4	-2,09
Portugália							
GDP	-0,7	-0,2	-0,6	-1,4	-0,1	-1,2	-4,13
Magánfogyasztás	-3,1	-0,5	-0,1	-3,1	-2,1	-0,8	-9,36
Kormányzati fogyasztás	-4,9	2,1	-2,3	-0,9	-0,6	-0,1	-6,65
Beruházás	-0,9	-5,9	-2,9	-7,0	3,1	-10,3	-22,12
Export	0,5	4,1	2,9	-1,4	2,1	0,7	9,14
Ipari termelés	1,3	-1,5	-0,4	-3,8	0,1	-2,3	-6,50
Termelékenység	-0,8	0,0	-0,3	1,1	1,1	-1,0	0,08
Lengyelország							
GDP	1,1	1,3	0,7	0,8	0,6	0,4	5,00
Magánfogyasztás	0,9	0,9	0,4	0,3	0,5	0,4	3,45
Kormányzati fogyasztás	-0,8	-0,2	-1,4	1,1	-0,5	0,7	-1,12
Beruházás	3,1	2,2	1,4	1,4	0,4	0,3	9,10
Export	3,9	0,4	1,2	2,5	-2,4	2,7	8,46
Ipari termelés	1,8	2,0	1,7	3,0	-0,6	-0,7	7,36
Termelékenység	1,0	1,1	0,6	0,4	0,7	0,3	4,17
Magyarország							
GDP	1,4	-0,3	0,0	0,1	-1,0	-0,2	-0,02
Magánfogyasztás	0,0	0,2	0,0	-0,1	-0,2	-0,1	-0,20
Kormányzati fogyasztás	1,2	-0,4	-1,1	-0,4	-0,3	-1,1	-2,10
Beruházás	0,4	-2,5	-1,3	-1,0	-1,8	-1,2	-7,20

Export	14,0	-0,5	0,7	0,7	0,8	-0,1	15,83
Ipari termelés	5,1	-2,0	0,9	0,5	-1,0	-0,4	2,99
Termelékenység	-0,7	-0,4	-0,5	0,0	-0,7	-0,6	-2,87
Szlovákia							
GDP	0,9	0,9	0,7	0,8	0,7	0,7	4,79
Magánfogyasztás	-0,1	-0,1	-0,3	0,2	0,0	0,1	-0,20
Kormányzati fogyasztás	-1,1	-0,9	-0,3	-1,1	1,7	-1,3	-2,99
Beruházás	1,5	2,3	0,8	2,0	-2,7	-0,7	3,15
Export	4,1	-0,9	-2,1	6,0	3,3	1,5	12,25
Ipari termelés	0,8	1,9	-1,6	2,8	5,8	5,0	15,42
Termelékenység	0,1	0,5	0,4	0,9	0,6	0,7	3,24

Megjegyzés: ^a A legújabb korrigált adat 0,3. ^b 2011. II. negyedévéétől.

Forrás: Eurostat; OECD StatExtracts, Principal Global Indicators; US. Bureau of Labour Statistics

Ami az *exportot* illeti, az az összes vizsgált ország esetében bővült, a visszaeső GDP-vel jellemzettekben is. A kivétel növekedési üteme 7-15 százalékos volt másfél év alatt, kivéve Japánt és Olaszországot, melyek esetében csak két százalék körüli. Összességében ez azt a több évtizedes tendenciát húzza alá, hogy korszakunkban a gazdasági növekedés egyik legfontosabb tényezője a nemzetközi munkamegosztás előrehaladása, az áruk és szolgáltatások nemzetközi cseréjének bővülése. Ugyanakkor a belső gazdaság zsugorodásával jellemezhető, nehezedő adósságtörlesztési kényszerekkel küzdő országok esetében tendenciájában ez azt is kifejezi, hogy az export önmagában nem elégséges húzóerő, a gazdaságban létrejött értékekből egyre többet kell exportálni akár a belső fejlődés kárára is. (Elmélyültebb elemzés esetén persze az importoldalt és a kereskedelmi mérleget is vizsgálni kellene, de az nem változtatna alapvetően a következtetésen.)

Az OECD országokra összesített hasonló adatok még nem teljesek elemzésünk megírása idején (s ezért nem szerepelnek a 3. táblázatban). Hiányoznak a 2012. II. negyedévi számok, az ipari és a termelékenységi mutatók. *Mindazonáltal bizonyító erejű, hogy a globális GDP 2/3-át előállító OECD országcsoport egészében a belső és a külső növekedési tényezők egyaránt szerepet játszottak a gazdasági növekedésben.* A 2011 első negyedéve és 2012 első negyedéve közötti öt negyedév adatainak összegzésével a bruttó hazai termék az OECD 33 tagországában összesítve 1,9 százalékkal nőtt. Ugyanakkor a növekedés belső gazdasági tényezői közül a lakossági fogyasztás 1,5 százalékkal, a beruházások 3,7 százalékkal bővültek, a sokkal kisebb súlyú állami fogyasztás minimálisan, 0,2 százalékkal csökkent. Ebben az egy és negyed évben az OECD országok exportja 4,8 százalékkal bővült.¹⁴ Az arányok nagyjából megfelelnek a válság előtti tapasztalatoknak, az export dinamikája általában 2-3 szorososan meghaladja a GDP növekedését. Ugyanakkor, mivel az export csak a GDP kevesebb, mint ötödét teszi ki az OECD összességében, a belső piacnak, a fogyasztásnak és a termelésnek legalább akkora, sőt inkább nagyobb a szerepe a növekedés fenntartásában, mint az exportnak.¹⁵

Az (állam)adósságok törlesztése érdekében *a kevésbé fejlett országok valamilyen hihetetlenül rövid távú szemlélet miatt – pontosabban a hitelezők mindenek feletti érdekérvényesítése folytán – kényszerülnek nemzetközi jövedelem-bevételük növelésére, aktuális törlesztési képességük javítására, megszorító politikát kell alkalmazniuk akár a belső gazdaságuk fejlesztésének, dinamikájának kárára is.* Az önként vállalt vagy kívülről kényszerített megszorító politika esetén nem egyszerűen a nemzetgazdasági belső és külső mérlegek egyensúlyának javításáról van szó, hiszen pl. Írország és Spanyolország esetében ezek a mérlegek korábban lényegében megfelelő állapotban voltak. Egyszerűen a spekulációs tőke kihasználja a

¹⁴ OECD Stat Extracts, Principal Global Indicators.

¹⁵ OECD StatExtracts.

nehezebb helyzeteket, adott esetben az ingatlanpiaci nehézségeket, a gazdasági részterületek buborékjainak kipukkadását, s az országból jelentős tőkét vonnak ki, keresletük csökkentésével megemelik az állampapírok (refinanszírozási) hozam-rátáját, az ország szuverén papírjait leminősítik – és máris megindul a lefelé menő spirál. A nehéz helyzetű országokból fokozott jövedelem-kiáramlást erőltetnek, ami tulajdonképpen a legnagyobb hitelező országok bankjaiba és befektetési alapjaiba áramlik. Működő tőkét vonnak ki, és a külföldi bankok is a centrumuk felé szívják a forrásokat, kevesebbet hiteleznek a periférián. Mindezzel éppen az országok hosszabb távú jövedelemtermelő, finanszírozási és adósságtörlesztési képességét rontják – mint ahogy azt Görögország vagy Portugália példája már világosan bizonyítja.

A világgazdaság egészében „békeidőkben” is jellemző – még a nemzetközi fizetési mérleg statisztikákban is tetten érhető, pedig azok nem minden tőkekivonási tételt tartalmaznak –, hogy a jövedelmek, pénzügyi áramlások nettó összege a legfejlettebb országok felé pozitív. Elsősorban az USA finanszírozta ilyen módon több évtizeden keresztül elégtelen belső megtakarítását, növekedését. Ehhez adódik a jelenlegi válságban az adós és növekedési válságba került félperiféria megsarcolása.¹⁶ Mindez nem értékelhető másként, mint a válságáthárítás rövid távú érdekekből következő mechanizmusaként, ami azonban összességében növeli a világgazdasági feszültségeket, bizonytalanságokat, és erősíti a recessziós folyamatokat. A kigyó ezzel a saját farkába harap. Ugyanez mondható el az euróövezetről. A hitelező centrum az euróövezetben is a félperiféria törlesztési képességének erőltetésével menti saját bankjait, s eközben ezeket az országokat egyre kilátástalanabb gazdasági helyzetbe kényszeríti.

4) Növekedési kilátások 2012-ben és 2013-ban

2012 folyamán a legfejlettebb országok növekedési feltételei az állami erőfeszítések ellenére romlottak, 2012. második negyedévében növekedésük tovább fékeződött. A fejlett országok (OECD) összességükben csak 0,2 százalékos negyedéves növekedést produkáltak, ami éves szintre átszámítva 0,8 százalékos lanyha emelkedésnek felel meg. Az Egyesült Államok a második negyedévben 0,4, Japán 0,2 százalékos GDP bővülést mutatott, ami éves szintre (négy negyedévre átszámítva) 1,7, illetve 0,8 százalékos ütemnek felel meg. Ugyanakkor a fejlett országok csoportján belül az Eu-

¹⁶ A nyolcvanas évek elejétől elsősorban a szegényebb fejlődő térségek szenvedtek ettől a kényszeres adósságtörlesztéstől, a kamatos kamat folytán egyre csak növekvő adóssághegyektől. Az utóbbi fél évtizedben, a válság kitörése óta, főleg az európai félperiféria nyögi az ilyen tehertételt. Lásd még Artner (2010).

rópai Unió már 2011 harmadik negyedévétől gyenge recesszióba került (az utóbbi három negyedév alatt 0,4 százalékkal csökkent az EU GDP-je, ezen belül 2012 második negyedévében 0,1 százalékkal). Az európai centrumhoz tartozó Egyesült Királyságban is három egymást követő negyedévben csökkent a GDP annak ellenére, hogy laza költségvetési és monetáris politikát folytatott. Az európai integráció fizetési nehézségekkel küzdő, nemzetközi mentőcsomagokra szoruló, vagy ehhez közeli helyzetben lévő déli országai pedig súlyos recesszióval – W alakú, ugyanakkor elhúzódó válsággal – küzdenek, s ebben – mint már hangsúlyoztuk – közrejátszik a rövid távú fizetési képesség túlzott erőltetése, a megszorító politika. Az Európai Unió 27 tagországa közül 2012 második negyedévében 13-ban csökkent a GDP, közülük 9 esetében már legalább két negyedéve tart a visszaesés (ami a konszenzus szerint technikai értelemben recesszió). Utóbbi csoporton belül Portugáliában, Görögországban és Olaszországban már legalább egy éve kezdődött a visszaesés. Az exportlehetőségek szűkülése, a megszorítások és belső problémák miatt a *kelet-közép-európai térség* dinamikája is csökkent (Csehország, Magyarország, Szlovénia pedig recesszióba került).

A korábban igen dinamikus *ázsiai és latin-amerikai félperiféria* növekedési üteme hasonló okokból, valamint belső egyensúlyhiányok és „buborékosodások”, s valószínűleg elsősorban a világpiacon kereslet mérséklődése folytán csökken. A BRIC országok közül a 2012. második negyedévi növekedési ütem¹⁷ alapján négy negyedévre átszámítva Brazília esetében 1,7, Indiában 3,5, Kínában 7,4, Oroszországban (a 2. negyedévről rendelkezésre álló adat alapján) 3,8 százalékos éves kalkulált GDP bővülés adódik, ami jelentős ütemcsökkenés a 2011. évihez képest (vesd össze a 2. táblázattal).

Ezzel el is jutottunk a világgazdasági növekedés rövid távú kilátásainak elemzéséhez. A 2. táblázat két, prognózisokat készítő intézmény, az IMF és a londoni *Economist Intelligence Unit* (EIU) elemzésünk lezárásakor legfrissebb előrejelzéseit tartalmazza. Hozzá kell tenni, hogy ezek az előretekintések meglehetősen bizonytalanok, az elmúlt egy év alatt a növekedési prognózisokat az IMF kb. negyedévente, az EIU havonta rontotta. Mindkettő szerint a *világgazdaság növekedési üteme* a folyó évben néhány tized százalékkal elmarad a 2011. évitől, s 2013-ban alig várnak javulást. Ez azt jelenti, hogy (valutaparitáson) összegezve 2012-ben és 2013-ban 2,5 százalék körüli lesz a globális növekedés, jóval elmaradva a válság előtti és a 2010. évi 4-5 százalékos ütemtől. Hasonlóan pár tized százalékkal csökken a két intézmény szerint a *fejlett országok növekedése*, esetükben 2013-ban nem is várható javulás, növekedésük mindkét évben 1,3-1,5 százalékos lesz (az USA-é mindkét évben kb. 2 százalékos, az EU-é 0,5, illetve 0,1-0,2 százalékos, Japánban 2,0, illetve 1,2 százalékos). A *feltö-*

¹⁷ OECD StatExtracts.

rekvő és fejlődő országok e prognózisok szerint 2012-ben 5 százalék körüli növekedést produkálnak, 2013-ban 5,5-6,0 százalékkal fognak nőni. E nagy csoporton belül azonban jelentős a szórás. *Közép és Kelet-Európa* lesz a leglassúbb, idén 2,0-2,5, 2013-ban legfeljebb 3,0 százalékos növekedéssel. *A FÁK térség* évi 4 százalékkal bővül, ezen belül Oroszország 3,7-3,9 százalékkal. *Azsia* 7, Kína 8, India 6 százalékkal szárnyal. *Latin-Amerika* a két évben 3, illetve 4 százalékos (Brazília a folyó évben csak 1,5, 2013-ban várhatóan 4 százalékos) bővülést produkál. *A Közel-Kelet Észak-Afrikával* és külön *Fekete-Afrika* 2012-ben és 2013-ban egyaránt 4-5 százalékos ütemben nő (e két országcsoport esetében tér el legjobban a két intézményi prognózis vásárlóerő-paritáson, illetve valutaárfolyamon összesített GDP-beclése).

E számoknál azonban fontosabb *a világgazdaság helyzetének tartalmi értékelése*.

A Nemzetközi Valutaalap legfrissebb világgazdasági jelentése egyáltalán nem optimista.¹⁸ Hangsúlyozza, hogy a növekedésnek nem csupán a rövid-, hanem a középtávú feltételei is bizonytalanok a magas állami adósságok időszakában és a bizonytalan, törekeny pénzügyi-finanszírozási rendszer miatt. Az is kérdéses, hogy a feltörekvő országok fenn tudják-e tartani gyors fejlődésüket, miközben a növekedés külső tényezőinek gyengülését a belsőkkel kellene ellensúlyozni. A jelentés szerint a súlyosabb világgazdasági recesszió lehetősége nagymértékben nőtt: annak a valószínűsége, hogy a globális növekedés 2 százalékra csökken, 1:6. Ez a fejlett országokban egyértelműen recessziót, a felemelkedő és fejlődő világban lassú növekedést jelentene.

A fő növekedési prognózis (ezt a *2. táblázatban*, illetve az előző bekezdésben ismertettük) teljesülésének két fontosabb feltétele van. Először: az Európai Unióban fokozatosan meg kell könnyíteni a perifériás országok finanszírozási kondícióit, és nagy lépéseket kell tenni az integráció továbbfejlesztése felé (ESM, bankunió, erősebb költségvetési integráció). Egyébként éppen az euróövezet helyzete jelenti a legnagyobb fenyegetést a világgazdaságra. Másodszor: az USA-ban nem kerülhet sor arra az automatikus adónövelésre és költségvetési megszorításra, amely a jelenleg hatályos költségvetési törvény szerint január elsején lépne életbe; egyben („ideiglenesen”) meg kell emelni a szövetségi adósságráta felső határát. (Később a régiók elemzése kapcsán hozzáteszi, hogy Japánnak végig kell vinnie a tervezett szerkezetátalítást és csökkentenie kell az adósságrátáját.)

Figyelemreméltó, hogy az IMF *a centrum számára „expanzív monetáris és óvatos költségvetési politikát, megfelelő szerkezetváltó reformokat” ajánl.*¹⁹ Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a pótlólagos likviditás pozitív pénzügyi stabilizációs, foglalkoztatási és növekedési hatása az idő múlásá-

¹⁸ WEO (2012 October) Executive Summary pp. xvii-xix alapján.

¹⁹ *Uo.* p. xviii.

val gyengülhet. Rezignáltan teszi hozzá a jelentés, hogy ahol költségvetési kiigazítást alkalmaztak, ott a vártnál nagyobb volt a növekedési áldozat.

A fejlődő és felemelkedő országok vonatkozásában szerintünk az IMF zavarban van, szemlélete változást mutat a korábban ajánlott neoliberais szemléletű, megszorító irányú ajánlásokat illetően. Ebben az elméleti-elemző anyagban (és még nem a hiteltárgyalásokon!) az elmaradottabb országok számára is már-már expanzív gazdaságpolitika szükségességét fogalmazza meg, de kissé homályosan: „A felemelkedő és fejlődő országokban a politikacsinálók tudatában vannak annak, hogy a költségvetési és a pénzügyi mozgásteret tágítani kellene, de azon tűnődnek, hogy miképp kalibrálják ezt a politikát a fontosabb lefelé mutató külső tényezők fényében”.²⁰ Azt is hozzáteszi, hogy ugyan 2011-ben a költségek visszafogás, megszorítás indokolt volt ezekben az országokban, de a külső kereslet gyengülése miatt most sokuknak van lehetősége a kereslet ösztönzésére.

Az EIU prognosztikai szolgálata²¹ friss elemzéseiben erőteljesen hangsúlyozza, hogy az USA által az elmúlt időszakban meghirdetett és bevezetett harmadik monetáris lazítási program (QE3) és az Európai Központi Bank kötvényvásárlási programja (melynek révén először vált végső hitelezővé), egyaránt korlátlan értékhatárú. Ugyanakkor számos fontos feltörekvő ország a kamatok és a banki tartalékráták csökkentésével (és egyéb eszközökkel) javította a növekedés finanszírozását. A monetáris lazítás biztató a globális gazdasági növekedés feltételeit tekintve, de egyáltalán nem biztos, hogy e lépések hatása erős és hosszú távú lesz. Kétségesnek tartja ugyanis, hogy a pénzügyi piacok közérzetének javulása az USA-ban és az EU-ban a reálgazdaságra is áttérjed. Sőt, az Egyesült Államok helyzetét elemezve kijelentő módon állítja, hogy már a QE2 is kevésbé volt hatásos, a QE3 pedig csak kismértékben fogja javítani a gazdasági növekedést. Az ipari termelés például három hónapja csökken, ami azt mutatja, hogy a 2 százalékos növekedés sem valószínű az USA-ban az elkövetkező negyedévekben. Az EU vonatkozásában azt hangsúlyozza, hogy a bizonytalan szuverén adósságlevelek felvásárlási programja elsősorban az euróválság valószínűségének csökkentése miatt fontos. Európa továbbra is a globális gazdasági lánc leggyengébb eleme, a recessziótól, a lakossági és üzleti bizalom gyengeségétől, a költségvetési megszorításoktól, az adósságválságtól és ennek növekvő refinanszírozási költségeitől szenved. Azt is kiemeli, hogy a monetáris lazítás a nyersanyagok piacán növeli a kockázati éhséget (magyarul a spekulációs keresletet), ami olyan magas árakat eredményez, hogy fékezni fogja a reálgazdaságot.

Az EIU hangsúlyozza azt a 10 legfontosabb pozitív és negatív tényezőt, amely a következő időszak világgazdasági helyzetét leginkább befolyásolhatja. Ezeket egy 25 pontos skálán a valószínűségük és a várható hatásuk

²⁰ Uo. p. xvii.

²¹ EIU (2012): Global Forecasting Service, September 19th 2012.

erőssége alapján pontozza. 20 pontot kapott, hogy miután Görögország elhagyja az eurózónát – ezt elkerülhetetlennek tartja az EIU –, Brüsszel lépései megakadályozzák a dominóhatást. 15 pontot adtak annak, hogy a globális gazdaság recesszióba süllyed a további költségvetési ösztönző politika számára hiányzó tér miatt. Szinte ellentmondva az első ismertett tényezőnek, ugyancsak viszonylag magas, 15 pontos az eurózóna szétesésének lehetősége a várható súlyos globális recessziós hatásaival együtt. A további pontozott fejlemények, hatások a következők. A valutaspekuláció (és a magas munkanélküliség) a protekcionizmus növekedéséhez vezethet (12 pont). Kínában a társadalmi és politikai felfordulás aláássa a stabilitást (10 pont). Az USA gazdasága „költségvetési szakadékba” zuhan, mert január elsejével a Bush adómérséklés megszűnik, és a két Ház nem emeli az adósságplafont (ugyancsak 10 pontos). A gazdasági nehézségek széleskörű társadalmi és politikai elégedetlenséghez vezetnek (9 pont). Irán megtámadása olajár sokkot okoz (8 pont). A további pénzügyi ösztönző politika új vagyoneérték buborékosodáshoz vezet, mely a kockázati étvágy csökkenése miatt előbb-utóbb kipukkad (8 pont). Végül annak valószínűsége, hogy a koordinált monetáris ösztönző politika gyors gazdasági növekedést indít be, viszonylag kicsi (8 pont). *Tehát, miközben a recesszió elmélyülésének lehetősége hatásaival együtt – mint fentebb szerepelt – 15 pontot kapott a 25 pontos skálán, aközben a gyors gazdasági kilábalás lehetősége és következményei csak 8-at.*

Röviden még két fontos prognózis irányultságát érzékeltetjük.

Nouriel Roubini, a gazdasági jövőelemzéseiről híres tudós (Economonitor nevű elemzőintézetének honlapja az IMF oldalán keresztül is elérhető) egyik legújabb nyilvános elemzésében ugyancsak aggódó hangokat hallat. Szerinte a legnagyobb gondot jelentő eurózónában a bajba került országok állampapírjainak korlátlan kivásárlása csak időnyerést jelent, valódi intézkedésekre van szükség. A bank-, költségvetési- és gazdasági unió azonban nem biztos, hogy hatékony lesz az európai bankok balkanizálódása, karvalytőke²² érdekérvényesítése miatt (pl. ha a túl szigorú feltételeességet szabnak a rossz állami kötvények kivásárlásához). Görögország szerint 2013-ban elhagyja az eurózónát, Spanyolország a trojka masszív segítségére szorul. Azt hangsúlyozza, hogy „az eurózóna periferiájának megszorítási fáradtsága egyre jobban egybeesik a centrum segítési fáradtságával”. Az Egyesült Államok aligha fejlődik a következőkben az első félévi 1,6 százaléknál gyorsabban, és szerinte is nagy a politikai erők polarizálódása miatt a bizonytalanság a pénzügyi konszolidáció, a költségvetési kiigazítás terén. Kína a pénzügyi és költségvetési lazítás ellenére recesszióba zuhanhat 2013-ban, s nincs kizárva, hogy Brazília, India, Oroszország és más felemelkedő országok hasonló helyzetbe kerül-

²² A karvalytőke agresszív, akár államok stabilitása ellen is spekulál, a magasabb profit érdekében piaci támadásokat indít, és ezzel befolyásolja a piaci viszonyokat.

nek, mert a lassulásuk nem ciklikus, hanem a fejlett országok strukturális válságához kötődik. Ráadásul Irán ügye háborúhoz vezethet. „A fontosabb felemelkedő országok, akárcsak a fejlett országok téglafalhoz közelednek..., melyet csak új víziókkal lehet biztonságosan lebontani”.²³

Az ENSZ világgazdasági elemzésében a helyzetet nehéznek nevezi, ahol a lefelé mutató rizikótényezők az erősebbek, s ahol gazdaságpolitikai váltásra van szükség. A szükséges lépéseket így foglalja össze: „Sokirányú nemzeti és nemzetközileg egyeztetett politikai akciók szükségesek annak érdekében, hogy a növekvő munkanélküliség, a pénzügyi megszorítások és a pénzügyi szektor törékenysége alkotta ördögi kört áttörjük a fejlett országokban. E circulus vitiosus megtörése érdekében a költségvetési megszorításoktól el kell mozdulni a munkahely-teremtő és zöld növekedést szolgáló költségvetési hozzáállás irányába. Ezt a politikát a legfontosabb országok között koordinálni kell, és össze kell hangolni az expanziós pénzpolitikával a fejlett országokban, s mindezt össze kell kötni a pénzügyi rendszer reformjával, valamint a fejlődő országok fokozott segélyezésével”.²⁴

A fontosabb prognosztikai intézmények elemzései tehát a nem optimista számszerű előrejelzéseknél sötétebb perspektívák eljöveteletét is lehetségesnek tartják a következő időszakban. A helyzet kezelhetőségét tekintve pedig zavarban vannak. A megszorító, neoliberális politika erőltetése meggyengült, elsősorban a fejlett országokra vonatkozóan (valójában saját magukra korábban sem nagyon alkalmazták, az USA már 2000-2001-ben is neokeynesiánus állami ösztönzéssel jött ki a válságból). A felemelkedő országoknak is a belső fogyasztás ösztönzését, pénzmennyiségi és költségvetési expanziót javasolnak. A fejlődő országokra vonatkozóan is változik a retorika, bár a hiteltárgyalások, nemzetközi kötvénykivásárlási programok mindennapjaiban – a hitelezők érdekeinek megfelelően, súlyosbítva a helyzetet – továbbra is megszorításokat követelnek. A változóban lévő „paradigma” (gazdaság-elméleti alapnézet rendszer) és a hitelezők érdekérvényesítésének konfliktusa fejeződik ki a Valutaalap (Christine Lagarde) és Németország (Angela Merkel) nézetkülönbségében a görögországi megszorító lépések két éves időszakkal való eltolásáról.

S végül meg kell jegyezni, hogy valójában a nemzetközi intézmények sem biztosak a most erőteljesebben ajánlott expanzívabb, anticiklikus gazdaságpolitikák sikerességében. Maguk is tudják, hogy hatalmasak a világgazdasági feszültségek, aránytalanságok, „buborékok”, az „előremenekülő” politikák pedig sok szempontból tovább feszítik a húrt (növelik az államadósságot, nehezítik a nemzetközi fizetési mérlegek kiegyensúlyozását, inflációt gerjeszthetnek, stb.). Az IMF jelentése pl. az USA helyzetét

²³ Roubini (2012).

²⁴ World Economic... (2012) Summary.

tárgyalva csak ideiglenesen javasolja a mennyiségi lazítást és az adósságlafon növelését.

5) Összefoglalás

Hosszú táv. A világgazdaság és azon belül a fejlett országok gazdasági növekedésének lassú ütemét a sok évtizedes gazdasági folyamatok önmagukban is meghatározzák (lásd a fenti 2. pontot). E tendencia háttérében a legnagyobb tőkéscsoportok és államok érdeke, a neoliberais gazdaságfilozófia és következményei, a pénzügyi luftballon, az állami jövedelmek relatív apadása, a halmozódó makro-egyensúlyi feszültségek, az általános eladósodás, a globális keresletet fékező tényezők és részben a termelés félperifériákra telepítése húzódik meg. A perifériás és félperifériás országok növekedési üteme azonban a kétezres években újra gyorsult, ami részben a nemzetközi munkamegosztás változásaiból, a külföldi beruházásokból és részben a periféria egyes országainak és térségeinek tudatos gazdaságpolitikájából adódott, s közrejátszott a félperifériák válságok időszakában fokozottan felszínre kerülő helyettesítő szerepe is.

Középtáv. A jelenlegi világgazdasági válság elején meghirdetett állami mentőcsomagok ideiglenesen fellendülést okoztak 2010-ben, de elodázták a felesleges tőkék leírását (a hatalmas pénzügyi buborék és a nem kihasznált termelő kapacitások megszüntetését). Nem következett be nagy összeomlás, de a szerkezeti feszültségek – pénzügyi felfuvalkodottság, költségvetési hiányt előidéző modell, állami eladósodás fokozódása, stb. – fennmaradtak. Ezek a (3. pontban tárgyalt) középtávú folyamatok, strukturális elmeredések növekedési csapdahelyzetet teremtenek. Késleltetik a fellendülést, a növekedési válságot elhúzódnóvá teszik, sőt növelik a globális gazdaság törekenységét, egy újabb általános mélyhullám lehetőségét. Elsősorban ezért csökken a centrumországok növekedési üteme 2011-ben és 2012 első felében, ezért jutott immár növekedési válságba az Európai Unió.

Rövid táv. Az állami gazdaságpolitikák rövid távú hatásai és különbségei a növekedést befolyásoló hatótényezők alakulásában érhetőek tetten (ezeket – a csak a fejlettebb világra rendelkezésre álló adatok alapján – a 4. pontban tárgyaltuk). Az elmúlt másfél éves időszak adatainak vizsgálata azt mutatja, hogy a legtökeerősebb és egyben hitelező országokban összességében anticiklikus gazdaságpolitikát folytattak, s ugyanakkor némileg fokozódó jövedelemátcsoportosítás valósult meg a félperifériás országokból. Ezzel a politikával, az állami mentő- és gazdaságösztönző csomagokkal, a monetáris lazítással, a kedvezőtlen világgazdasági körülmények és bizonyos egyensúlyi nehézségeik ellenére, a fejlett országok 2012 közepéig még fenn tudták tartani gazdasági növekedésüket, de nem tudták meg-

akadályozni a lassulást. A fejlett centrum félperifériás országai (elsősorban az euróövezetiek) azonban – a megszorítások és a tőkekivonás nyomán, növekvő számban – súlyosbodó, elhúzódó gazdasági visszaeséssel küzdenek, amit az export elég jó dinamikája sem tud ellentételezni.

A kapitalista gazdaság viszonylagos egyensúlyának feltétele a növekedés, legyen szó akár a legfejlettebb, akár a legelmaradottabb országokról.²⁵ Növekedés híján, főleg recesszió időszakában a költségvetési, nemzetközi fizetési, eladósodási problémák hatványozottan jelentkeznek. A világgazdaság jelenlegi helyzetében azonban nem látszik lehetségesnek a növekedési „békekorszak” visszatérte, részben éppen azért, mert az aránytalanságok már olyan nagyok, hogy az adott működési mód keretei között nem kezelhetőek, nem oldhatóak a szükséges mértékben. A reál-gazdasági növekedés motorjának fűtőanyagai elcsorognak, a hipertrófiás pénzügyi szféra elvonja. A növekedés feltételei sem a neoliberális megszorításokkal, sem a masszív állami programokkal nem javíthatók hosszú távon, mert a mai játékszabályok mellett mindkét gazdaságpolitika így vagy úgy, de növeli a feszültségeket (pl. mindkettő emeli az állami adósságszintet). A Nemzetközi Valutaalap legújabb világgazdasági elemzésének bizonytalan gazdaságpolitikai ajánlásai vagy az IMF (ma inkább keynesiánus) és Németország (inkább neoliberális) gazdaságpolitikai véleménykülönbsége az elmélet elgyengüléséről árulkodik. A kapitalizmus jelenlegi modelljének növekedési tartalékai tehát kimerültek, valamiféle alapvető változásnak kell következnie.²⁶ Még jó, ha ezt a változást nem egy 1929–1933-as válsághoz hasonló nagy összeomlás kényszeríti ki.

6) Magyar vonatkozások

A nemzetközi gazdaság jelenlegi helyzete minden világgazdasági szereplőre nézve fenyegetéseket tartogat, különösen a félperifériás és perifériás országokra, melyeknek nem állnak rendelkezésre mozgósítható forrásai, sőt tőkekivonás sújtja. Magyarország ebben az összefüggésrendszerben azért is erőteljesen érintett, mert a jelenleg legrosszabb helyzetben lévő európai válságövezet részét képezi.

²⁵ Ez még akkor is így van, ha elméletben tudjuk, hogy a hagyományos értelemben vett gazdasági növekedés kimeríti Földünk eltartó képességét. Ezért olyan zöld és egyenlősítő szociális modellre van szükség, amely osztársadalmi érdekeket előtérbe helyezve lényegesen csökkenti a pazarlást (pl. profitérdek miatt hajtott minőségrontás, alkatrészcsere lehetetlensége), mégpedig elsősorban az osztársadalmi munkaidőalap tudatosabb elosztása útján, és egyben oldja a keresleti korlátot.

²⁶ Lásd erről még Simai (2012).

Az IMF friss világgazdasági elemzése is említi, hogy a válság körülményei között az elmúlt években az európai perifériát megterhelte a tőke kivonás (ez megnehezítette a gazdasági tevékenység hitelezését), a működőtőke-beáramlás csökkenése, az európai importkereslet visszaesése. Ugyanakkor hozzáteszi, hogy Kelet-Közép-Európa „fertőzöttségi kitettségé” kisebb, mint az euróövezeti félperifériáé.²⁷

Magyarország helyzete azonban ezen az országcsoporton belül még kedvezőtlenebb a magyar fejlődési út sajátosságai miatt. Hazánk külpiaci függősége erősebb, mint sok térségbeli államé, s gazdasága nyitottabb. A külkereskedelem aránya a GDP-hez mérve egyike a legmagasabbaknak a világon. A külföldi tulajdon részaránya a termelő alapokban ugyancsak szinte példátlan. Magyarország eladósodottsága a legsúlyosabb a kelet-közép-európai országok között. Emiatt is, de nem csak ezért, az adósságainak refinanszírozása is nagyon megdrágult a válság körülményei között. Az újonnan kibocsátott állampapírokért magasabb kamatot kell fizetnie, mint a többi térségi országnak.

Mindezeket a felsorolt hatásokat felerősítette a kormány „szabadságharcos” gazdaságpolitikája, ami a kevesebb tőkebeáramlás, fokozott tőkemenekítés, megdrágult hitelfinanszírozás miatt évente sok százmilliárd forint veszteséget okozott a külgazdasági kapcsolatokon keresztül. Véleményünk szerint is van lehetőség a jelenlegi szűkre szabott zubbonyban a belső mozgástér tágítására. Ehhez a szabad munkaerő gazdaságilag hatékony foglalkoztatottságának bővítésére volna szükség. S mivel ezt a piac nem biztosítja, állami jogi segítség és ösztönzés szükséges a vízgazdálkodásban, infrastruktúraépítésben, korábban fejlett iparágak revitalizálásában, agrár- és egyéb kisközösségi, faluközösségi termelési formákban, szövetkezetekben, falusi turizmusban, stb. Szükséges továbbá a hazai vállalkozások nagy többségével közvetlen kapcsolatot tartó intézményrendszer fejlesztése, az állami és vele együttműködő kockázati tőke mozgósítása. Mindezt célzott strukturális politikával, fejlesztési súlypontokkal, a műszaki fejlesztéssel, a K+F támogatásával, oktatási programokkal, az EU kohéziós pénzeinek tudatos felhasználásával kellene összekötni és elősegíteni. Az ilyen gazdaságpolitika a gazdasági kilábalást segítené és a költségvetés adóbevételeit növelné, a kiadásait csökkentené (pl. a szociális és egészségügyi költségek kiméklésével, a rendfenntartói kiadások mérséklésével).

Mindenesetre a térség többi országához képest is erős válsághatások és a jelenlegi gazdaságpolitika összehatásaként a magyar gazdaság 2012 folyamán már újra recesszióba került, az IMF szerint az első félévben 1,2 százalékkal csökkent a GDP. A kormány növekedési prognózisai rendre túl optimistának bizonyultak. Jelenleg, látva a GDP első félévi visszaesését, belátta, hogy idén összességében nem lesz növekedés, a második félévre stagnálást vár. A jövő évi prognózisát most, az IMF tárgyalások hajrájában

²⁷ WEO (2012 October), p. 65.

csökkentette a korábbi 1,6 százalékról 1 százalékra, azzal, hogy maga ennél gyorsabb emelkedést is lehetségesnek tart. Ennek magyarázatában az a fő érv, hogy a keleti országok jobban fognak növekedni a következő években, mint az európai centrum. Az eddigi fejlemények és a magyar kitettség fényében azonban erősen kétséges, hogy Magyarország jobban teljesít. A Valutaalap az idei évre 1 százalékos visszaesést, a jövő évre 0,8 százalékos növekedést vár. S mint az IMF prognózisának ismertetése során is szó esett róla, a lefelé sodró rizikótényezők nagyon erősek.

* * * * *

Felhasznált irodalom

- Artner Annamária (2010): *Válságban a (bér)munka - A munkaerőpiac helyzete és perspektívái a mai világgazdaságban*. MTA VKI Budapest, június. Kézirat.
- Artner Annamária (2012): *Globális munkaerőpiaci és profittendenciák*. Lásd a jelen kötetben, pp. 140–156.
- DESA (2009): *Monthly Briefing. World Economic Situation and Prospects*. Development Policy and Analysis Division, United Nations, New York, No. 7, 2 April. http://www.un.org/en/development/desa/policy/wesp/wesp_mb/wesp_mb7.pdf
- The Economist*, 2012. szept. 15.
- EIU (2012): Global Forecasting Service, Economic Intelligence Unit, London, September 19th. <http://gfs.eiu.com/about/index.aspx>
- Farkas Péter (2009): A világgazdasági növekedés középtávú szcenáriói a válságos évekre. In szerk.: Farkas Péter. *A globális válság: hatások, gazdaságpolitikai válaszok. I. Kötet. Világgazdasági súlyponteltolódások*. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest, pp. 34–59.
- Farkas Péter (2012): A világgazdasági válság elhúzódásának mélyebb oka-iról. A pénzügyi egyensúlytalanságok és a modell. In szerk.: Farkas Péter – Meisel Sándor – Weiner Csaba: *Elveszett illúziók. A világgazdaság tartós válságáról*. MTA KRTK Világgazdasági Intézet, Budapest, pp. 26–48.
- Roubini, N. (2012): Fiddling the Fire. *Economonitor*. <http://www.economonitor.com/nouriel/2012/09/14/fiddling-at-the-fire/>
- Simai Mihály (2012): Davos 2012: várakozások, kilátások, és következtetések. In szerk.: Farkas Péter – Meisel Sándor – Weiner Csaba: *Elveszett illúziók. A világgazdaság tartós válságáról*. MTA KRTK Világgazdasági Intézet, Budapest, pp. 11–25.

UNCTAD Handbook of Statistics 2009.

WEO (2012 October): World Economic Outlook, IMF, New York DC.

World Economic Outlook (2012): *World Economic Situation and Prospects 2012*. Update as of mid-2012, UN, New York DC.

http://www.un.org/en/development/desa/policy/wesp/wesp_archive/2012wespupdate.pdf

Internetes adatbázisok

Eurostat

FED <http://www.federalreserve.gov/releases/h6/current/>

IMF adatbázis

OECD StatExtracts, Principal Global Indicators;

Unctadstat.

US. Bureau of Labour Statistics

WorldEconomics

<http://www.worldEconomics.com/Data/MadisonHistoricalGDP/Madison%20Historical%20GDP%20Data.efp>

A VILÁG ÁRU- ÉS SZOLGÁLTATÁS- KERESKEDELMÉNEK VÁRHATÓ ALAKULÁSA

Kiss Judit

A 2008-as világgazdasági válság egyik legdrámaibb hatása a világkereskedelem zsugorodása volt: habár már 2006-tól csökkent a világkereskedelem növekedési üteme, a mélypontot 2009-ben érte el, amikor is az előző évhez képest 12,1 százalékkal zuhant a globális export és import volume. A II. világháború óta ekkor fordult elő először, hogy a világ árukereskedelmének összértéke is visszaesett.

1) **Az elhúzódó válság hatása: a kereskedelem dinamikájának csökkenése**

A világkereskedelem visszaesésének számos rövid- és hosszú távon is ható oka volt az elmúlt időszakban. Ezek közül a legfontosabbak a következők:

- * a termelés, s ezen belül is az ipari termelés csökkenése, ami alapvetően a beruházások visszaesésének tudható be;
- * előbbit erősítette a közvetlen külföldi beruházások (FDI) csökkenése;
- * a fentiekből következően a beruházási javak, valamint a nyers- és alapanyagok iránti import-igény zuhanása;
- * a fogyasztói piac zsugorodása a vásárlóerő csökkenése és a munkanélküliség emelkedése következtében;
- * a nyerstermék-árak emelkedése és nagyfokú ingadozása;¹

¹ 3. számú melléklet.

- * a kereskedelemfinanszírozó eszközök beszükülése,² valamint
- * a különböző, de elsősorban burkolt protekcionista gazdaság- és kereskedempolitikai eszközök alkalmazása.³

2010-ben akár azt is lehetett remélni, hogy kilábalunk a válságból, hiszen a világkereskedelem 13,8 százalékkal nőtt, igaz, hogy a megelőző év drasztikus esése által okozott alacsony bázishoz képest. A kiábrándulás 2011-ben következett be, amikorra is a növekedési ütem 5,0 százalékosra szelídült és 2012-ra is további növekedési ütemcsökkenést prognosztizálnak. A WTO előrejelzése 2,1 százalékos világtermelés-növekedést feltételezve⁴ 3,7 százalékosra teszi a világkereskedelem bővülését 2012-ben (lásd az *1. ábrát*, valamint lejjebb a *2. táblázat* első sorát.), vagyis a 20 évre számított 5,5 százalékos átlagos növekedési ütem alatt lesz. Ezen belül a fejlett országok exportja csak két százalékkal nőne, míg a fejlődőké 5,6 százalékkal. A WTO szerint 1,9 százalékkal nőne a fejlett országok importja, míg a fejlődő országoké 6,2 százalékkal.⁵ (*2. táblázat*)

Így aligha beszélhetünk még a válságból való kilábalásról, annál is inkább, mivel a fejlett országok legtöbbször (elsősorban az USA, illetve az Európai Unió) továbbra is válságban van, igen szerény növekedési ütemet, illetve sok esetben stagnálás közeli állapotot, sőt recessziót mutat. Az Európai Uniónak meg kell küzdenie az adósságválsággal, az eurózóna és az euró válságával, valamint kezelnie kell az igen magas⁶ munkanélküliséget.⁷ Az alkalmazott restriktív gazdasági intézkedések aligha növelik a fizetőképes (import-) keresletet, ugyanakkor a beruházások visszaesése a jövőbeni exportpotenciált szűkítheti. Ráadásul a világgazdaság húzóerejének tekintett Kínában⁸ és a feltörekvő gazdaságokban (Brazília, India)⁹ is szelídül a gazdasági- és az exportnövekedés üteme. Amennyiben Kínában bekövetkezik a modell-váltás¹⁰ és a hangsúlyt az export *mellett* a belső kereslet élénkítésére helyezik, akkor Kína aligha fogja a korábbi mérték-

² Elekes (2012).

³ Ezek részletes bemutatását és elemzését lásd Kiss (2012).

⁴ 1,1 százalékosat a fejlett országokban és 5,0 százalékosat a fejlődőkben.

⁵ World trade 2011, ... (2012).

⁶ 2011-ben az eurózóna munkanélküliségi rátája 10,1 százalék volt, s 2012-re várhatóan 11,2 százalékra, 2013-ra pedig 11,4 százalékra emelkedik, s csak 2014-ben fog 10,8 százalékra csökkenni. (*Világgazdaság*, 2012. augusztus 10., p. 7.)

⁷ Weak global recovery... (2012).

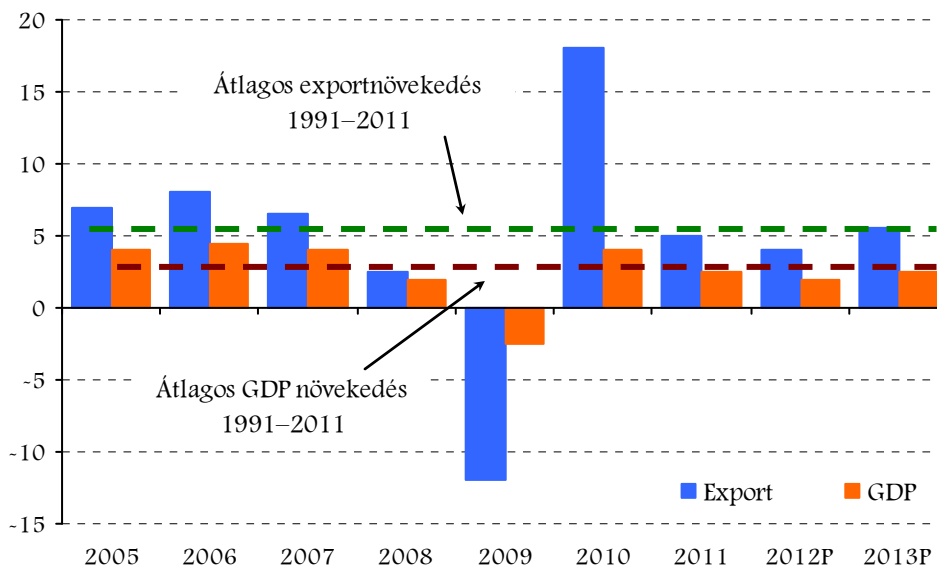
⁸ 2012 első negyedében Kína gazdasági növekedési üteme 8,1 százalékra, míg a második negyedében 7,6 százalékra csökkent az elmúlt 30 év 10 százalékon felüli dinamikájával szemben. (*Figyelő* 2012/30, 66. oldal)

⁹ 2012-ben öt százalékot sem fog elérni India gazdasági növekedési üteme a jelentős aszály következtében.

¹⁰ Erről részletesen lásd *Szunomár* (2012).

ben dinamizálni a világkereskedelmet.¹¹ A természeti csapások (mint például a 2011-es japán földrengés, a thaiföldi áradások vagy a 2012-es aszályok) és a politikai feszültségek (az arab tavasz, a líbiai események, a közelkeleti konfliktusok) növelik a bizonytalanságot (például a nyerstermék-árak ingadozása révén) és az előrejelzések lefelé igazítását borítékolják.

1. ábra
A világkereskedelem volumene
és a GDP növekedési ütemének alakulása, 2005–13^a
(éves százalékos változás)

^a A 2012-re és 2013-ra vonatkozó adatok előrejelzések.

Forrás: WTO Secretariat

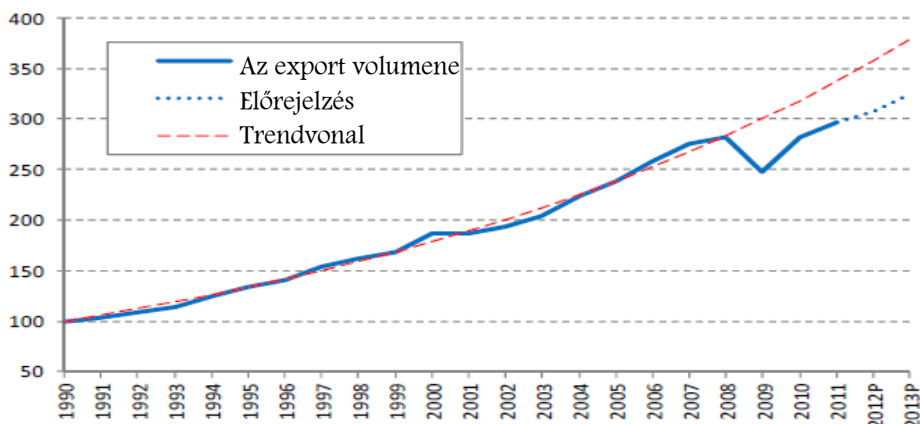
Ami a 2013-as kilátásokat illeti, 2012 júniusában a WTO 2,7 százalékos világ GDP növekedést feltételezve a világkereskedelem volumenének 5,6 százalékos bővülésével számolt, vagyis azzal, hogy immáron a 20 éves trendnek megfelelően fog emelkedni a világ árukereskedelme. Az 5,6 százalékos kereskedelem-bővülés esetén a fejlett országok exportja 4,1 százalékkal nőne, míg a fejlődő országoké 7,2 százalékkal. Az import esetében pedig a fejlett országok behozatala 3,9 százalékkal nőne, a fejlődőké pedig 7,8 százalékkal. Ugyanakkor, még ha be is következne ez az előrejelzés, akkor is jelentősen elmaradna az export növekedése attól a hosszú távú trendtől, ami a válság nélkül alakult volna ki. (2. ábra.) A fentiekhez ha-

¹¹ 2012 júliusában a kínai export csak egy százalékkal nőtt a megelőző hónaphoz képest, míg az import 4,7 százalékkal.

sonló 5,5 százalékos kereskedelembővülést prognosztizál a *World Economic Situation and Prospects 2012* alap (baseline) forgatókönyve, feltéve, ha a világ GDP-je 3,2 százalékkal nő. Amennyiben a gazdasági növekedési ütem ennél magasabb lesz (négy százalék körüli¹²),¹³ illetve alacsonyabb (fél százalékos), akkor ennek megfelelően fog a világkereskedelem jobban, illetve kevésbé növekedni.

A fenti prognózisok meglehetősen bizonytalanok,¹⁴ hiszen nem lehet tudni, hogyan sikerül az adósságválságot és az euró válságát kezelni, mennyi pénzügyi forrás marad a gazdasági növekedés beindítására, milyen mértékben emelkednek a nyeresztermék-árak, s ez hogyan hat az azt exportáló, illetve importáló gazdaságokra, valamint, hogyan alakul a geopolitikai helyzet és milyen természeti katasztrófák lesznek. Az optimistább forgatókönyv csak akkor tud megvalósulni, ha az USA gazdasági növekedése beindul, javítja a feltörekvő és a fejlődő országok exportlehetőségeit, vagyis élénkíti a világkeresletet.

2. ábra
A világgazdaság export volumenének alakulása, 1990-2013^a
(1990=100)

^a A 2012-re és 2013-ra vonatkozó adatok előrejelzések

Forrás: WTO Secretariat

¹² A 2012. július 16-án közzétett *World Economic Outlook 2012*-re 3,5 százalékos, s 2013-ra pedig 3,9 százalékos GDP növekedési ütemet prognosztizál (a fejlett országokra 1,4, illetve 1,9 százalékosat, míg a fejlődőkre 5,6, és 5,9 százalékosat). (*Weak global recovery... 2012.*)

¹³ Feltéve, ha sikerül az adósságválságot kezelni, az USA-ban beindul a fellendülés, és a japán gazdaság is magára talál.

¹⁴ Ezt mutatja, hogy a 2012 szeptemberében megjelent WTO előrejelzés lefelé korrigálta az adatokat. E szerint 2012-ben a világkereskedelem 3,7 százalék helyett csak 2,5 százalékkal fog nőni, míg 2013-ban 5,6 százalék helyett csak 4,5 százalékkal, elsősorban az európai válság elhúzódása miatt. (*Slow global growth to hit trade in 2012 and 2013*)

2) A egyes országcsoportok eltérő helyzete: a fejlődő országok további térnyerése

Természetesen az egyes országok és országcsoportok külkereskedelme mind a válság idején, mind pedig a kilábalás éveiben eltérően alakult. A válság során a legerőteljesebb importcsökkenés a FÁK-ban, illetve Amerikában és Európában következett be (28 százalék, illetve 16 és 14 százalékkal), míg Indiában és Kínában – ha csekély mértékben is, de – nőtt az import volumene. Az export oldalon szintén a fejlett országok szenvedték el a legnagyobb csökkenést (15,1 százalék 2009-ben, de például Japánban közel 25 százalékkal), míg a fejlődő országok exportja „csak” 7,5 százalékkal csökkent. (1. és 2. táblázat)

Ami a válságból való kezdeti kilábalást illeti, e szempontból is a fejlődő országok teljesítettek jobban: míg a fejlett országok exportvolumene 2010-ben 13 százalékkal nőtt, a fejlődőké közel 15 százalékkal, de Kínáé már 28 százalékkal. Az importoldalon még erőteljesebb volt az eltérés a fejlődő országok javára (18 százalékos növekedés a fejlett országok 10,9 százalékaival szemben). 2010-ben a világkereskedelem bővülésének fele a fejlődő országokból, s ezen belül is elsősorban Kelet- és Dél-Ázsiából, illetve Kínából eredt.

A nagy kiábrándulás 2011-ben következett be, amikor is kiderült, hogy 2010-hez képest jelentős mértékben csökkent a világkereskedelmi forgalom növekedési üteme. Ugyanakkor a fejlett és a fejlődő országok teljesítménye közötti különbség némileg csökkent. Míg a fejlett országok exportvolumene 2011-ben 4,7 százalékkal nőtt, addig a fejlődő országoké „csak” 5,4 százalékkal. A fejlett országok közül átlagon felüli teljesítményt nyújtott az USA a fejlett országok átlagát meghaladó 1,7 százalékos gazdasági növekedési üteme következtében, míg a fejlődők közül India (16,1 százalékos növekedés), illetve Kína. A mindössze fél százalékos japán exportteljesítmény alapvetően a 2011. március 11-én bekövetkezett földrengés következménye volt.

Az importoldalon továbbra is megmaradt a két régió jelentős különbsége: a fejlett országok importkereslete továbbra is nyomott maradt, hiszen csupán 2,8 százalékkal bővült a behozatal. A fejlődő országok ezzel szemben közel 8 százalékos importnövekedést tudtak felmutatni, s Kína még továbbra is bővülő piacot nyújtott az évi 9,7 százalékos behozatalnövekedéssel. A fenti fejlemények következtében 2011-re a fejlődő országok adták a világexport 47 és a világimport 42 százalékát (ez a legmagasabb érték 1948 óta). Kína a világ vezető exportőre lett a világexport 10,4 százalékát adva, megelőzve az USA-t, Németországot és Japánt. A világim-

port 9,5 százalékkal Kína az USA mögött a második számú importőr lett, megelőzve Németországot és Japánt. (1. számú melléklet)

1. táblázat
A GDP és az árukereskedelem volumenének alakulása régióként, 2009–11
(százalékos változás)

	GDP			Export			Import		
	2009	2010	2011	2009	2010	2011	2009	2010	2011
Világ	-2,6	3,8	2,4	-12,0	13,8	5,0	-12,9	13,7	4,9
Észak-Amerika	-3,6	3,2	1,9	-14,8	14,9	6,2	-16,6	15,7	4,7
USA	-3,5	3,0	1,7	-14,0	15,4	7,2	-16,4	14,8	3,7
Dél- és Közép-Amerika	-0,3	6,1	4,5	-8,1	5,6	5,3	-16,5	22,9	10,4
Európa	-4,1	2,2	1,7	-14,1	10,9	5,0	-14,1	9,7	2,4
EU (27)	-4,3	2,1	1,5	-14,5	11,5	5,2	-14,1	9,5	2,0
FÁK	-6,9	4,7	4,6	-4,8	6,0	1,8	-28,0	18,6	16,7
Afrika	2,2	4,6	2,3	-3,7	3,0	-8,3	-5,1	7,3	5,0
Közél-Kelet	1,0	4,5	4,9	-4,6	6,5	5,4	-7,7	7,5	5,3
Ázsia	-0,1	6,4	3,5	-11,4	22,7	6,6	-7,7	18,2	6,4
Kína	9,2	10,4	9,2	-10,5	28,4	9,3	2,9	22,1	9,7
Japán	-6,3	4,0	-0,5	-24,9	27,5	-0,5	-12,2	10,1	1,9
India	6,8	10,1	7,8	-6,0	22,0	16,1	3,6	22,7	6,6

Forrás: WTO Secretariat.

2. táblázat
A világ árukereskedelmének és GDP-jének alakulása, 2008-2013^a
(százalékos változás)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013
A világ árukereskedelmének volumene	2,3	-12,0	13,8	5,0	3,7	5,6
Export						
Fejlett országok	0,9	-15,1	13,0	4,7	2,0	4,1
Fejlődő országok + FÁK	4,2	-7,5	14,9	5,4	5,6	7,2
Import						
Fejlett országok	-1,1	-14,4	10,9	2,8	1,9	3,9
Fejlődő országok + FÁK	8,6	-10,5	18,1	7,9	6,2	7,8
Reál GDP piaci árfolyamon (2005)	1,3	-2,6	3,8	2,4	2,1	2,7
Fejlett országok	0	-4,0	2,8	1,5	1,1	1,8
Fejlődő országok + FÁK	5,6	2,2	7,2	5,7	5,0	5,4

^a A 2012-es és 2013-as adatok előrejelzések

Forrás: WTO Secretariat

Mivel a fejlett országok várható gazdasági növekedési üteme mind 2012-ben, mind pedig 2013-ban elmarad a fejlődő országokétól, ezért a jövőben export- és import-növekedésük is hasonló tendenciát fog mutatni. Míg a világkereskedelem 2012-ben 3,7 százalékkal és 2013-ban 5,6 százalékkal fog bővülni a WTO előrejelzése szerint (2. táblázat), addig a fejlődő országok exportja 5,6, illetve 7,2 százalékkal nőne, a fejlett országoké pedig 2, illetve 4,1 százalékkal. Az import esetében ennél jelentősebb lenne az eltérés a két országcsoport között (6,2 és 7,8, illetve 1,9 és 3,9 százalék). Vagyis a világkereskedelem motorja továbbra is a fejlődő régió marad.

3) A szolgáltatás-kereskedelem alakulása

Ahogy az egyes országok, illetve a világ GDP-jének előállításában is egyre nő a szolgáltatások szerepe,¹⁵ úgy erősödik a világkereskedelmen belüli súlyuk is. 2005 és 2011 között évi 9 százalékkal bővült a szolgáltatás-kereskedelem értéke. 2011-re a világkereskedelmen belül a szolgáltatás-kereskedelem súlya közel 20 százalékra nőtt. A válság idején elsősorban a kereskedelemhez közvetlenül kapcsolódó szolgáltatások, elsősorban a szállítás csökkent drasztikus mértékben. Ugyanakkor a 2010-es kereskedelem-élénkülés is a szállításra hatott a legkedvezőbben. (3. táblázat)

3. táblázat

A világ áru- és szolgáltatás-exportja értékének alakulása, 2005–11
(Mrd. USD és százalékos változás)

	Érték		Százalékos változás		
	2011	2009	2010	2011	2005–11
Áruexport	18 217	-22	22	19	10
Szolgáltatás-export	4 149	-11	10	11a	9
Szállítás	855	-23	15	8	7
Utazás	1 063	-9	9	12	7
Egyéb szolgáltatás-export	2 228	-7	8	11	10

Forrás: WTO Secretariat az árukereskedelemre, illetve WTO és UNCTAD a szolgáltatás-kereskedelemre.

¹⁵ Jelenleg a világ GDP-jének körülbelül 70 százaléka származik a szolgáltatásszektorból. Elekes (2012).

Habár a világ legjelentősebb szolgáltatás-exportőrei tradicionálisan a fejlett országok (USA, Nagy-Britannia, Németország, Franciaország), 2011-re Kína már a 4. szolgáltatás-exportőr volt a világranglistán, míg India a 6. A szolgáltatásimportban Kína a 3. az USA és Németország mögött, míg India a 7. (*2. számú melléklet*.)

4) Növekvő egyensúlytalanságok

A világgazdasági válság és annak a külkereskedelemre gyakorolt hatásának egyik következménye, hogy tovább növekedtek a folyó fizetési mérleg egyensúlytalanságok a világban. Az országok egyik csoportjában javult a kereskedelmi és a folyó fizetési mérleg egyenlege, részben az exportvolumen-csökkenést meghaladó importcsökkenés, s részben a *terms of trade* (kereskedelmi cserearány) javulása következtében, ami a nyersanyag-árak emelkedésére vezethető vissza. Az országok másik csoportjában romlott a kereskedelmi mérleg az export importénál drasztikusabb esése és a negatív jövedelemtranszfer következtében.¹⁶ 2010-re a két eltérő folyó fizetési pozícióval rendelkező országcsoport: a fizetési mérleg hiánnyal küzdő USA és a Németországon kívüli EU, valamint kisebb mértékben India, Törökország és Ausztrália, illetve a jelentős fizetési mérleg többlettel rendelkező Kína, a Kínán kívüli Kelet-Ázsia, Németország, Japán és az olajexportőr-országok (Oroszország, Szaúd-Arábia, Kuvait, Norvégia, Malajzia) voltak. (*3. ábra*)

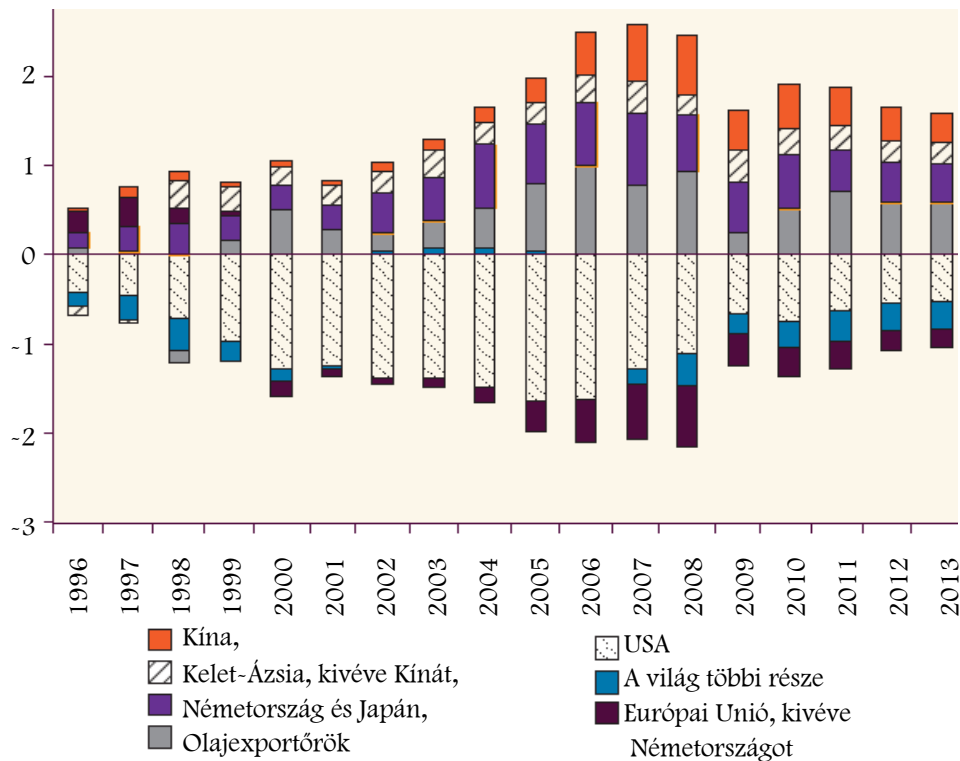
2011-ben továbbra is az USA küzdött a legnagyobb (bár csökkenő) folyó fizetési mérleghiánnyal: a 470 milliárd dolláros deficit legfőbb oka a 784 milliárd dolláros kereskedelmi mérleghiány, amit a szolgáltatás-kereskedelem 187 milliárdos többlete nem tudott ellensúlyozni (*4. és 5. táblázat*). Kína folyó fizetési mérlegének többlete valamelyest csökkent,¹⁷ de a 250 milliárdos többlet így is GDP-je 4 százalékát tette ki, aminek következtében devizatartalékai 3345 milliárd dollárra nőttek, a világtartalékok közel 21 százalékát tették ki. Japán esetében a folyó fizetési mérleg többlete az áru- és szolgáltatás-kereskedelmi mérleg deficitje ellenére 2011-ben a GDP 2,5 százalékával volt egyenlő. Németország 5 százalékos GDP arányos fizetési mérleg szufficitje részben a 220 milliárd dolláros kereskedelmi mérlegtöbbletnek az eredője volt. 2011-ben – alapvetően az olajárak emelkedésének hatására – a legnagyobb folyó fizetési mérleg

¹⁶ Erről részletesen lásd. Kiss (2012), 1.4 pont.

¹⁷ A kínai kereskedelmi többlet 156 milliárd dollár, míg a szolgáltatás-kereskedelem hiánya 54 milliárd dollár.

többletet az olajexportőr országok érték el: többletük – 220 milliárd dolláros kereskedelmi mérleg többlet mellett – összesített GDP-jük 20 százalékát érte el.

3. ábra
A globális egyensúlytalanságok
(folyó fizetési mérlegegyenlegek) alakulása, 1996–2013
(a globális GDP százalékában)

Forrás: World Economic Situation and Prospects (2012), p. 21.

4. táblázat
A kereskedelmi mérlegek alakulása régióként
és kiemelt országoként, 2011
(Mrd. USD)

	Export	Import	Egyenleg
Világ	17 779	18 000	-221
Észak-Amerika	2 283	3 090	-807
USA	1 481	2 265	-784
Kanada	452	462	-10
Mexikó	350	361	-11
Dél- és Közép-Amerika	749	727	22
Brazília	256	237	19
Európa	6 601	6 854	-253
EU27	6 029	6 241	-212
Németország	1 474	1 254	220
Franciaország	597	715	-118
Hollandia	660	597	63
UK	473	636	-163
Olaszország	523	557	-34
FÁK	788	540	248
Oroszország	522	323	199
Afrika	597	555	42
Dél-Afrika	97	122	-25
Olaj-exportőrök ^c	331	160	171
Nem olaj-exportőrök	169	274	-105
Közel-Kelet	1 228	665	563
Ázsia	5 534	5 568	-34
Kína	1 899	1 743	156
Japán	823	854	-31
India	297	451	-154

^a Algéria, Angola, Kamerun, Csád, Kongó, Egyenlítői Guinea, Gabon, Líbia, Nigéria, Szudán.

Forrás: saját összeállítás a WTO Secretariat adatai alapján

5. táblázat
A szolgáltatás-kereskedelmi mérlegek alakulása régióként
és kiemelt országoként, 2011
(Mrd. USD)

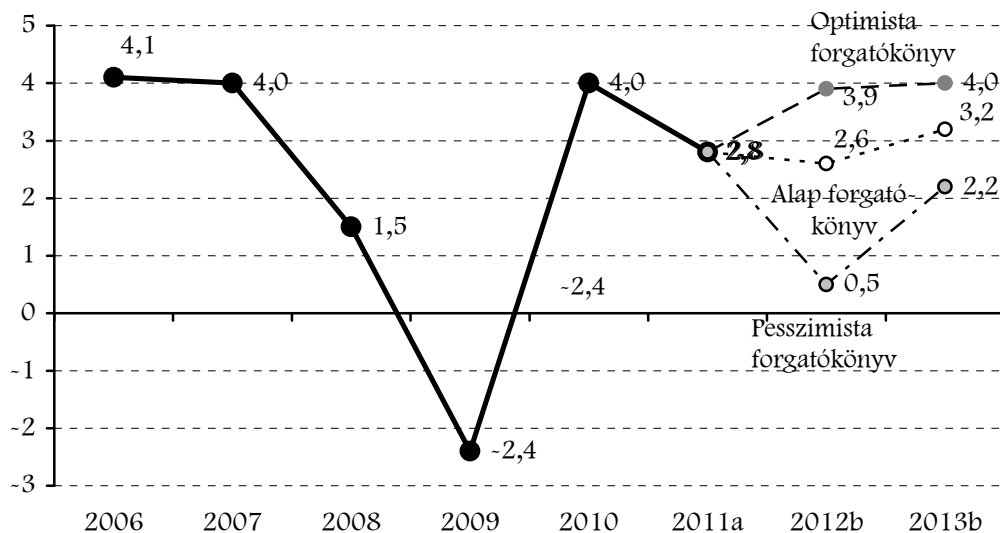
	Export	Import	Egyenleg
Világ	4 150	3 865	285
Észak-Amerika	668	516	152
USA	578	391	187
Dél- és Közép-Amerika	130	163	-33
Brazília	37	73	-36
Európa	1 964	1 605	359
EU27	1 762	1 480	282
Németország	253	284	-31
UK	274	171	103
Franciaország	161	141	20
Hollandia	128	118	10
Spanyolország	141	91	50
FÁK	96	133	-37
Oroszország	54	90	-36
Afrika	85	149	-64
Dél-Afrika	15	20	-5
Közel-Kelet	111	210	-99
Ázsia	1 096	1 091	5
Kína	182	236	-54
Japán	143	165	-22
India	148	130	18
Szingapúr	125	110	15
Dél-Korea	94	98	-4
Hong Kong, Kína	121	56	65
Ausztrália	50	59	-9

Forrás: saját összeállítás a WTO Secretariat és az UNCTAD adatai alapján

Bár a WTO prognózisa a világgazdasági egyensúlytalanságok mérséklődésével számol, de viszonylag alacsony növekedési ütemeket és a jelenlegi megszorító intézkedések meglétét feltételezve. Amennyiben a világgazdasági növekedés magasabb fokozatba kapcsol (4. ábra), vagyis élen-

kül az importkereslet¹⁸ a fejlett országokban, s az olajárak is emelkednek, akkor ismét nőhet az USA folyó fizetési mérlegének hiánya. Az is kérdéses, hogy a kínai export dinamikájának csökkenése és a belső kereslet élénkítésén alapuló modell-váltás sikeres lesz-e,¹⁹ s csökkenti-e az ország kereskedelmi mérleg többletét,²⁰ avagy Kína is profitálni akar a nemzetközi kereskedelem élénküléséből.

4. ábra
A világgazdasági növekedés várható alakulásának forgatókönyvei
(a világ össztermékének százalékos változása)

^a Becslés; ^b ENSZ prognózis

Forrás: World Economic Situation and Prospects (2012), p. vi

5) Külföldi beruházások

A világkereskedelem válság miatti csökkenésének, illetve azóta is alacsony növekedési ütemének egyik oka a közvetlen külföldi befektetések, s azon belül is a zöldmezős beruházások drámai csökkenése volt 2009-ben. Mint az 5. ábrából látható, 2009-re az FDI beáramlás közel 1198 milliárd dollárra csökkent a 2007-es 1976 milliárd dollárról.²¹ Azóta nőtt az FDI be-

¹⁸ Egy 4 százalékos gazdasági növekedés akár 8 százalékos kereskedelem-bővüléssel is járhat.

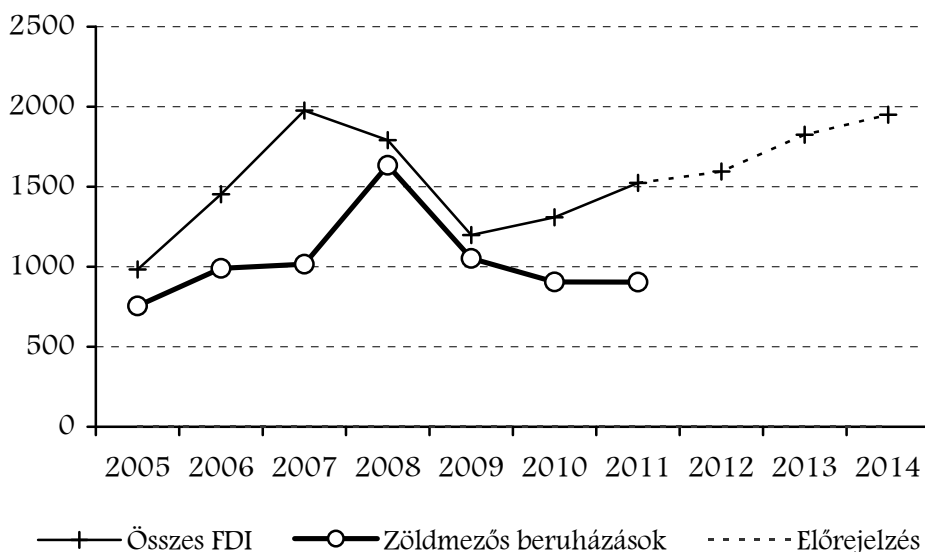
¹⁹ Szunomár (2012).

²⁰ 2012 júliusára a kínai kereskedelmi mérleg többlete 25,1 milliárd dollárra csökkent a megelőző hónap 31,7 milliárd dolláros szintjéhez képest.

²¹ Ennek okairól és összetevőiről lásd Kiss (2012).

áramlás (2010 = 1309 milliárd dollár, 2011 = 1524 milliárd dollár), s megközelítette a válság előtti szintet. Ami a világkereskedelem szempontjából lényeges, az a zöldmezős beruházások alakulása, hiszen ezeknek van közvetlen kereskedelemgeneráló hatása. Míg 2008-ban a zöldmezős beruházások az összes FDI 91 százalékát tették ki, és 1634 milliárd dollárnyi értéket képviseltek, addig értékük a válság hatására folyamatosan csökken, s 2011-re 904 milliárd dollárral az összes FDI kevesebb, mint 60 százalékával volt egyenlő.

5. ábra
Közvetlen külföldi beruházások
(Mrd. USD)

Források: <http://www.unctad-docs.org/files/UNCTAD-WIR2012-Full-en.pdf>; p. 19, 196, 189 <http://unctadstat.unctad.org/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=58>

Ami a perspektívákat illeti, az UNCTAD becslése 2012-re 1495 és 1695 milliárd dollár közöttire teszi az FDI beáramlást, vagyis a 2011-es szintet csak kismértékben haladná meg. A 2013-ra prognosztizált érték 1630-1925 milliárd dollár, míg 2014-ben 1700-2011 milliárd dollár. A nagyon tág határok jelentős bizonytalanságot sejtetnek. Még az optimista becslések valóra válása esetén is csak 2014-re érné el az FDI becsült szintje a válság előtti csúcst.²² Amennyiben továbbra is kedvezőtlen marad a klíma, nem sikerül a fejlett országok adósságválságát megoldani, növekednek a fiskális és pénzügyi egyensúlytalanságok, nő az olajár és a kínai

²² Érdekes megemlíteni, hogy az UNCTAD 2011-es *World Investment Reportja* még 2013-ra prognosztizálta a válság előtti csúcst elérését.

piac sem bővül a korábbi mértékben, akkor csak később érheti el az FDI-beáramlás a válság előtti szintet, s nem lesz képes felpörgetni a kereskedelmet.

6) A kereskedelempolitikai keretfeltételek

A reálgazdasági folyamatokon – a növekedésen, az árak alakulásán, a tőkeforgalmon, a finanszírozáson – túl az egyes országok gazdaságpolitikája, a hazai és a nemzetközi kereskedelempolitikák is jelentős szerepet játszanak a világkereskedelem várható alakulásában.

A világgazdasági válság mélységéhez és mértékéhez, illetve a várakozásokhoz képest eléggé visszafogottak voltak az egyes államok által alkalmazott *nyílt protekcionista intézkedések*, mint például az indokolatlan vámemelés, a védintézkedések alkalmazása, az úgynevezett kiegyenlítő és antidumping vámok kivetése, a különböző nem tarifális eszközök (menyiségi korlátozás, importtilalom, importengedélyezés, referencia-árak bevezetése, exportkorlátozás, exporttilalom, állat- és növény-egészségügyi előírások stb.) és az úgynevezett paratarifális eszközök alkalmazása.²³ A nyílt protekcionizmus megjelenésének visszafogottsága valójában a gazdasági globalizáció igen magas szintjének és a nemzetközi munkamegosztás elmélyülésének, a határokon átívelő nemzetközi termelési láncok és multinacionális vállalatok térhódításának, valamint a gazdasági szereplők növekvő interdependenciájának tudható be. Bármelyik fajsúlyos nemzetközi aktor által bevezetett protekcionista intézkedés ugyanis igen gyorsan visszautíthat az azt alkalmazóra, s nem csak annyira a várható „viszontlépés”, de a gazdasági összefonódás okán is. Ráadásul a WTO, az OECD, az UNCTAD, illetve a G20-ak és a különböző NGO-k (például a *Global Trade Alert*) is igen aktív szerepet játszottak a nyílt protekcionizmus visszaszorításában az egyes gazdaságok kereskedelmi gyakorlatának monitorozása révén, abban bízván, hogy a nyilvánosságtól tartva óvatosabbak lesznek a döntéshozók, és nem alakul ki egy ún. „szemet-szemért” („*tit-for-tat*”) protekcionizmus.

Ugyanakkor látni kell, hogy a válság kezelése folyamán a kormányok a nyílt protekcionista intézkedések helyett/mellett kiterjedten alkalmaztak olyan pénzügyi eszközöket (pénzügyi mentőcsomagok), illetve gazdaság-ösztönző intézkedéseket, amelyek ideiglenes jelleggel nyújtottak segítséget egyes ágazatoknak, szektoroknak, s ezzel a WTO által engedélyezett ún. „*contingency protectionism*”, vagyis a nem-tradicionális protekcionizmus fogalmkörébe tartoznak. Az intézkedések másik része pedig az ún. indirekt

²³ Ezek részletes bemutatását és példáit lásd: Kiss (2012).

(burkolt, kúszó, lopakodó) protekcionizmus („*creeping protectionism*” – Erixon-Sally, 2010) kategóriájába tartozik. Közös céljuk a belső kereslet élénkítése, a hazai gazdaság, termelés, piac, munkahely megőrzése/preferálása – igen sokszor a versenytársak kizárásával, a verseny torzításával, erőteljes állami beavatkozással és a szabadkereskedelem közvetlen és közvetett korlátozásával.²⁴

Egy igen nehezen megválaszolható kérdés, hogy miként alakult volna, illetve hogyan alakulna a nemzetközi kereskedelempolitika, ha a 2001 januárjában megindult *WTO Dohai Forduló*t sikerül idejekorán lezárni, s nem fullad kudarcba. Az tény, hogy már a válságot megelőzően is erőteljesen elterjedt a bilaterális a világkereskedelemben a multilateralizmus ellenében: 2010-ra immáron 300 bilaterális, illetve regionális megállapodás volt a világon²⁵ s a világkereskedelem több mint 80 százaléka régiókon belüli kereskedelem volt. Ezek elterjedését az magyarázza, hogy a regionális kereskedelmi megállapodásokra úgy tekintenek az abban résztvevők, mint ami megvédi őket a külső sokkaktól, különösen válság idején.

Kétségtelen, hogy a Dohai Forduló mielőbbi befejezése pozitív hatással lett volna a válságból való kilábalásra. Becslések szerint²⁶ a forduló 2010-ig történő lezárásának jóléti hatása évi 150 milliárd dollárt ért volna el. Ez csak töredéke a több ezer milliárd dolláros pénzügyi ösztönző csomagoknak, mégis jelentős szerepet játszhatott volna az újprotekciónizmus kialakulása megelőzésében. Ma már egyértelmű, hogy az eltérő álláspontok és a nagyfokú érdekellentétek miatt²⁷ nincs remény arra, hogy a fordulót az eredeti elképzeléseknek megfelelően sikerül tovább folytatni.²⁸ Kérdés, hogy a Dohai Forduló témahalmazából sikerül-e egy-egy kérdést külön-külön megtárgyalni, és minden tagra nézve kötelező megállapodásra jutni. Ráadásul a 2001-ben elindított témák közül igen sok aktualitását veszítette (például az agrártámogatások kérdése a magas élelmiszerárak következtében), miközben igen sok napirenden nem szereplő probléma megtárgyalása (például a nyersanyagokhoz, az energiához, a vízhez való hozzájutás kérdése) szükségessé vált.²⁹ A másik kérdés, hogy a forduló kudarc után tovább erősödik-e a bilaterális kereskedelmi megállapodásokba való menekülés³⁰ és erősödik-e a protekcionizmus. Az egyetlen pozitív fejlemény-

²⁴ A leggyakrabban alkalmazott eszközökről és ezek hatásáról lásd: Kiss (2012).

²⁵ *World Trade Report 2011*.

²⁶ World Economic Situation and Prospects, 2010.

²⁷ Különösen az agrárkereskedelem, az ipari vámok lebontása, a fejlődő országok piacnyitása, a szolgáltatások és a fejlődő országoknak nyújtandó kedvezmények terén. (*Doha, Doha light, kudarc ...* 2011)

²⁸ *WTO Chief...2012*.

²⁹ *Doha egy esély maradt ...* 2011.

³⁰ Ennek egyik legutóbbi fejleménye az EU-nak Dél-Koreával kötött megállapodása. Az USA pedig egy ún. Trans-Pacific Partnership megállapodást tervez kötni Ausztráliával, Új-Zélanddal, öt délkelet-ázsiai országgal, Chilével és Peruvallal.

nek az tekinthető, hogy a WTO-tagok megállapodtak Oroszország felvételéről, s azzal, hogy 2012 augusztusában a világ 6. gazdasági hatalma taggá vált, a WTO hatálya a világkereskedelem valamennyi meghatározó szereplőjére kiterjed. Szakértők ugyanis úgy látják,³¹ hogy a világkereskedelem nemzetközi szabályozásának nagy szerepe volt és van abban, hogy a válság hatására nem mélyül(t) el a protekcionizmus.

7) Összefoglalás és következtetések Magyarország számára

A fentiekben bemutatott tényekből és tendenciákból az alábbiakra lehet következtetni:

- * A reálgazdasághoz hasonlóan a világkereskedelem is csak lassan lábál ki a válságból.
- * A világkereskedelem jövőbeni alakulása a gazdasági növekedés beindulásától és tartós fennmaradásától függ, azzal mutat szoros, kvantifikálható korrelációt.³²
- * Jelentős visszahúzó erő a gyenge amerikai gazdaság, a japán gazdaság lassú növekedése, az európai stagnálás/recesszió, az euróövezet és az euró válsága, az adósságválság és a magas munkanélküliség.
- * A restriktív monetáris és megszorító gazdaságpolitikai intézkedések, valamint az adósságkezelés ugyancsak a kereskedelembővülés ellen dolgoznak.
- * Sok a bizonytalansági, illetve előre nem látható gazdasági, politikai, természeti tényező (konfliktusok, klímaváltozás).
- * A nyeresztermékek (különösen az olaj) ára továbbra is volatilis, esetleges növekedése eltérő hatással lesz az azt exportáló és az azt importálni kénytelen országokra.
- * A fejlődő régiók, s azon belül is Kína és India marad a világ áru- és szolgáltatáskereskedelmének motorja, még akkor is, ha a kínai gazdaság alacsonyabb fokozatra kapcsol.
- * A világgazdaságban kialakult pénzügyi egyensúlytalanságokat csökkenteni/kezelní kell.

³¹ *Tényleg kudarcba fulladt Doha ...* 2011.

³² Hosszú távú trendek alapján kimutatható, hogy a világkereskedelem általában kétszer olyan gyorsan bővül, mint a világ GDP-je.

- * A világkereskedelem bővülése nagyban függ a közvetlen külföldi tőkeforgalom élénkülésétől.
- * A globalizáció jelenlegi szintjén, a nemzetközi termelési láncok dominanciája mellett a nemzetgazdaságok érdeke a nyílt protekcionizmus elkerülése, a multilateralizmus erősítése akár a dohai forduló felélesztése révén.

Ami a magyar gazdaságot illeti, sem a bel-, sem a külgazdasági kilátások nem kedvezőek. Ugyanakkor egy kis, tőke-hiányos és tradicionálisan export-orientált gazdaságnak nincs más választása, mint a változó körülményekhez maximálisan alkalmazkodni. Mind ez ideig a magyar gazdaság motorja az export, s ezen belül is a feldolgozóipari export volt, ami a multinacionális vállalatok és a külföldi tőke aktív részvételén alapult.³³

Amennyiben ezt a modellt akarjuk a jövőben is követni, akkor ehhez egyrészt az exportálható *árualapokat* kell megtermelni, másrészt az értékesítésükhöz megfelelő piacot kell találni. Az előbbi feltétel teljesülése alapvetően a külföldi tőke beáramlásától, illetve a multinacionális vállalatok stratégiájától függ, vagyis, hogy továbbra is Magyarországot válasszák telephelyül. Ehhez telephelyi előnyöket kell biztosítani, illetve a vonzerőt növelni.³⁴ Versenyképes, kiszámítható, megbízható és „barátságos” politikai, pénzügyi és gazdasági környezetet célszerű teremteni. Mivel az ország egyik számottevő komparatív előnye a munkaerő, így ennek minőségét, képzettségét, struktúráját alapvetően a beáramló külföldi tőke nyomán kialakuló termelési profilhoz kell igazítani. Ezen felül az infrastruktúra fejlettsége, versenyképessége, kifogástalan működése, és minősége ugyancsak szükséges a tőkevonzó képesség növeléséhez és az ország fejlődéséhez, felzárkózásához. Nem beszélve az olyan „puha” feltételekről, mint a korrupció megzabolázása, a közbeszerzések tisztasága, a jogállamiság tiszteletben tartása.

A feldolgozóiparon túl lehetőségek vannak a *mezőgazdaság* és élelmiszeripar területén, s nemcsak a jelenleg ismét növekvő élelmiszerárak okán, de annak következtében is, hogy az élelmiszer az energia mellett egyre inkább stratégiai terméké válik, s felértékeli azokat az országokat, amelyek megfelelő föld- és vízkészletekkel rendelkeznek. Ráadásul Magyarország nem csak az agrárium végső termékét tudná értékesíteni, de a termelési lánc igen sok láncszemét is (agrártechnológia, fajtanemesítés, vetőmagvak, szaktudás, termelési rendszerek, vízgazdálkodás stb.).

A harmadik terület az egyre bővülő *szolgáltatás-kereskedelemben* való intenzívebb bekapcsolódás lehetne. S itt nem csak a klasszikus turizmusra

³³ Az FDI részesedése az exportból mintegy 70 százalékos (*Figyelő* 2012/23. szám).

³⁴ A Német–Magyar Ipari és Kereskedelmi Kamara felmérése szerint míg 2011-ben a megkérdezett nemzetközi befektetők Magyarországot a régió 4. legvonzóbb országának tartották, addig 2012-ben már csak a 10. helyre tették. (*Figyelő* 2012/23. szám, 26. o.)

gondolunk, de az információtechnológiai (IT) szolgáltatástól kezdve az egészségügyön át az oktatásig bezárólag igen sok ágazatra. Természetesen a lehetőségek kihasználáshoz fejleszteni kell ezen ágazatokat is. Kérdés, hogy nem vonható-e be a külföldi tőke nagyobb mértékben erre a célra, ha már a magyar tőke sem nem elégséges, sem nem hajlandó a fejlesztéshez, s az állami szerepvállalás sem növekszik.

Az érem másik oldala, hogy a nem eléggé dinamikusan növekvő világkereskedelemben hol találunk megfelelő *piacokat* a magyar termékek számára. Tulajdonképpen szerencse, hogy a magyar exportvolumen olyan csekély mértékű, hogy elvileg nem kell értékesítési gondokkal küzdenie. Ugyanakkor jelenleg a fő probléma az, hogy a magyar export legfőbb piacai – nevezetesen az Európai Unió, s azon belül is az eurózóna – recesszióban van, az importkeresletet nagymértékben visszafogják a megszorító intézkedések. Még a gazdasági motornak tekintett Németország is csak közel egyszázalékos gazdasági növekedést fog produkálni 2012-ben. Sem a megszorító intézkedések, sem az adósságkezelés nem vezet piacbővüléshez. Szűkebb környezetünkben, nevezetesen a kelet-közép-európai régióban csak csekély növekedésre számíthatunk, ráadásul a növekvő piaci versennyel is meg kell küzdeni.

Így csak a távolabbi régiókban reménykedhet a magyar külgazdaság. Ugyanakkor látni kell, hogy a versenyképesebb országok (Németország, USA, Finnország, Lengyelország) is hasonlóképpen gondolkodnak. Ráadásul ezeket a potenciális piacokat sem kerülte el a válság, illetve a modellváltó Kínát már aligha lehet a korlátlan piaci lehetőségek hazájának tekinteni. Egyedül a nyerstermék-exportőr, s ezen belül is az olajexportőr országok piacán van jelentős fizetőképes kereslet, de piacaik speciális igényekkel rendelkeznek és nem mentesek a politikai konfliktusoktól. Oroszország WTO-tagságához sem lehet vérmes reményeket fűzni: a kétoldalú kereskedelmet ugyanis a magyar energiaimport uralja, az import-vámok csökkenése kismértékű,³⁵ a kedvezményes vámokat kvóták keretében nyújtják, a növekvő versenyben elsősorban a nagy, nemzetközi multinacionális cégek lehetnek a nyertesek. Ugyanakkor a gyógyszeripar a szellemi tulajdonjogok védelme okán, valamint bizonyos szolgáltatások (építőipar, pénzügyi szolgáltatások) akár profitálhatnak is Oroszország WTO tagságából.

Addig is, amíg a világgazdaság szekere visszatalál az eredeti kerékvágásba, korántsem szabad tétlenkedni. Az országot olyan gazdasági, politikai és mentális helyzetbe kell hozni, hogy alkalmas legyen a későbbiekben adódó lehetőségek kihasználására. Aligha jó üzenet, hogy a legfrissebb

³⁵ Az agrárvámok 13,2 százalékról 10,8 százalékra csökkentek, az ipari termékeké pedig 9,5 százalékról 7,3 százalékra. (*Piacnyitás orosz módra ...* 2012.)

Global Competitiveness Report adatai szerint³⁶ Magyarország szenvedte el az egyik legnagyobb esést, s jelenleg a 60. helyen áll.

* * * * *

Felhasznált irodalom

- Doha, Doha light, kudarc (2011): *Világgazdaság*, 43. évf., 82. sz. 2011. ápr. 29.
- Doha egy esély maradt (2011): *Világgazdaság*, 2011. január 24., 5. p.
- Doha Round failure will be a big blow (2010): *The Financial Express*, 22 November 2010 (online).
- Elekes Andrea (2012): Világgazdasági krízis – kereskedelmi, kereskedelempolitikai válaszok, *Külgazdaság*, LVI. évfolyam, 2012/1–2. szám, pp. 76–104.,
- Erixon, F. – Sally, R. (2010): Trade, Globalisation and Emerging Protektionism since the Crisis, *ECIPE Working Paper*, No. 2/2010
- Global Competitiveness Report 2012–2013*, World Economic Forum, Geneva, 2012.
- Kiss Judit (2010): *Válság és világkereskedelem*. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest, kézirat, 57 pp.
- Kiss Judit (2012): Túljutott a válságon a világkereskedelem? in: *Elveszett illúziók. A világgazdaság tartós válságáról*. szerk.: Farkas Péter – Meisel Sándor – Weiner Csaba, MTA KRTK VKI, Budapest, pp. 90–117.
- Piacnyitás orosz módra (2012): *Népszabadság*, 2012. augusztus 24., 9. p.
- Slow global growth to hit trade in 2012 and 2013, WTO says, WTO, 2012, *Press Releases*, 21 September 2012, 6 pp.
- Szunomár Ágnes (2012): Gazdasági modellváltás Kínában? Befelé forduló versus exportorientált gazdaságpolitika, in Farkas Péter – Meisel Sándor – Novák Tamás (szerk.): *Az változó világgazdaság – útkeresések, tapasztalatok és kilátások. II. kötet, Európán kívüli régiók*, MTA KRTK VKI, Budapest, pp. 48–62.
- Tényleg kudarcba fulladt Doha (2011): *Világgazdaság*, 2011. szeptember 21.
- Weak Global Recovery Depends on Progress in Europe and the United States, *IMF Survey online*, July 16, 2012, 5 pp.
- World Economic Outlook, Update*, July 16, 2012, IMF, Washington, 8 pp.

³⁶ Global Competitiveness Report 2012-2013.

-
- World Economic Situation and Prospects 2010*, UN, New York, 2010.
- World Economic Situation and Prospects 2012*, UN, New York, 2012
- World Investment Report 2011*, UNCTAD, New York and Geneva, 2011.
- World Trade Report 2011*, WTO, 2011, Geneva.
- World Trade Report 2012*, WTO, 2012, Geneva.
- World trade 2011, prospects for 2012. Trade growth to slow in 2012 after strong deceleration in 2011*, Press release, 12 April 2012, WTO, 25 pp.
- WTO Chief launches fresh effort to revive Doha round ... *Economy Live*, 30 June, 2012 (online).

Melléletek

1. számú melléklet

A világ árukereskedelme: a legfőbb exportőrök és importőrök rangsora (intra-EU
(27) kereskedelem nélkül), 2011
(Mrd. USD és százalék)

Rangsor	Exportőrök	Érték	Része- sedés	Évi %-os váltó- zás	Rangsor	Importőrök	Érték	Része- sedés	Évi %-os váltó- zás
1	Kína	1 899	10,4	20	1	USA	2 265	12,3	15
2	USA	1 481	8,1	16	2	Kína	1 743	9,5	25
3	Németország	1 474	8,1	17	3	Németország	1 254	6,8	19
4	Japán	823	4,5	7	4	Japán	854	4,6	23
5	Hollandia	660	3,6	15	5	Franciaország	715	3,9	17
6	Franciaország	597	3,3	14	6	UK	636	3,5	13
7	Dél-Korea	555	3	19	7	Hollandia	597	3,2	16
8	Olaszország	523	2,9	17	8	Olaszország	557	3	14
9	Oroszország	522	2,9	30	9	Dél-Korea	524	2,9	23
10	Belgium	476	2,6	17	10	Hong Kong, Kína	511	2,8	16
11	UK	473	2,6	17	11	Kanada	462	2,5	15
12	Hong Kong, Kína	456	2,5	14	12	Belgium	461	2,5	17
13	Kanada	452	2,5	17	13	India	451	2,5	29
14	Szingapúr	410	2,2	16	14	Szingapúr	366	2	18
15	Szaúd-Arábia	365	2	45	15	Spanyolország	362	2	11
16	Mexikó	350	1,9	17	16	Mexikó	361	2	16
17	Tajvan	308	1,7	12	17	Oroszország	323	1,8	30
18	Spanyolország	297	1,6	17	18	Tajvan, Kína	281	1,5	12
19	India	297	1,6	35	19	Ausztrália	244	1,3	21
20	Arab Emírátságok	285	1,6	30	20	Törökország	241	1,3	30
21	Ausztrália	271	1,5	27	21	Brazília	237	1,3	24
22	Brazília	256	1,4	27	22	Thaiföld	228	1,2	25
23	Svájc	235	1,3	20	23	Svájc	208	1,1	18
24	Thaiföld	229	1,3	17	24	Lengyelország	208	1,1	17
25	Malajzia	227	1,2	14	25	Arab Emírátságok	205	1,1	28
26	Indonézia	201	1,1	27	26	Ausztria	192	1	20
27	Lengyelország	187	1	17	27	Malajzia	188	1	14
28	Svédország	187	1	18	28	Indonézia	176	1	30
29	Ausztria	179	1	17	29	Svédország	175	1	18
30	Csehország	162	0,9	22	30	Csehország	151	0,8	20
	Fentiek összesen	14 835	81,4	-		Fentiek összesen	15 180	82,6	-
	Világ összes	18 215	100	19		Világ összes	18 380	100	19

Forrás: WTO

2. számú melléklet
A világ szolgáltatáskereskedelme:
a legfőbb exportőrök és importőrök rangsora, 2011
(Mrd. USD és százalék)

Rangsor	Exportőrök	Érték	Részesedés	Évi %-os változás	Rangsor	Importőrök	Érték	Részesedés	Évi %-os változás
1	USA	578	13,9	11	1	USA	391	10,1	6
2	UK	274	6,6	11	2	Németország	284	7,3	8
3	Németország	253	6,1	9	3	Kína	236	6,1	23
4	Kína	182	4,4	7	4	UK	171	4,4	7
5	Franciaország	161	3,9	11	5	Japán	165	4,3	6
6	India	148	3,6	20	6	Franciaország	141	3,6	7
7	Japán	143	3,4	3	7	India	130	3,4	12
8	Spanyolország	141	3,4	14	8	Hollandia	118	3,1	12
9	Hollandia	128	3,1	11	9	Olaszország	115	3	5
10	Szingapúr	125	3	12	10	Írország	113	2,9	6
11	Hong Kong, Kína	121	2,9	14	11	Szingapúr	110	2,9	15
12	Írország	107	2,6	10	12	Kanada	99	2,6	10
13	Olaszország	107	2,6	9	13	Dél-Korea	98	2,5	3
14	Svájc	96	2,3	17	14	Spanyolország	91	2,4	5
15	Dél-Korea	94	2,3	8	15	Oroszország	90	2,3	24
16	Belgium	86	2,1	1	16	Belgium	82	2,1	5
17	Svédország	76	1,8	16	17	Brazília	73	1,9	22
18	Kanada	74	1,8	10	18	Ausztrália	59	1,5	18
19	Luxemburg	72	1,7	8	19	Dánia	56	1,5	11
20	Dánia	66	1,6	11	20	Hong Kong, Kína	56	1,4	10
21	Ausztria	60	1,4	11	21	Svédország	56	1,4	15
22	Oroszország	54	1,3	22	22	Szaúd-Arábia	55	1,4	8
23	Ausztrália	50	1,2	6	23	Thaiföld	50	1,3	13
24	Tajvan	46	1,1	14	24	Svájc	47	1,2	18
25	Norvégia	42	1	7	25	Arab Emirátusok	46	1,2	...
26	Thaiföld	40	1	19	26	Ausztria	44	1,2	20
27	Görögország	40	1	7	27	Norvégia	44	1,1	4
28	Makaó, Kína	39	0,9	36	28	Tajvan	41	1,1	11
29	Törökország	38	0,9	12	29	Luxemburg	40	1	10
30	Lengyelország	37	0,9	12	30	Malajzia	37	1	17
	Fentiek összesen	3 480	83,8	-		Fentiek összesen	3 140	81,2	-
	Világ összes	4 150	100	11		Világ összesen	3 865	100	10

Forrás: WTO és UNCTAD

3. számú melléklet
A nyerstermék-árak alakulása, 2000–2011
(százalékos változás, illetve USD/barrel)

	2009	2010	2011	2000–11	2005–11
Összes nyerstermék	-30	26	26	12	14
Fémek	-19	48	14	15	18
Élvezeti cikkek (kávé, kakaó, tea)	-15	11	20	8	11
Élelmiszerek	2	14	17	10	13
Agrártermékek	-17	33	23	5	9
Energia	-37	26	32	15	15
Nyersolaj (USD/barrel)	62	79	104	56	76

Forrás: IMF International Financial Statistics (online)

A NEMZETKÖZI PÉNZÜGYI RENDSZER SZABÁLYOZÁSÁNAK KIHÍVÁSAI

Biedermann Zsuzsánna

A 2008-ban a pénzügyi szférában kibontakozó, majd a reálgazdaságra is áttérjedő válság a nemzetközi pénzügyi rendszer működésének hiányosságaira, a napjainkra kialakult pénzügyi architektúra szabályozhatatlanságára és fenntarthatatlanságára is ráirányította a figyelmet.

A nemzetközi pénzügyi rendszer több, egyre súlyosbodó problémával küzd, egyrészt a dolláron, mint kulcsvalután alapuló rugalmas árfolyamrendszer nem kielégítő működése kapcsán, másrészt a globális egyensúlytalanságok miatt. Ezeket a nehézségeket súlyosbítja, hogy nehezen vagy egyáltalán nem irányítható, amely nagy részben a nemzetközi pénzügyi szabályozás és felügyelet elégtelenségéből fakad.

A nemzetközi pénzügyi rendszer működése kapcsán felmerülő kérdések különösen relevánsak a világgazdaság fejlődése szempontjából, mert a pénzügyi szféra jelentősége az elmúlt évtizedekben exponenciálisan megnövekedett. Ennek ellenére hatékony szabályozása, megreformálása, illetve összehangolt kormányzása évtizedek óta hiába van napirenden.

A következő tanulmányban a nemzetközi pénzügyi rendszer elhúzódó válság utáni újraszabályozásának kérdései kerülnek áttekintésre. A pénzügyi rendszer bizonyos megváltozott jellegzetességeinek és a válságot megelőző szabályozás kapcsolatának felvillantása után a rendszer szereplőinek bennfentes összefonódásairól, és a válság kapcsán történt szabályozói változásokról lesz szó.

1) „Financializáció”

Napjaink válsága elválaszthatatlan az úgynevezett *financializáció* folyamatától. A *financializáció* komplex jelenségének lényege, hogy a pénzügyi piacok és intézmények, a pénzügyi elit növekvő jelentőséggel rendelkezik a nemzetgazdaságokon belül és nemzetközi szinten is. A tőkefelhalmozás egyre inkább pénzügyi csatornákon keresztül zajlik a kereskedelem és ártermelés hagyományos csatornáin helyett, a pénzügyi piacok pedig dominálnak a hagyományos mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi piacok fölött.¹ A pénzügyi rendszer jelentősége az elmúlt harminc-negyven évben robbanásszerűen megnövekedett és „elszakadt” a reálgazdasági folyamatoktól, működése és jellege is megváltozott.

A nemzetközi pénzügyi rendszernek növekvő szelete működik a szabályozási kereteken kívül: hatalmas jelentőségre tett szert a tőzsdén kívüli kereskedelem és az árnyék-bankrendszer,² amelyek segítségével megkerülhetőek voltak a pénzintézetek működését meghatározó (egyébként sem túl szigorú) szabályok.

2011-ben például 15 naponta a világ teljes egyévi bruttó hazai termékének megfelelő összeg fordult meg a spekulációs piacokon, amelyek nagy része az OTC, vagy tőzsdén kívüli értékpapír- és devizapiac. (Az OTC-piac sajátossága, hogy kevésbé szabályozott, szabványosított, mint a tőzsde. Az értékpapírok kibocsátóiról általában kevesebb információ áll rendelkezésre.)³ A devizaforgalom mértéke is megugrott a korábbi évtizedekben meg-

¹ A következők alapján: Krippner (2005); Epstein (2006).

² A bázeli Pénzügyi Stabilitási Tanács az árnyék-bankrendszer fogalmát „a rendes bankrendszeren kívüli szervezetek és tevékenységek bevonásával történő hitelközvetítés rendszereként” határozta meg. Az árnyékbanki tevékenységek és entitások például a következők lehetnek:

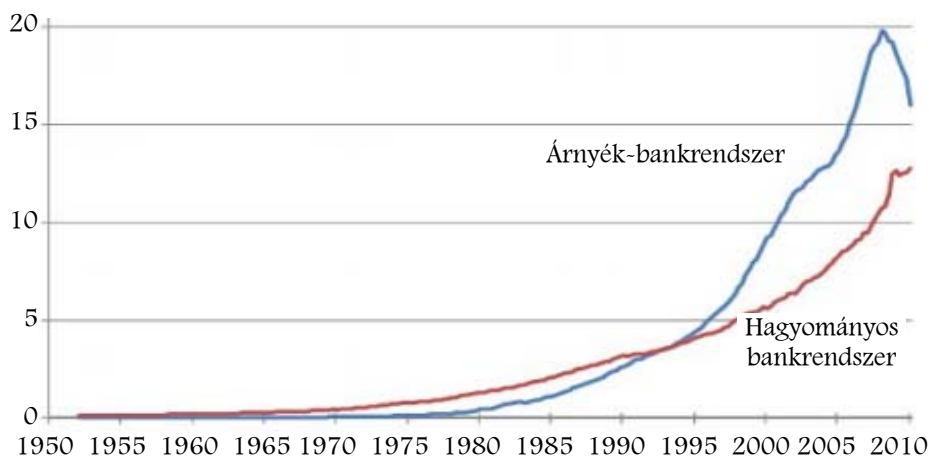
- * pénzpiaci alapok (Money Market Fund – MMF) és egyéb típusú befektetési alapok vagy betétekhez hasonló jellemzőkkel rendelkező termékek;
- * hitelt nyújtó vagy tőkeáttételt alkalmazó befektetési alapok, ideértve a tőzsdén forgalmazott alapokat (Exchange-Traded Fund – ETF) és a fedezeti alapokat is;
- * hitelt vagy hitelgaranciát nyújtó, vagy likviditási és/vagy lejárat transzformációt végző pénzügyi vállalatok és értékpapír-társaságok, amelyek nincsenek úgy szabályozva, mint a bankok;
- * biztosító- és viszontbiztosító társaságok, amelyek hiteltermékeket bocsátanak ki, vagy ilyenekhez garanciát nyújtanak; valamint
- * értékpapírosítási ügyletek és értékpapír-kölcsönzési és visszavásárlási megállapodások (repoügyletek).

³ Farkas (2011).

szokotthoz képest. A Bretton Woods-ban kialakított rendszerben 1971-ig a valuták árfolyama egymáshoz, a dollár árfolyama az aranyhoz kötődött, és a valutakereskedelem közvetlenül a reálgazdasági tevékenységekhez, kereskedelemhez kapcsolódott. 1971 után azonban ez megváltozott: a valutakereskedelem jóval dinamikusabban növekedett, mint az árukereskedelem. A globális devizapiaci forgalom 2010-ben hozzávetőleg hetvenszer akkora volt, mint a világ árukereskedelme.⁴

A szabályozatlanabbá váló nemzetközi pénzügyi rendszer másik eklatáns példája, hogy *az Amerikai Egyesült Államokban az 1990-es évek második felétől az árnyék-bankrendszer a bankjellegű szolgáltatások nagyobb részét végezte, mint a hagyományos kereskedelmi bankrendszer.*

1. ábra
Az árnyék-bankrendszer és a hagyományos bankrendszer passzívái az USA-ban
(ezer milliárd USD)

Forrás: Pozsar *et al.*

Az árnyék-bankrendszer és -tőzsdén kívüli kereskedelem segítségével a bankok és tőzsdék működésére vonatkozó előírásokat figyelmen kívül hagyva tevékenykedhettek a pénzpiaci szereplők. Azért is fontos kiemelni ezen entitások szerepét, mivel az, hogy a pénzügyi rendszer mekkora része esik a szabályozói háló alá, meghatározza azt is, hogy a felügyeletnek mekkora esélye van egy-egy egyensúlytalanság kiküszöbölésére. A válság utáni szabályozás egyik legfontosabb feladata, hogy a kevésbé regulált tevékenységeket becsatornázza a szabályozott rendszerbe.

⁴ WTO (2011).

Napjaink pénzügyi rendszerének másik alapvetően új vonása a rövid távú tőke mozgások térnyerése. A nyolcvanas és kilencvenes években végigsöpört a világ piacain a liberalizáció és a dereguláció, ez a tőkeáramlásokat is „felszabadította”. A tőkeáramlások liberalizációjától a hosszú távú, az egyes országok gazdaságára pozitív hatást gyakorló befektetések mértékének növekedését várták a szakértők.⁵ A működőtőke-befektetők hosszú távra investált tőkéje helyett azonban a portfólióbefektetők pénztőkéje áramlott egyre dinamikusabban világszerte. Ez utóbbi befektetők fő szempontjai a befektetett tőke utáni hozadék rövid távú maximalizálása (az ún. „forró pénzek” világszerte a legmagasabb hozamot hozó lehetőségeket keresik) és a befektetési kockázat minimalizálása,⁶ ezért általában nem szempont számukra a hosszú távú megtérülés.

2. ábra
A pénzügyi szektor profitjának aránya
a teljes belföldi profitállományon belül
(százalék)

Forrás: Bureau of Economic Analysis (BEA).

Más kérdés, hogy miért a pénzpiaci, és nem a reálgazdasági befektetések váltak népszerűvé. Ennek oka, hogy a pénzügyi befektetések hozama tartósan magasabb volt (és magasabb napjainkban is), mint a hosszú távú reálgazdasági befektetéseké, a tőketulajdonosok figyelme a jövedelmezőbb

⁵ UN World Economic and Social Survey (2010), p. 103.

⁶ Szanyi (1997).

pénzpiaci kereskedelem felé fordult. Samir Amin *Ending the Crisis of Capitalism or Ending Capitalism* című könyvében a pénzügyi szférában 15 százalékos hozamról beszél, míg ezzel szemben a termelő szférába történő befektetések átlagos hozamát mintegy öt százalékra taksálja.⁷ Érthető tehát a befektetők magatartása. Az Amerikai Egyesült Államokban például a teljes profitállományon belül a pénzügyi szektor profitja az 1970-es 20,67 százalékról 2001-re 45,8 százalékra emelkedett (a válság hatására ez az arány jelentősen visszaesett, 2010-ben azonban már ismét 28,72 százalékos adatot regisztráltak).⁸ (2. ábra)

2) Instabilitás

Az elmúlt két-három évtizedben domináló mainstream közgazdaságtan szerint a spekuláció kívánatos jelenség, hiszen pozitív hozadéka, hogy elvileg hozzájárul a pénzügyi piac hatékonyságához, és az árakat a spekuláció az egyensúlyihoz közelebb tolja. Közvetve elősegíti a pénzpiac mélyülését, a pénz áramlását a gazdaság szereplői (megtakarítók és befektetők) között. Azonban a spekuláció térnyerése a gyakorlatban sok problémát okozott és okoz. Az árfolyamok volatilitása és a hirtelen tőkekivonások számos regionális pénzügyi válsághoz vezettek, és nagy szerepet játszottak a másodrendű jelzalogpiaci válság kirobbanásában. A tőzsdéken tapasztalható „csordaszellem” sok esetben a prociklikusság irányába hat: a gazdasági fellendülés időszakában eufóriához vezethet, míg recesszió esetén felgyorsíthatja az összeomlást.

A válság előtti szabályozás jellege szintén felerősíthette ezt a prociklikusságot. A Bazel II. szabályozáscsomag egyik legfontosabb előírása az volt, hogy a bankoknak mindig rendelkezniük kell egy minimális tőkével, amelyet a kockázattal súlyozott eszközállomány (*risk-weighted assets*) alapján állapítanak meg. A szabályozás értelmében, ha nőttek a kockázatok, a bankoknak tőkét kellett emelni, vagy a kihelyezett eszközállományt kellett leépíteni ahhoz, hogy a szabályok által megszabott minimális saját tőkeszintet (tőkemegfelelési mutatót) fenn tudják tartani. Tehát ez a minimális tőke nem töltött be pufferszerepet, mivel a bank nem használhatta fel szükség esetén. Ennek a szabályozásnak az is nagy hátránya volt, hogy ha rendszerszinten egyszerre több banknál is jelentkezett kockázat, akkor a bankok egyrészt elkezdték tömegesen kiárusítani eszközeiket (ami az árak eséséhez vezetett, illetve romlott a meglévő hitelportfóliók besorolá-

⁷ Amin (2011).

⁸ National Income ..., Econstats.

sa), másrészt szűkült a hitelezési tevékenységük.⁹ A tőke megfelelési kényszer tehát erősíthette a banki működés prociklikusságát. A bankok tevékenysége már természeténél fogva prociklikus, a felfelé ívelő szakaszban hozzájárulhat a gazdaság túlfűtéséhez, buborékok kialakulásához (intenzív hitelezési tevékenység), a lefelé ívelő szakaszban pedig a hitelek visszavonása révén tovább mélyítheti a válságot.¹⁰

A másik probléma a kockázattal súlyozott eszközállomány számításához kapcsolódott. A kockázatszámításnál alkalmazott kockázatotértékmodellék (Value at Risk – VAR) túl rövid időtávot vettek figyelembe, így fellendüléskor túl kevés, recesszió idején pedig túl sok tartalék képzését tették kötelezővé. Másrészt a kockázati súlyok kialakítása is megkérdőjelezhető volt: mivel a hitelminősítők értékelése alapján állapították meg a mértéküket, ha egy értékpapír besorolása romlott, akkor ezt a gazdasági szereplők tömegével piacra dobhatták, további értékcsökkenést generálva. Így a kockázati súlyok megállapításának módszere is erősítette a Bázeli II. szabályozás prociklikus jellegét.¹¹

A *finanszírozás* komplex keretrendszerében megnövekvő hirtelen tőke mozgások és az árfolyamok volatilitása miatt, valamint a szabályozás prociklikus jellegéből következően a nemzetközi pénzügyi rendszer határozottan instabilabbá vált a hetvenes évek óta. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet, az ILO által 2008-ban közzétett jelentés megállapítja, hogy világszinten egyre gyakrabban került sor pénzügyi válságokra: a rendszer szintű bankválságok tízszer gyakoribbak voltak a kilencvenes években, mint a hetvenes évek végén.¹²

A pénzügyi válságok hatalmas gazdasági és társadalmi károkat okoznak, ezek elkerülése érdekében nemzeti szintű, de nemzetközileg összehangolt, alapelveiben egységes szabályozásra van szükség. A válságot megelőző harminc-negyven évben ezzel éppen ellentétes irányú folyamatnak lehettünk tanúi: az egyes országokban számos szempontból eltérő és rendkívül merev szabályozási környezet alakult ki.

3) Szabályozás

A szabályozás egységességét illetően nem sikerült jelentősebb előrelépést elérni a válság kitörése óta. Jól példázza a nemzetközi pénzügyi rendszer szabályozásának nehézségeit a bankszabályozás alakulása: a válság előtti

⁹ Bánfi–Kürthy–Bánfi (2010).

¹⁰ Mérő (2004).

¹¹ Bánfi–Kürthy–Bánfi (2010).

¹² ILO (2008), p. 39.

Bázel II. szabályozáscsomagot felváltó Bázel III. szabályainak implementációja nehézkesen alakul, és a világ országaiban nem egy időben zajlik. Az így kialakuló különbségek miatt a versenysemleges környezet létrehozása gyakorlatilag lehetetlen. Az Amerikai Egyesült Államokban például a 2010-ben elfogadott *Dodd-Frank Wall Street Reform- és fogyasztóvédelmi törvény* implementációját részesítik előnyben (bár az is rendkívül lassan halad),¹³ és az elmúlt két év gyakorlata alapján a szabályozási konvergenciát sajátos értelmezésben valósítják meg. Az Európai Unió tagállamai elhúzódó tárgyalások után 2012. május 15-én elfogadták a Bázel III. bevezetéséhez szükséges kompromisszumot, amely lehetővé teszi, hogy az előírtnál akár magasabb tőkekövetelményt is megállapíthasson egy adott tagállam a bankjai számára (Nagy-Britannia kérésére). Ugyanakkor a megállapodás az alaptőke definiálását tekintve nem olyan szigorú, mint a Bázel III. előírásai.¹⁴

Ami a válságot megelőző időszak banki szabályozásának prociklikus jellegéhez és merevségéhez képest változás: az új szabályozás elvileg lehetővé teszi, hogy a felhalmozott tőkét recesszió vagy gazdasági sokk idején felhasználja a bank. Gazdasági konjunktúra idején tehát a bankoknak puffert kell képezniük, ez a többlettőke pedig szükség esetén leépíthető. Minél nagyobb a felhalmozott „főlös” tőke mennyisége, annál kisebb a nyereség-visszatartási kötelezettség. Ez elvileg kiegyensúlyozottabb banki működést tesz lehetővé.

A pénzügyi válság 2007-es kitörése óta a pénzügyi rendszer biztonságosabbá és fenntarthatóbbá tételét célzó szabályok egész soráról döntöttek. Ezen új intézkedések – többek között – a szabályozatlan, tőzsdén kívüli származékos kereskedés minél nagyobb részét központi elszámolóházakba igyekeznek terelni. Az amerikai piacokra kötelező *Dodd-Frank*-törvény például csak standardizált derivatíva-szerződések megkötését teszi lehetővé nyílt piacon, az árak és mennyiségek feltüntetésével. A szerződéseket egy harmadik félnek is garantálnia kell, aki kezesként felel az üzletért (azaz ha a szerződő fél esetleg csődbe menne, akkor is kifizeti a befektetőt).¹⁵ Az Európai Unióban a spekulációs tőzsdei alapokra vonatkozó szabályozás egyik kulcseleme az „útlevélrendszer”, amelynek alapján az egyik tagországban jóváhagyott alapok más államok befektetői számára is elérhetővé válnak, de cserében bizonyos átláthatósági és kockázatkezelési alapelvekhez kell tartaniuk magukat, így elvileg ellenőrizhetőbbé válnak.¹⁶

¹³ Biedermann (2011).

¹⁴ Goldstein (2012).

¹⁵ Summary of the Dodd-Frank Act: Swaps and Derivatives.

¹⁶ Lesz EU-s szabályozás spekulációs alapokra, *Népszabadság*, 2010. november 11.

4) A piaci kontrollt biztosító intézmények és a menedzsment felelőssége: rendszerhiba?

A válság kiváltó okainak vizsgálata kapcsán óhatatlanul felmerül a válságot megelőző években elharapózott immorális és felelőtlen üzleti magatartás kérdése, amely szintén instabilabbá tette a nemzetközi pénzügyi rendszert. Súlyos etikai problémák és bennfentes összefonódások alakultak ki a vállalatok vezetősége, a hitelminősítő és könyvvizsgáló cégek, valamint a bankok között. Az összefonódások miatti visszaélések a válság során minden korábbinál súlyosabb mértékben ásták alá a pénzügyi rendszer szereplőibe vetett fogyasztói bizalmat, valamint a pénzügyi szereplők egymás iránti bizalmát, és ez mai napig érezteti hatását.

A korábbi évtizedek egyre lazább szabályokat hozó gyakorlata felerősítette a kapitalista gazdaság szereplőinek rövid időhorizontú gondolkodását. Lehetőséget adott olyan ösztönzőrendszerek működtetésére, amelyek a hosszú távon fenntartható jövedelmezőség és a betétesek/részvényesek érdekeinek szem előtt tartása helyett sok esetben rövid távú kockázatok vállalására indították a pénzintézetek vezetőit és alkalmazottait egyaránt. Ráadásul a piaci kontrollt biztosító intézmények nem tettek eleget feladatuknak, nem jelezték a növekvő kockázatokat.

Hogyan fordulhatott elő például, hogy a másodrendű jelzálogpiaci válság előtt sem a hitelminősítő cégek, sem a könyvvizsgálók, sem a felügyeleti szervek nem figyelmeztették a befektetőket a piacokat a halmozódó kockázatokra, a közelgő veszélyre? A válasz valószínűleg abban rejlik, hogy a piaci kontrollt biztosító intézményeknek nem állt érdekükben megkondítani a vészharangot.

A rendszer három rendkívül fontos szereplőjének összefonódásain keresztül körvonalazódhat a nemzetközi pénzügyi rendszer egyik súlyos problémája: a gazdasági növekedés időszakában a törvényhozók hajlamosak lazítani a szabályokon, majd válságok alkalmával ismét felmerül a szigorú keretrendszer szükségessége. Napjaink válságát hosszú liberalizációs és deregulációs időszak előzte meg. A deregulációs hullám egyik fontos oka az ún. „ciklikus eufória”,¹⁷ amely a gazdasági gyarapodás időszakában megnehezíti (hiszen oly távolinak tűnik a recesszió!), hogy a döntéshozók a stabilitás érdekében lassító fékeket építsenek a szabályozási rendszerbe. Ahogy Rajan fogalmaz: a drákói szabályozásba vetett hit a recesszió mélypontján a legerősebb, amikor a piaci szereplők szigorú regulálására éppen nincs szükség. A növekedés csúcspontján azonban, ami-

¹⁷ Rajan (2009).

kor a legnagyobb az esély arra, hogy a piaci szereplők veszélyérzete csökken, és óvatlanná válnak, mindenki bízik a piacok önszabályozásában. A laza szabályok tették lehetővé azokat a visszasságokat, amelyekről a következőkben lesz szó.

4.1. Pénzügyi vállalatok

Elsőként a pénzügyi szféra vállalatainak menedzsmentjét veszem górcső alá. A menedzserek elméletileg a tulajdonosok érdekeit képviselik, az ő érdekükben végzik tevékenységüket. Azonban a nagyvállalatok körében az utóbbi néhány évtizedben elterjedt a bónuszrendszer alkalmazása, azaz a menedzserekkel kötött hosszú távú szerződés rögzít egy alapfizetést, ehhez pedig ösztönzőket kapcsolnak. A pénzügyi szektor vállalatainál nem ritka, hogy az alapfizetés a jövedelemnek csak töredékét teszi ki – a többi kizárólag a dolgozói teljesítményen múlik. A teljesítmény pedig igen relatív kategória. Erdős Mihály és Mérő Katalin *A subprime válság és a pénzügyi szervezetek felügyelése* című cikkében¹⁸ olvasható egy tanulságos eset: „Volt már arra is példa, hogy a külsős szerződések darabszámától függött a vagyonkezelő vezetőjének bónusza, függetlenül az üzlet nyereségességétől.”

A vállalatok menedzsmentje arra törekszik, hogy munkáját és a kapcsolódó előjogokat megtartsa, illetve minél több pénzt keressen.¹⁹ Mivel a legtöbb jutalmat a vállalat sikeréhez kötötték – a sikeresség fokmérői pedig általában a piaci részesedés mérőszámai (kötvények száma, bevétel, nyereség stb.), az ügyfélszám növekedése, a gyors piacszerzés –, fokozódott a hitelek felelőtlen kihelyezése és a túlméretezett üzletkötési hullám (az ügyfelek rábeszélése a kétes kockázatú, de remek besorolású befektetésekre) a minél nagyobb bónuszok reményében. A válság után a kifizetett bónuszokat nem követelték vissza a betétesek pénzét felhasználva „kaszinózó” vezetőktől: a Lehman Brothers öt legfelső vezetője 2000 és 2007 között több mint egymilliárd dollárt keresett, a vállalat csődjét követően mindezt megtarthatták. Sőt, bevett szokássá vált a felmondó vagy elbocsátott cégvezetőknek fizetett hatalmas végkielégítés, az „arany ejtőernyő”: Stan O’Neal a Merril Lynch igazgatói székéből való lemondáskor 161,5 millió dolláros végkielégítést kapott, miután pedig a vállalatot megmentette az állam, milliárdos bónuszokat osztottak szét.²⁰

¹⁸ Erdős–Mérő (2008).

¹⁹ Soenen–Tarnóczy (1995)

²⁰ http://www.msnbc.msn.com/id/21549196/ns/business-us_business/t/ex-merrill-lynch-ceo-walk-out-m/#.UH6TMYb6IKI

A fentiek alapján érthető, hogy sok vezető a könyvvizsgálók és hitelminősítők közreműködésével az utolsó pillanatig igyekezett titkolni a vállalat esetleges likviditási gondjait, így már nem maradt más hátra, mint állami segítséggel elkerülni a „bedőlést”.

Az Európai Unióban a csillagászati végkielégítések és aránytalan jutalmak rendszere sokkal kisebb sajtónyilvánosságot kapott, mint az óceán túlsópartján. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az európai gyakorlat elősegítette a vállalatok és a gazdasági élet hosszú távú szemléletét. Éppen ezért az Európai Parlament és a Tanács 2010/76/EU irányelve a javadalmazási politikák felügyeleti felülvizsgálata tekintetében történő módosításáról a javadalmazási politika során követendő alapelvek meghatározásával²¹ igyekszik kiküszöbölni a korábbi gyakorlatot.²²

Az Amerikai Egyesült Államokban a *Dodd-Frank*-törvény előírásai alapján a részvénytársaságok kötelesek a meghatalmazotti nyilatkozatukban – legalább háromévente egyszer – szavazást kérni részvényeseiktől a vezetőtestület javadalmazását illetően. Ennek eredménye azonban nem lesz kötelező a vezetőségre nézve. Ez az eljárás azt is kötelezővé teszi, hogy valahányszor a részvényeseknek szavazniuk kell felvásárlás, összeolvadás, eladás stb. ügyében, a meghatalmazást kérő nyilvánosságra hozza azt is, hogy a tranzakció révén a vállalat mely vezetői mekkora bónuszban részesülnek. A részvényesek ekkor külön szavazhatnak a bónuszok jóváhagyá-

²¹ A javadalmazási politika alkalmazása során követendő alapelvek:

- * a javadalmazási politika alkalmazásának alapvető célja, hogy az intézmény a vezető állású személyek és munkavállalók részére olyan érdekeltségi rendszert alakítson ki, amely a hosszú távú célok megvalósítását preferálja a rövid távú érdekekkel szemben,
- * a javadalmazási politikának tükröznie kell az intézmény kockázatvállalási képességét és hajlandóságát,
- * az intézmény a jogszabályi kereteken belül az egyes előírásokat a méretéből, tevékenységének jellegéből és jogi formájából eredő sajátosságaival összhangban alkalmazhatja
- * a pénzügyi csoportot vezető intézmény felelőssége, hogy a javadalmazási politikát úgy alakítsa ki, hogy az nem csak az intézményre, hanem a csoporthoz tartozó vállalkozások vezető állású személyeire és munkavállalóira is kiterjedjen,
- * a teljesítményjavadalmazás egyes eszközeit oly módon kell kiválasztani, hogy az ösztönözze a vezető állású személyeket és munkavállalókat az intézmény hosszú távú eredményes működésére, és adjon lehetőséget a kockázatok alapján történő utólagos korrekciókra,
- * az igazgatóság tagjai saját javadalmazásukról nem dönthetnek, hanem a döntéshozatalt vagy a felügyelőbizottság, a tulajdonos/részvényes vagy a közgyűlés hatáskörébe kell utalni.

²² A Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete elnökének 3/2011. (VIII. 04.) számú ajánlása a javadalmazási politika alkalmazásáról.

sáról, de ez a szavazati eredmény sem lesz kötelező hatályú a vezetőségre.²³

4.2. Hitelminősítők

A hitelminősítők tevékenységének hitelességével kapcsolatban felmerülő egyik legsúlyosabb probléma, hogy bár magáncégek, tulajdonosi szerkezetük átláthatatlan, és a tulajdonosi körben előfordulnak olyan befektetési alapok vagy bankok is, amelyeket néha minősíteni kell.

A piacot jelenleg három nagy hitelminősítő cég uralja, amelyek már a jelzálogválság előtt és annak kezdetén is tévedtek előrejelzéseikben, és többek között olyan értékpapírokat és hiteltermékeket minősítettek kiválónak, amelyek nem sokkal később értéküket veszítették. A *Moody's*, a *Fitch* és a *Standard & Poor's* ráadásul hiába függetlenek egymástól elvileg, mert tulajdonosaik között jelentős átfedések fordulnak elő. További probléma, hogy a minősítésért éppen azok fizetnek, akiknek a termékeit be kell sorolni kockázatosság szempontjából.²⁴ A gazdasági rendszer minden szereplője tisztában van azzal, hogy ez a három minősítő cég túl nagy befolyást gyakorol a piacra, hitelességük legalábbis kétes, mégis nagyon nehéz őket kiiktatni a rendszerből. Elvileg természetesen az AAA (tehát a közel kockázatmentes) besorolás még nem jelenti azt, hogy a befektetők máris megveszik az adott terméket. Ez a befektetői döntéseknek csak egyik eleme lehetne. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy az állami garancia a hitelminősítők működése fölött, valamint a szabályozási környezet, amely nyíltan támaszkodik a hitelminősítők besorolására, arra indítja a piac szereplőit, hogy nagy jelentőséget tulajdonítsanak a besorolásnak.²⁵

A hitelminősítők túlzott befolyására a legekleatásabb példa az országkockázatok megítélése: minél rosszabb egy ország besorolása, annál nehezebb, drágább lesz tetemes adósságait tovább finanszíroznia a piacról, növekedni kezd a fizetéseképtelenségre kötött biztosítási díjak felára.

Az Európai Unió próbálja radikálisan visszafogni és megbízhatóbbá tenni a hitelminősítők működését. Az Európai Parlament gazdasági és pénzügyi bizottsága 2012 nyarán olyan szabályokról vitázott, amelyek alapjaiban alakítanák át a minősítők piacát. A tervek szerint megtiltanák, hogy olyan gazdasági entitásokat minősítsenek, amelyeknek több mint két százalékos tőkerészesedése vagy szavazati joga van az adott hitelminősítő intézetben. Ezen felül a valamelyik hitelminősítőben több mint öt százalé-

²³ Financial Reform Watch (2010).

²⁴ Bánfi–Kürthy–Bánfi (2010).

²⁵ Kisgen–Strahan (2009).

kos tőkerészesedéssel vagy szavazati joggal rendelkezők nem lehetnének más hitelminősítő intézet részvényesei. A hitelminősítők polgári jogi felelősséget is viselnének besorolásaikért: felelnének azokkal a befektetőkkel szemben, akiket kár ért abból az eladásból vagy vételből, melyet a minősítő ajánlása alapján valósította meg, ha a minősítéskor a hitelminősítő bizonyíthatóan módszertani hibát vétett, vagy a szabályozó EU-rendeletet megszegte. A hitelminősítők besorolásának túlzott jelentőségét hivatott csökkenteni a tervezetnek az a része, amely kötelezi az EU intézményeit és a pénzintézeteket, hogy fokozatosan alakítsák ki saját független minősítési rendszerüket. Az országok besorolásának hirtelen megváltoztatásából eredő gazdasági sokkot az EU úgy tervezi elkerülni, hogy a hitelminősítőknél egy előre meghatározott menetrend alapján kellene nyilvánosságra hozniuk az országok adósság-besorolását, hogy azok előre felkészülhessenek ezekre az időpontokra.²⁶

Az Amerikai Egyesült Államok a már említett *Dodd-Frank*-törvényben hasonló jellegű intézkedésekkel igyekezik arra ösztönözni a gazdasági szereplőket, hogy kevésbé támaszkodjanak a minősítők által kiadott besorolásokra. A hitelminősítők által meghatározott minősítéseket ugyanis a válság előtt az USA-ban államilag elismerték, sőt a pénzintézetek portfólióinak összetételében csak meghatározott arányban szerepelhettek kedvezőtlenebb besorolású konstrukciók. Az új rendszerben a hitelminősítői besorolás csak egyik eleme lenne egy bizonyos papír vagy vállalat értékelésének. A szabályalkotók a törvény változásától egy új, a minősítést több szempontból, árnyaltabban kezelő vállalkozói réteg megjelenését várják, amely hiteles versenytársa lehetne a piacon jelenleg uralkodó hitelminősítő mamutcégeknek.

Bár mind az európai, mind az amerikai szabályozási változások bizakodásra adnának okot, a gyakorlatban a válság óta nem sokat csökkent a nagy hitelminősítő cégek piacra gyakorolt befolyása. Természetesen világszerte folyamatosan alapítanak új hitelminősítő cégeket (például Kína a Dagong Global Rating Agency-t), de ezen új szakértők közül még egyik sincs igazán jelentős hatással a befektetői döntésekre globális szinten.²⁷ Nem könnyű ugyanis felülmúlni az évtizedek alatt kialakult piaci beidegződéseket.

²⁶ Credit rating agency reform (2012).

²⁷ Zheng (2012).

4.3. Könyvvizsgáló cégek

A könyvvizsgáló cégekkel szemben hasonló aggályok merülnek fel. A tőzsdei cégek évente kötelesek beszámolóikat és üzleti jelentéseiket auditáltatni. Az elvileg független könyvvizsgálat célja többek között a befektetések minősítésének, és az ennek alapján képzett „véstartaléknak” az ellenőrzése. A kockázatok reális felmérése azonban a strukturált pénzügyi befektetések világában nagy szakértelmet kíván, a könyvvizsgáló szakmának lépést kell(ett volna) tartania a pénzügyi innovációkkal. A könyvvizsgálók szakmai kompetenciájával kapcsolatos kétség a könyvvizsgálói piac jellegéből is adódik. A tőzsdei cégek könyvvizsgálatainak 90 százalékát az ún. *Big Four* tagjai (a *Deloitte*, az *Ernst & Young*, a *KPMG* és a *Pricewaterhouse Coopers*) végzik, azaz négy könyvvizsgáló cég osztozik a piac nagy részén. A könyvvizsgáló cégeken belül a bejegyzett könyvvizsgálók cserélődése ugyan megvalósul, azonban a könyvvizsgáló cégek rotációja nem, vagy csak annyiban, hogy a négyek adják egymásnak a kilincset, tehát „a könyvvizsgáló cégek a könyvvizsgáló cégekkel szoros szimbiózisban élnek több évtizedes életüket”.²⁸ A „négy nagyra” ugyanis mind a mai napig jellemző, hogy nemcsak könyvvizsgálói, hanem egyben adótanácsadói munkát is végeznek, ugyanannál a vállalatnál. Tehát adótanácsokat osztogatnak annál a cégnél, amelynek a mérlegét hitelesítik. Sőt, gyakran előfordul, hogy jövedelmük nagyobb része inkább a tanácsadásból származik. A vállalatok menedzsmentjével szemben gyakran elvárás az évről-évre növekvő nyereség és részvényárfolyamok, így a könyvvizsgálótól szolidaritást, üzleti partnerséget, jó tanácsokat várnak a vizsgáló cégek. Bár ezen cégek indoklása szerint a könyvvizsgálói és adótanácsadói részlegek teljes mértékben elkülönülnek egymástól a könyvvizsgáló cégen belül, a gyakorlat mást mutat. Ez pedig nem garantálja a könyvvizsgálói jelentés semlegességét és függetlenségét.

A könyvvizsgálók kétes működésének megváltoztatására több kezdeményezés is történt. Az Európai Unió eredeti tervei között szerepelt, hogy a nagyobb könyvvizsgáló cégek csak könyvvizsgáló tevékenységet végezhetnek (a tanácsadást fel kell adniuk), és a négy nagy könyvvizsgáló cég piaci monopóliumának megtörése érdekében, valamint a vállalatok és könyvvizsgálók közötti „szimbiózis” elkerülése céljából hatévente minden vállalatnak kötelező lesz könyvvizsgálót váltani.²⁹ A kötelező rotáció, és a

²⁸ Bánfi–Kürthy–Bánfi (2010).

²⁹ Proposal for a Directive... (2011).

tevékenységkorlátozási javaslat is hatalmas vitákat váltott ki:³⁰ az Európai Parlament jogi bizottsága (JURI) 2012 szeptemberében kezdte el megvitatni a 2011 novemberében megfogalmazott bizottsági javaslatokat. A *Big Four* tagjai erőteljesen lobbiznak a reformok enyhítése mellett: a *Financial Times* informátora szerint³¹ „szenvedélyes” vita várható, amelynek során az érintettek minden lehetséges érvet felsorakoztatnak majd a reformok ellen, ha másért nem, az időhúzás miatt. A végleges szöveg elfogadása 2012 végére várható.

Az Amerikai Egyesült Államokban a PCAOB (*Public Company Accounting Oversight Board* – Vállalati Könyvvizsgáló-Ellenőrző Bizottság) 350 vizsgálatot folytatott le nemzetközi könyvvizsgáló cégeknél, és ezek eredményeinek összesítése után javaslatot tett arra, hogy bizonyos időközönként kötelező legyen könyvvizsgáló céget váltani.³² Egyelőre azonban csak javaslatok vannak napirenden, a könyvvizsgálók és a pénzügyi szféra legkülönbözőbb szereplőinek élénk tiltakozása közepette.

Ha figyelembe vesszük a *Big Four* rendelkezésére álló gazdasági potenciált, amely segíti a lobbizást, valamint a könyvvizsgáló szakma előzetes reakcióját, valószínűsíthető, hogy az eredeti reformjavaslatoknak csak töredéke fog megvalósulni.

5) Következtetések

A kapitalizmus visszatérő problémája az ismétlődő válságokra adott megfelelő szabályozói válasz. Az aktuális válságot megelőző gazdasági fellendülés időszakában a pénzpiacok látszólag elképesztő hatékonysággal dolgoztak, és elárasztották a fejlett világ fogyasztóit az olcsó hitelekkel, a befektetőket a könnyen szerzett pénzzel. Ez teremtette meg a jelenlegi válságot megelőző években az erkölcsi alapot a deregulációra. A recesszió rémképe messzi délibábnak tűnt csupán, a szabályozási környezet szigora az általános derülátás következtében enyhülni kezdett.

Az 1920-as években az amerikai pénzügyi szektor jelentős részben szabályozatlan volt, az évtized második felében a pénzügyi csalás és a spekuláció széles körben elterjedté vált. Az 1920-as évek végén az értéktőzsde összeomlott, amit hamarosan a bankrendszer követett.³³

³⁰ PwC Client Briefing.

³¹ Woolfe (2012).

³² PCAOB Plans for Changes in Audit Standards.

³³ Kotz (2008).

A válság egyik fő oka ezúttal is hasonló: a szabályozási környezet nem megfelelő, ráadásul a pénzügyi szektor jelentős része szabályozatlan, a pénzügyi rendszer instabilitása fokozódott.

A pénzügyi szféra tevékenységét korlátozó megfelelő szabályozással a szerző véleménye szerint elkerülhető lenne egy újabb hasonló válság, vagy legalábbis mérsékelhető lenne a súlyossága. A vállalatok menedzsmentje, a hitelminősítők és a könyvvizsgálók közötti perverz összefonódások a szabályozási hiányosságok miatt váltak lehetségessé. Ennek ellenére, ahogy arra az előző fejezetben rávilágítottam, a szabályalkotók javaslatai évekkal a válság kitörése után sem emelkedtek még törvényerőre, és ha mégis, akkor általában nem az eredetileg javasolt szigorúbb formában, hanem „felpuhítva”. A pénzügyi rendszer továbbra is a válság előtti évekhez hasonló szabályok alapján működik, radikális változás nem történt.

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy a nemzetközi pénzügyi rendszer szabályozására tett kísérletek 2007 óta rendre ellenállásba ütköznek. A pénzügyi piacok egyelőre nem hajlandóak elfogadni, hogy mozgásterük csökkentése az ára a biztonságosabb piaci működésnek.

* * * * *

Felhasznált irodalom

- Amin, S. (2011): *Ending the Crisis of Capitalism or Ending Capitalism*. Pambazuka Press, Cape Town.
- Bánfi Tamás – Kürthy Gábor – Bánfi Attila (2010): Pénzügyi szabályozók a válság után. *Délkelet-Európa, International Relations Quarterly*, Vol.1. No.4.,
- Biedermann Zsuzsanna (2011): Az amerikai pénzügyi szabályozás története. *MTA VKI Műhelytanulmányok*, 2011. november.
- Epstein, G. A. (2006): *Financialization and the World Economy, Introduction*. Edward Elgar Publishing.
- Erdős Mihály – Mérő Katalin (2008): A subprime válság és a pénzügyi szervezetek felügyelése. *Hitelintézeti Szemle*, 2008. Hetedik évfolyam, 5. szám.
- Farkas Péter (2011): Miért táncol újra a szakadék szélén a világgazdaság? *MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Kihívások*, 202. sz., 2011. augusztus.
- Goldstein, M. (2012): *The EU's implementation of Basel III: A deeply flawed compromise*. 27 May 2012.

- Kisgen, D.J. – Strahan, P. (2009): Do Regulations Based on Credit Ratings Affect a Firm's Cost of Capital?, April 2009, *NBER Working Paper* No. w14890.
- Kotz, D.M. (2008): *Neoliberalizmus és finanszírozás*.
<http://fordulat.net/pdf/4/kotz.pdf>
- Krippner, G.R. (2005): The financialization of the American economy. *Socio-Economic Review*.
- Mérő Katalin (2004): *A bankok közvetítő szerepének változása a nyolcvanas évek közepétől a Bázeli II. bevezetéséig*. Ph.D. disszertáció tervezete.
- Pozsar, Z. – Adrian, T. – Ashcraft, A. – Boesky, H. (2010): Shadow Banking. Staff Report, No. 458, Federal Reserve Bank of New York.
- Rajan, R.G. (2009): *The Credit Crisis and Cycle Proof Regulation*. Speech delivered at the Federal Reserve Bank of St Louis in St Louis on April 15, 2009.
- Soenen, Luc – Tarnóczy Tibor (1995): *Vállalati pénzügyek*. Debreceni Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Pénzügy és Controlling Tanszék.
- Szanyi Miklós (1997): Elmélet és gyakorlat a nemzetközi működőtőke-áramlás vizsgálatában. *Közgazdasági Szemle*, XLIV. évf., 1997. június, pp. 488–508.
- Zheng, L. (2012): Are Sovereign Credit Ratings Objective? A Tale of Two Agencies. *Journal of Applied Finance & Banking*, Vol. 2, No.5, 2012.
- Woolfe, J. (2012): European audit reform hit by polarised views, 9 September, 2012, <http://www.ft.com/cms/s/0/ab617dda-f75b-11e1-8c9d-00144feabdc0.html#axzz29BMLzvb7>, [2012.10.13.]
- Summary of the Dodd-Frank Act: Swaps and Derivatives, <http://us.practicallaw.com/3-502-8950>, [2012.10.13.]
- Lesz EU-s szabályozás spekulációs alapokra, *Népszabadság*, 2010. november 11. http://www.msnbc.msn.com/id/21549196/ns/business-us_business/t/ex-merrill-lynch-ceo-walk-out-m/#.UH6TMYb6IKI, [2012.11.13.]
- A Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete elnökének 3/2011. (VIII. 04.) számú ajánlása a javadalmazási politika alkalmazásáról, http://www.pszaf.hu/data/cms2312075/3_2011_ajanlas_20110804.pdf, [2012.10.13.]
- Financial Reform Watch: Dodd Frank Act Means Major Changes for Public Companies by Blank, Rome, July 29, 2010, <http://www.financialreformwatch.com/tags/sayon-pay/>, [2010.12.05.]
- Credit rating agency reform: sovereign debt ratings to be regulated, Economic and monetary affairs – 19 June, 2012, <http://www.europarl.europa.eu/news/hu/pressroom/content/20120619IPR47>

[242/html/Credit-rating-agency-reform-sovereign-debt-ratings-to-be-regulated](#), [2012.10.13.]

Commission Staff Working Paper: Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council amending Directive 2006/43/EC on statutory audits of annual accounts and consolidated accounts and a Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on specific requirements regarding statutory audit of public-interest entities, 30 November 2011, http://ec.europa.eu/internal_market/auditing/docs/reform/impact_assesment_en.pdf, [2012.11.13.]

PwC Client Briefing: Summary of the EC Legislative Proposals on Audit Policy http://www.pwc.com/im/en/publications/assets/PwC_Client_Briefing_Summary_of_the_EC_Legislative_Proposals_on_Audit_Policy.pdf, [2012.10.13.]

PCAOB Plans for Changes in Audit Standards, <http://www.accountingtoday.com/news/PCAOB-Plans-Changes-Audit-Standards-62852-1.html>, [2012.10.13.]

ILO (2008): *World of Work Report 2008: Income Inequalities in the Age of Financial Globalization*.

National Income and Product Accounts from the U.S. Bureau of Economic Analysis (BEA), Econstats.

UN World Economic and Social Survey (2010), Chapter V: Reforming the international financial architecture.

WTO World Trade Report (2011).

A VILÁG MEZŐGAZDASÁGA ÉS AGRÁRKERESKEDELME

Somai Miklós

Az utóbbi évek viharos eseményei – olaj-, nyersanyag- és élelmiszerárak emelkedése, hullámozása, ellátás-biztonsági aggodalmak által vezérelt exportkorlátozások, valamint egy generációk óta nem látott globális pénzügyi-gazdasági válság – alaposan próbára tették/teszik a mezőgazdaságból élők, valamint a szektor szűkebb-tágabb vonzáskörzetében tevékenykedők ellenálló képességét. A sorozatos megrázkódtatások nem tettek jót a WTO Doha fordulójának keretében folyó kereskedelem-liberalizálási folyamatnak. A nemzeti szintű megoldások, valamint az intra- és interregionális kezdeményezések terjedése még valószínűtlenebbé teszi a globális liberalizáció közeli megvalósulását. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az Atlanti-óceán két partján (az Egyesült Államokban és az Európai Unióban) a folytatandó agrárpolitikát illetően igencsak eltérő irányú változások vannak kibontakozóban.

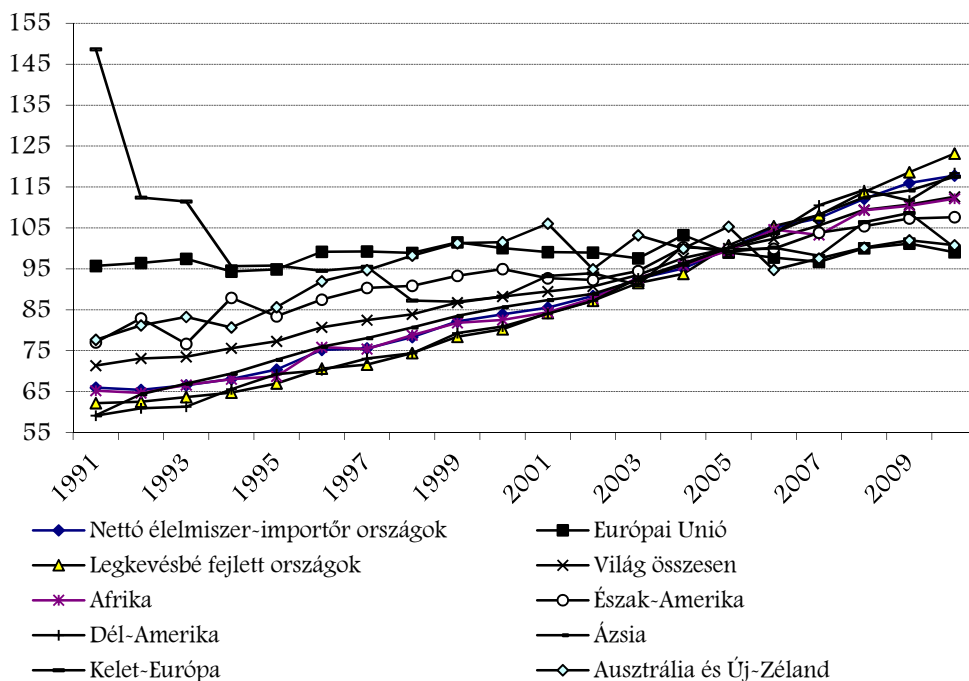
A tanulmány áttekinti a világ agrártermelésének, -fogyasztásának és -kereskedelmének az elmúlt években megfigyelt, valamint a jövőben várható alakulását, röviden összeveti az európai és amerikai agrárpolitikák küszöbön álló reformjait, és mindezek fényében elemzi a magyar mezőgazdaság várható kilátásait és mozgásterét.

1) Termelés – fogyasztás – árak – kereskedelem

Miközben a média egyre nagyobb teret szentel az agrártermelést hátrányosan érintő – szociális, gazdasági, klimatikus stb. – tényezők lehetőleg minél részletesebb (és ijesztőbb) bemutatásának, a statisztikai adatok alap-

ján elmondható, hogy a világ mezőgazdasági termelése az elmúlt 20 évben – a nettó kibocsátást¹ tekintve – mindvégig töretlenül fejlődött (1. ábra). További pozitívum, hogy a termelés növekedésének a sebessége még gyorsult is az időszak második felében (1. táblázat): a 2000-es évek első évtizedében évente 2,6 százalékkal nőtt a kibocsátás, szemben az előző évtized 2,4 százalékos mutatójával. Az agrártermelés volumene leginkább

1. ábra
A nettó agrártermelés volumenindexének változása
(2004–2006 = 100)

Nettó = termelő-felhasználástól – például vetőmag-, takarmány-felhasználástól – megtisztított adatok.

Forrás: FAOSTAT alapján saját szerkesztés.

(<http://faostat.fao.org/site/612/DesktopDefault.aspx?PageID=612#anchor>)

Dél-Amerikában, Ázsiában és a legkevésbé fejlett országok csoportjában nőtt – mely régiókban húsz év alatt gyakorlatilag megduplázódott –, de a növekedés a nettó élelmiszer-importőr országokban és Afrikában is meghaladta a 70 százalékot. A húszéves időszak napjainkhoz közelebb eső felében a kibocsátás üteme éppen azokban az országokban gyorsult a leginkább, ahol arra a legnagyobb szükség volt: Afrikában egyötödével, a

¹ Nettó kibocsátás: saját termelésű vetőmag és takarmány nélkül termelés.

nettó behozatalra szorulóknál egyharmadával, a legkevésbé fejletteknél pedig felével. A fejlett országok ellenben a XXI. század első évtizedében viszonylag gyengébben teljesítettek: az EU kibocsátása lényegében stagnált, Óceánia fejlett régiójáé (az 1990-es évek gyors fejlődése után) szintén, Észak-Amerikáé pedig egy kissé lelassult. A kelet-európai² fejlődési pálya alaposan eltér az összes többitől, mivel a közelmúlt társadalmi-gazdasági változásai katasztrofális termelés-visszaesést eredményeztek a mezőgazdaságban. Az 1990-es évek közepétől/végétől kezdődően azután a volumenindex görbéje hozzásimul a világ többi részének fejlődését leíró trendvonalakhoz.

Élelmezésbiztonsági szempontból természetesen nem az összes, hanem az egy főre eső kibocsátás mutatója az igazán fontos adat (*2. ábra* és *2. táblázat*). A legjobb eredményeket itt is Ázsia és Dél-Amerika mezőgazdasága érte el, míg a nettó importőrök, a legkevésbé fejlettek,

1. táblázat

A nettó agrártermelés volumenindexének (2004–2006 = 100) változásai, illetve az éves átlagos változás dinamikájának változása a különböző időszakokban (százalék)

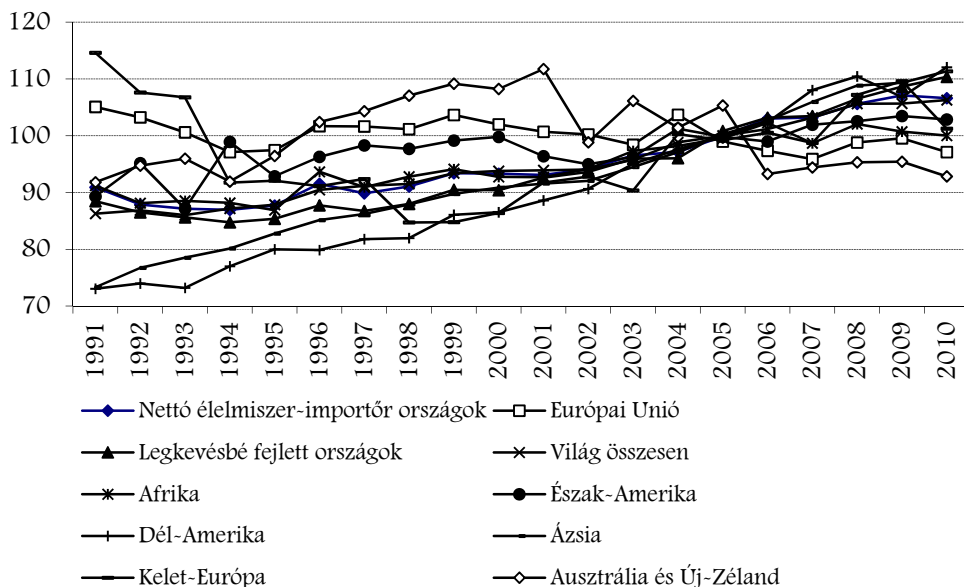
	2010/ 1991	2010/ 1995	2010/ 2000	2000/1991 változás/év	2010/2001 változás/év
Nettó élelmiszer-importőr országok	78,5	67,3	40,4	2,71	3,62
Európai Unió	3,5	4,4	-1,0	0,50	0,00
Legkevésbé fejlett országok	98,0	83,8	53,5	2,87	4,31
<i>Világ összesen</i>	<i>57,8</i>	<i>45,7</i>	<i>27,6</i>	<i>2,39</i>	<i>2,59</i>
Afrika	71,9	63,2	35,9	2,64	3,21
Észak-Amerika	39,7	29,0	13,4	2,35	1,67
Dél-Amerika	100,1	71,0	46,3	3,54	3,88
Ázsia	98,4	61,5	37,2	4,18	3,35
Kelet-Európa	-32,6	4,6	13,6	-5,63	0,80
Ausztrália és Új-Zéland	29,7	17,7	-0,8	3,02	-0,57

Forrás: FAOSTAT alapján saját szerkesztés.

(<http://faostat.fao.org/site/612/DesktopDefault.aspx?PageID=612#ancor>)

² Kelet-Európa alatt a FAO-statisztikákban Oroszország, Ukrajna és Kazahsztán hármását értik.

2. ábra
Az egy főre jutó nettó agrártermelés volumenindexének változása
(2004–2006 = 100)

Forrás: FAOSTAT alapján saját szerkesztés.

<http://faostat.fao.org/site/612/DesktopDefault.aspx?PageID=612#anchor>

2. táblázat

Az egy főre jutó nettó agrártermelés volumenindexének (2004–2006 = 100) változásai, illetve az éves átlagos változás dinamikájának változása a különböző időszakokban (százalék)

	2010/ 1991	2010/ 1995	2010/ 2000	2000/1991 változás/év	2010/2001 változás/év
Nettó élelmiszer-importőr országok	17,3	21,6	14,3	0,29	1,52
Európai Unió	-7,6	-0,3	-4,8	-0,33	-0,40
Legkevésbé fejlett országok	24,8	29,3	22,1	0,24	1,97
Világ összesen	23,2	21,0	13,3	0,93	1,38
Afrika	9,6	15,1	7,8	0,18	0,85
Észak-Amerika	15,2	10,8	3,1	1,24	0,72
Dél-Amerika	53,4	40,1	29,5	1,90	2,64
Ázsia	51,9	34,5	22,5	2,41	2,20
Kelet-Európa	-11,7	9,9	17,2	-3,09	1,10
Ausztrália és Új-Zéland	1,1	-3,7	-14,2	1,85	-2,04

Forrás: FAOSTAT alapján saját szerkesztés.

<http://faostat.fao.org/site/612/DesktopDefault.aspx?PageID=612#anchor>

valamint (a 2007 utáni időszakot leszámítva) az afrikai országok nagyjából a világtendenciát követték. Kelet-Európa a már említett fejlődési pályát járta be, a fejlett országok azonban egyértelműen rosszabb mutatókkal rendelkeznek, mint az összes agrártermelés esetében: Észak-Amerikában ugyan még enyhén növekvő a trend, az Európai Unió és az ötödik kontinens esetében azonban tartós csökkenés figyelhető meg – az EU-nál az időszak egészében, Ausztráliában az ezredfordulótól kezdődően.³ A negatív trendek mögött igen eltérő okok húzódnak: míg az EU-ban több évtizedes túltermelési problémákon sikerült az agrárpolitika eszközeivel (döntően kínálatkorlátozással és a támogatásoknak a termeléstől való szétválasztásával) úrrá lenni, addig Ausztráliában (legalábbis részben) már a klímaváltozás, az egyre gyakrabban és hosszabb ideig fellépő aszályos időszak vezetett hasonló eredményre.⁴

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy az egy főre jutó agrártermelés a világ egészében az összes agrártermeléséhez hasonló tendenciát mutat: a növekedés az 1993-as évet leszámítva folyamatos, és a húszéves időszak második felében még fel is gyorsult. Ez a gyorsulás a világ egészében átlagosan körülbelül 50 százalékos volt, de Afrikában közel ötszörös, a nettó élelmiszer-importőröknél több mint ötszörös, a legkevésbé fejlett országokban pedig több mint nyolcszoros. Mindezzel azt igyekszünk világossá tenni, hogy világviszonylatban sem az élelmiszerárak, sem az alultápláltak (éhezők) számának emelkedését nem lehet a kínálat szűkösségével magyarázni. Társadalmi és klimatikus vészhelyzetek alkalmával természetesen csökkenhet, sőt zuhanhat egy-egy országban a kibocsátás, és a statisztikák szerint évente egyre több országot érintenek az ilyen rendkívüli események.⁵ Ugyanakkor a technológiai fejlődés és a világgazdaság mérete önmagában is azt eredményezi, hogy még a jelentős területeket érintő termelés kiesést is jórészt pótolni lehet a világ más régióban elért termelésnövekményből.

Az agrártermeléssel párhuzamosan természetesen a nemzetközi agrárkereskedelem is fejlődött, sőt, ez a fejlődés – a globális tendenciáknak megfelelően – még gyorsabb is volt, mint a kibocsátásé: a nemzetközi forgalomba kerülő mezőgazdasági termékek volumene az elmúlt 15 évben gyakorlatilag megduplázódott.⁶ Sajnos meg kell jegyeznünk, hogy az említett adat valószínűleg becslésen alapul, mivel a kereskedelem esetében a

³ Bár Új-Zéland esetében is kialakult egy csökkenő trend 2004 után, a folyamat sokkal kevésbé drasztikus, mint Ausztráliában.

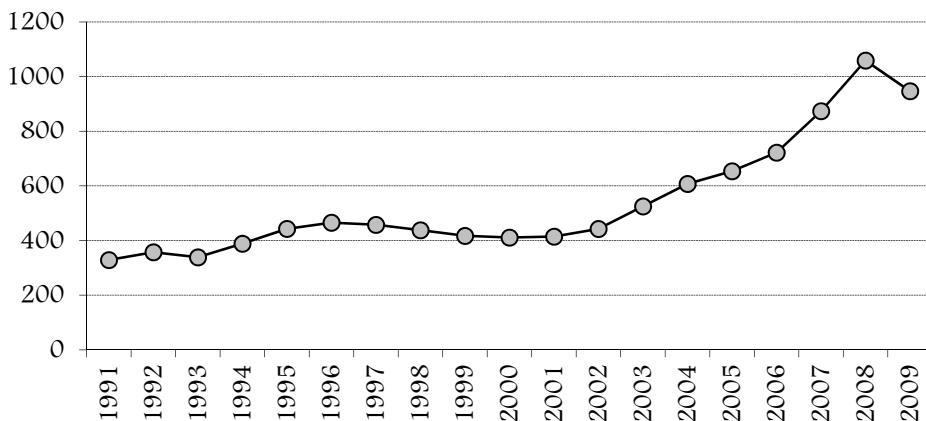
⁴ Itt jegyezzük meg, hogy az EU-ban a 2008-as agrárpolitikai reform két igen fontos termékkörben vetett véget a több évtizede érvényben lévő kínálatkorlátozásnak: a nagy szántóföldi kultúráknál azonnali hatállyal szűnt meg a kötelező ugar, a tejnél pedig 2015-ös határidővel vezetik ki az értékesítési kvótákat. Előbbinél 1992, utóbbinál 1984 óta alkalmaztak kínálatkorlátozást.

⁵ FAO (2011a), p. 70.

⁶ Csáki (2012), p. 104.

termelési adatokhoz hasonló pontosságú statisztika az interneten nem hozzáférhető. A kutatónak meg kell elégednie a forgalom értékére vonatkozó adatokkal (3. ábra és 3. táblázat). Mindazonáltal, a termelési volument és a forgalmi értéket mutató ábrák összehasonlítása alkalmat ad néhány megállapításra. Egyrészt, miközben a termelési volumen szinte lineáris növekedést mutat, addig a kereskedelem érték-adatsorában hullámzás tapasztalható. Ráadásul, ez a hullámzás újabban egyre nagyobb amplitúdójú, ami nyilvánvalóan az egyre hektikusabb világpiaci áralakulással függ össze. (v.ö. a 3. és 4. ábrát) A 3. táblázat alapján elmondható, hogy az elmúlt évtizedben a világexport növekedésének dinamikája közel a négyszeresére nőtt a megelőző időszakhoz képest. Az export leglátványosabb fejlődését – a termelési volumenadatokhoz hasonlóan – Afrika (ötszörös), Kelet-Európa (öt és félszeres), a legkevésbé fejlett országok (közel hatszoros) és a nettó élelmiszerimportőrök (több mint húszszoros gyorsulás) tudják felmutatni. Az ázsiai export a világtárlagnak megfelelő dinamikával nőtt, míg a többi, zömében fejlett régió (Észak- és Dél-Amerika, Ausztrália és Új-Zéland) attól messze elmaradt. Egyetlen kivétel az Európai Unió, ahol az export dinamikája hatszoros növekedést mutat. Ennek hátterében valószínűleg az áll, hogy a termelés visszafogását célzó agrárpolitika (kínálatkorlátozás) eredményeképpen ugyan csökkent az exportálható fölösleg, másrészt azonban az export szerkezetében is változást történt, amennyiben a kivitelben egyre nagyobb hányadot képviselnek a feldolgozott (és azon belül is az egyre magasabb fokon feldolgozott) termékek. Eközben Amerika és az ötödik kontinens továbbra is döntően nyerstermékeket szállít.

3. ábra
A világ agrárexportjának alakulása 1991–2009 között

Forrás: FAOSTAT alapján saját szerkesztés.

<http://faostat.fao.org/site/535/DesktopDefault.aspx?PageID=535#ancor>

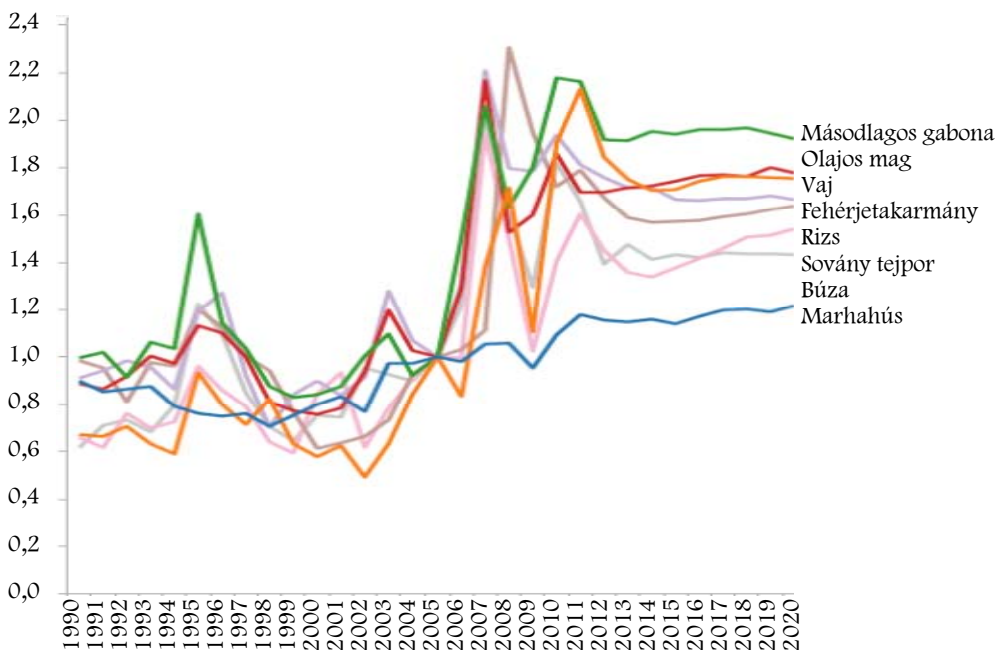
3. táblázat
A világ agrárexportjának változásai, illetve az éves átlagos változás
dinamikájának változása a különböző időszakokban
(értékben)

	2010/ 1991	2010/ 1995	2010/ 2000	2000/1991 változás/év	2010/2001 változás/év
Nettó élelmiszer-importőr országok	255	233	243	0,5	10,4
Európai Unió	260	204	226	1,6	9,5
Legkevésbé fejlett országok	264	201	228	1,7	9,6
<i>Világ összesen</i>	288	214	230	2,5	9,7
Afrika	304	230	252	2,1	10,8
Észak-Amerika	244	176	183	3,2	7,0
Dél-Amerika	484	318	315	4,9	13,6
Ázsia	328	216	255	2,8	11,0
Kelet-Európa	702	398	512	3,6	19,9
Ausztrália és Új-Zéland	229	185	163	3,8	5,6

Forrás: FAOSTAT alapján saját szerkesztés.

<http://faostat.fao.org/site/535/DesktopDefault.aspx?PageID=535#ancor>

4. ábra
Mezőgazdasági termékek nominális árának alakulása 1990-től napjainkig,
illetve várható alakulása 2020-ig
(2005 = 1)

Forrás: Somai (2012) FAO/OECD-anyag alapján.

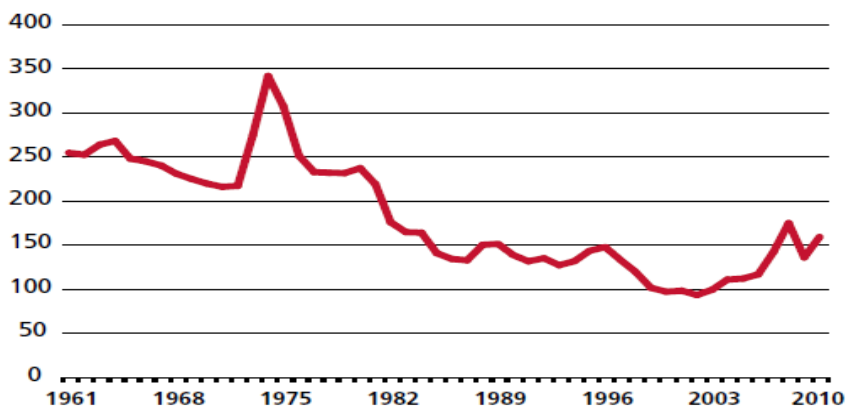
Az elmúlt húsz évben a világkereskedelem csatornáiba kerülő agrártermékek volumenének növekedése gyorsabb volt, mint a termelése, ez utóbbi pedig gyorsabb, mint a világ népességéé, ily módon az egy főre jutó export/import növekedése még az egy főre jutó termelés növekedését is meghaladta. Ebből következően, ha a termeléssel kapcsolatban azt mondtuk, hogy az elégtelen kínálat nem marasztalható el az élelmiszerárak (és az éhezők számának) emelkedéséért, akkor ez a megállapítás fokozottan igaz az agrárkereskedelemre. Sőt, inkább az a jellemző, hogy globálisan éppen a túltermelés és a kereskedelem túlzott méretei okoznak problémát. A fölösleget előállító országokban olyan agrárpolitikai rezsimek vannak érvényben, melynek következtében az árucikkek általában igen nyomott áron kerülnek a világpiacon, elsorvasztva ezáltal sok fejlődő, illetve újonnan iparosodó ország agrárszektorát. Az ezzel kapcsolatos panaszok folyamatosan napirenden vannak a WTO már több mint tíz éve tartó ún. Doha Fordulóján. A panaszok zöme a két legnagyobb exportőr, az USA és az EU ellen irányul. Meg kell jegyezni azonban, hogy a fejlett országoknak is van okuk panaszra, amennyiben a társadalmi fejlődés alacsonyabb fókán álló országok – éppen alacsonyabb (szociális, munkaügyi, egészségügyi és környezetvédelmi) normáiknak köszönhetően – jelentős számú ipari munkahelyet „csábítanak” el a fejlett világból. Vagyis nem csupán a termelés, de a kereskedelem is képes olyan (túlzott) mértéket elérni, amikor az már komoly társadalmi problémákat okozhat.

A FAO becslése szerint a Föld ma képes lenne 12 milliárd embert táplálni, átlagosan napi 2700 kalóriányi élelmiszerral ellátva.⁷ Minthogy azonban az élelmiszert is – mint minden egyebet – pénzért kell megvenni, a megfelelő ellátást akadályozza a fizetőképes kereslet hiánya. A 2007-es élelmiszerár-robbanás – melynek hatására olyan hosszú távú trendek szakadtak meg, mint az éhezők abszolút számának, valamint népességen belüli arányának több évtizede tartó csökkenése – újból ráirányította a figyelmet az agrárszektor stratégiai jellegére, és az élelmezésbiztonsági problémákra.⁸ Egyre több tudós vizsgálja, hogy milyen okok húzódnak meg az élelmiszerek ártrendjében a 2000-es évek eleje óta megfigyelhető megtorpanás/irányváltás mögött (5. ábra).

⁷ ENSZ Gazdasági és Szociális Tanács (2002), p. 10.

⁸ Somai (2012). Megjegyzés: a hosszú távú trendek megtörése – az éhezők számának és arányának újbóli emelkedése – arra készítette a FAO vezetőit, hogy 2010-ben megváltoztassák az alultáplált népességre vonatkozó becslésük módszertanát. Ennél fogva sem 2009-re, sem 2010-re nincsenek hozzáférhető adatok, illetve 2011-re becslések. (FAO 2011b, p. 14.)

5. ábra
Élelmiszerek reálárindexe
(2002–2004 = 100)

Forrás: FAO (2011b) NB: világszintű árak az USA GDP-deflátorával korrigálva.

Az egyik gyakran hangoztatott ok a kereslet gyors változása, elsősorban a feltörekvő, újonnan iparosodó országokban. Arról van szó, hogy a vidékről a nagyvárosok ipari és szolgáltató szektoraiba áramlók millióinak változik meg az élete: míg korábban a helyben megtermelt alapcikk, döntően növényi (gabona) alapú élelmiszerek domináltak az étrendjükben, a városban, a szinte korlátlan kínálatot kihasználva, egyre több fehérjével (hússal, tejtermékekkel) gazdagodik ez az étrend. Márpedig a hús- és tejtermékek iránti kereslet megugrása szükségszerűen magával rántja a takarmánynövények iránti keresletet is. Kérdés azonban, hogy milyen gyorsan megy végbe ez a folyamat.

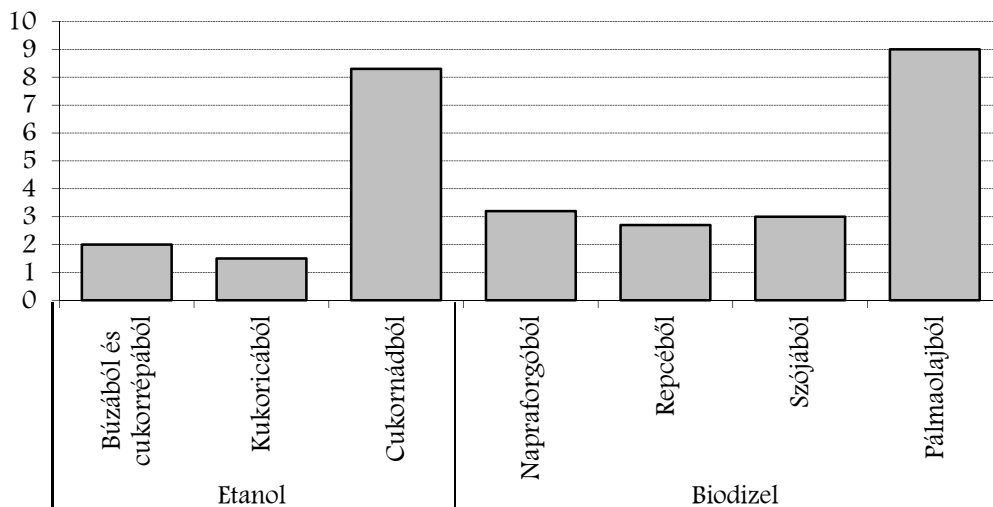
Az nyilvánvaló, hogy a folyamat sebessége nem adhat magyarázatot a világszintű árak néhány hónapon (sőt, néhány héten) belüli több tízszeres ingadozására. A tapasztalat és a hozzáférhető adatok azt mutatják, hogy a gyorsan növekvő gazdaságok a kereslet átalakulásából származó szükségleteiket igyekeznek saját termelésük fölfuttatásából kielégíteni. Kínában például 2000 és 2011 között a sertéshúsfogyasztás 40,3-ról 51,6 millió tonnára, a termelés pedig 40,3-ról 56,3 millió tonnára nőtt. Hasonló folyamat játszódott le a broilerhúsnál: a fenti időszakban a fogyasztás 9,4-ről 13,0 millió tonnára, a termelés pedig 9,3-ról 13,2 millió tonnára nőtt. Eközben a kukorica és a másodlagos gabonák termelése mindvégig lépést tartott a takarmányigény emelkedésével; ily módon Kína nettó importja ezekből a termékekből egy-két millió tonna körül mozgott, messze elmaradva a világszintű jelentős szereplőie (Japán, Dél-Korea, Mexikó) mögött.⁹ Egyedül a szójababtermelés nem tudott lépést tartani a kereslettel,

⁹ USDA (2003a/2012a; 2003b/2012b).

ezért az import közel négyszeresére, 13,2-ről 52,3 millió tonnára nőtt.¹⁰ Vagyis a szójabab árának növekedése a keresleti nyomás oldaláról elvileg indokolt volt. Ugyanakkor a világ szójababtermelése a fenti időszakban több mint 50 százalékkal (175-ről 265 millió tonnára) nőtt, azaz képes volt kielégíteni Kína (és a többi feltörekvő ország) növekvő keresletét.

Mielőtt a kereslet potenciális változását – a hús-, tej- és tejtermék-fogyasztás jövőbeli emelkedését – eltüoznánk, azt is figyelembe kell venni, hogy bizonyos, nagy népességű régiókban/országokban már nincs túl sok helye a növekedésnek: vagy azért, mert már ma is jelentős az egy főre jutó fogyasztás (például húsból Dél-Amerikában), vagy egyéb, például vallási és kulturális hagyományokra visszavezethető okok miatt (szintén húsból például Indiában).

6. ábra
 Egyes bio-üzemanyagok energiamérlege
 (az előállítás során felhasznált egységnyi nem megújuló
 energiaforrásra jutó kinyert energiaegység)

Forrás: Jank *et al.* (2007), p. 17. alapján saját szerkesztés.

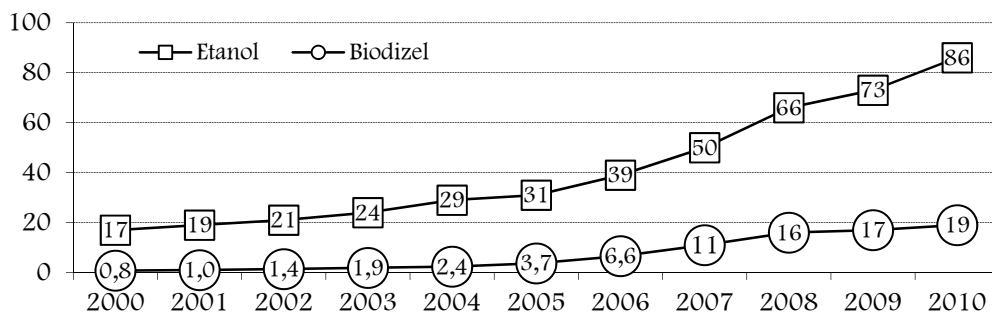
Egy másik, az agrárarak emelkedésére potenciálisan hatást gyakorló tényezőként szokták emlegetni annak a versenynek a növekedését, mely az agrárföldekért folyik az élelmezési és az energetikai célú hasznosítás között. „Az *energiaültvények a növények közvetlen élegetésén keresztül, az olajos növények ... hajtóanyagként ... , a nagy keményítő és cukortartalmú növények fermentáció után bioetanol formájában biztosítanak energi-*

¹⁰ A kínai szójabab-import már a 2000-es évek elején is jelentős volt, az éves világtermelés 7–8 százalékára rúgott, 2010/11-ben azonban már 20 százalékára. (USDA 2003/2012a.)

át.”¹¹ Jelen tanulmány nem foglalkozik az áram- és hő-előállítási célú ültetvényekkel. Figyelmünket a dinamikusan bővülő bioüzemanyag-termelésre, erre az egyelőre kicsiny, ámbar igen gyorsan növekvő iparágra koncentrálnánk.

A bio-üzemanyagokhoz 2009-ben a világ végső energiafogyasztásának 0,6 százaléka volt köthető. A szektor a közúti közlekedés igényeinek valamivel nagyobb részét – 2010-ben közel 2,7 százalékát – elégítette ki, nagy regionális eltérésekkel.¹² A növekedés ütemére jellemző, hogy 2010-ben a világtermelés etanolból 86, biodízelből pedig 19 milliárd literre rúgott, ami rendre közel háromszorosa, illetve több mint ötszöröse az 2005-ös teljesítménynek (7. ábra). Míg az etanoltermelés rendkívül koncentrált – az USA részesedése 57, Brazíliaé 32,5 százalékos – addig a biodízel előállítása sokkal kiegyenlített (4. táblázat). Az említett évben az Egyesült Államokban a benzinnel már több mint 90 százalékát keverték etanollal. Ehhez a világ gabonatermésének közel négy és fél százalékát, mintegy 118 millió tonna kukoricát (az amerikai kukoricatermés 35 százalékát) kellett etanollá (13Md gallon, azaz mintegy 38,8 Mt etalonná) alakítani, miközben melléktermékként keletkezett még 32,5 millió tonna magas tápértékű takarmány is.¹³ Braziliában a cukornádtermés 55 százalékát az etanol-, 44 százalékát a cukoripar használta föl 2010-ben.¹⁴ Egy 2008-as beszámoló szerint Braziliában a cukornád a termőföld 2,3 százalékát foglalta el, s ebből 1,5 százalék esett az etanolgyártás céljából termesztett növényekre.¹⁵

7. ábra
A világ etanol- és biodízel-termelése 2000–2010 között
(Mrd. liter)

Forrás: REN21 (2011).

¹¹ Huzsvai–Dobos (2008), p. 1.

¹² 2010-ben a bio-üzemanyagok aránya az USA-ban négy, az EU-ban három, a rendkívül hatékony cukornád alapú etanoltermeléssel büszkélkedhető Braziliában pedig 41,5 százalékos volt. (REN21 2011, p. 31.) (Lásd még a 6. ábrát.)

¹³ RFA (2011), p. 8.

¹⁴ REN21 (2011), p. 46.

¹⁵ WW-UNICA (2008), p. 3.

4. táblázat
A világ legnagyobb bioüzemanyag-termelő országai 2010-ben
(Mrd. liter)

		Etanol	Biodízel	Összesen
1.	Egyesült Államok	49,0	1,2	50,2
2.	Brazília	28,0	2,3	30,3
3.	Németország	1,5	2,9	4,4
4.	Franciaország	1,1	2,0	3,1
5.	Kína	2,1	0,2	2,3
6.	Argentína	0,1	2,1	2,3
7.	Spanyolország	0,6	1,1	1,7
8.	Kanada	1,4	0,2	1,6
9.	Thaiföld	0,4	0,6	1,0
10.	Olaszország	0,1	0,8	0,9
11.	Indonézia	0,1	0,7	0,8
12.	Belgium	0,3	0,4	0,7
13.	Lengyelország	0,2	0,5	0,7
14.	Egyesült Királyság	0,3	0,4	0,7
15.	Kolumbia	0,4	0,3	0,7
	Világ összesen	86,0	19,0	105,0
	Európai Unió	4,5	10,0	14,5

Forrás: REN21 (2011).

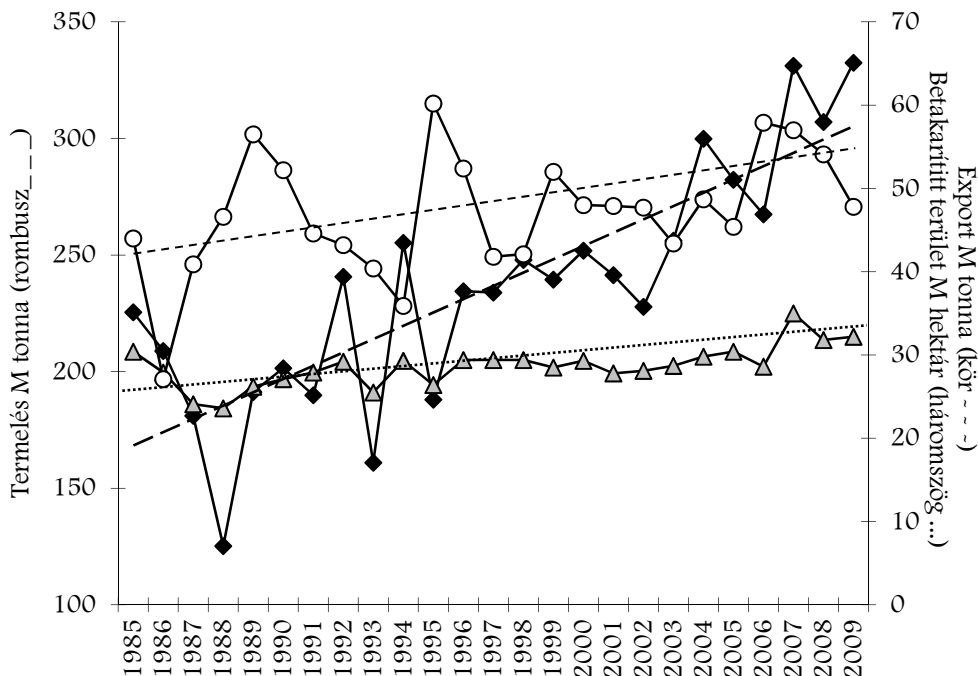
A bio-üzemanyagok előretörését általában nemzeti programok segítik elő, melyek jelentős állami támogatást nyújtanak a kapacitások kiépítéséhez, különböző fokú adómentességben részesítik az előállított terméket, valamint kötelező bekeverési arányt állapítanak meg egyrészt az üzemanyag-kereskedelem, másrészt a fennhatóságuk alá tartozó intézmények (például tömegközlekedés, hadsereg) részére.¹⁶ A szektor államilag támogatott fejlesztését három okkal szokták magyarázni: a klímaváltozás elleni harccal (környezetvédelmi ok), az import energia hazai forrásból történő kiváltásával (gazdasági ok), és a potenciális válságrégiókban található szállítóktól való függetlenedéssel (stratégiai ok).

Amikor azt vizsgáljuk, milyen mértékben veszélyezteti a bioüzemanyag-termelés az élelmiszerellátás biztonságát, érdemes górcső alá venni az egyes kultúráknak szentelt területekre, termelésre és exportra vonatkozó trendeket (8-9. ábra). A statisztikákból kiderül, hogy mind az amerikai kukorica, mind pedig a brazil cukor esetében az export növekvő trendet

¹⁶ 2011-ben nemzeti szinten 31 országban (és további 29 szövetségi államban, illetve tartományban) létezett kötelező bekeverési ráta, adómentességet és szubvenciókat pedig legkevesebb 19 országban élvezett a szektor. (REN21 2011, p. 60.; 86.).

mutat. A brazil kivitel ráadásul gyorsabban nőtt, mint a termelés. Tehát a világszakra hosszú évek átlagában nem kerül kevesebb termék, mint korábban.

8. ábra
Termelés, export és learatott terület
az USA kukorica szektorában

Forrás: FAOSTAT alapján saját szerkesztés.

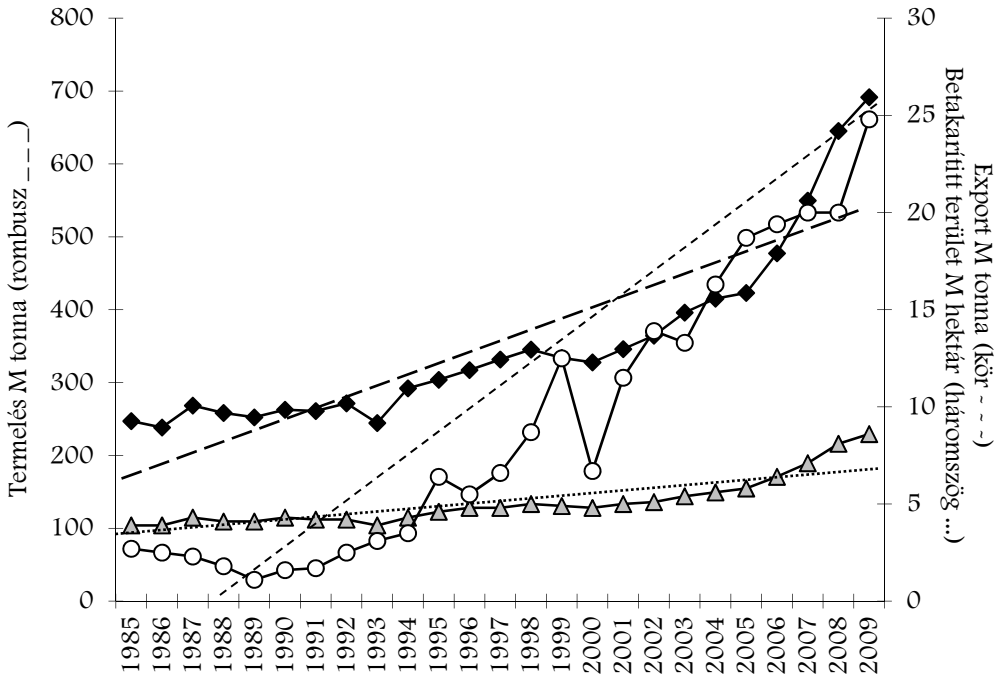
<http://faostat.fao.org/site/612/DesktopDefault.aspx?PageID=612#ancor>

Természetesen a számokat sokféleképpen lehet értelmezni, és az is igaz, hogy az utóbbi években kissé változtak a trendek. Az azonban nem feledhető, hogy a Földön a művelt területnek alig 5 százalékát használják energianövények (ezen belül nagyjából egy százalékát bioüzemanyag előállítására alkalmas növények)¹⁷ termesztésére, miközben sok millió hektárnyi szántót hagynak bevetetlenül. Vagyis, ha a kereslet és a kínálat kényes egyensúlyának megbomlása vezetne áremelkedéshez, akkor a kínálati válasz sem késlekedne sokáig. Ráadásul a bioüzemanyag-termelési technológia is fejlődik, ami azt jelenti, hogy idővel az energetikai céllal bevetett területnek az emberi és állati fogyasztásra szánt növények rovására történő növelése nélkül is ki lehet majd elégíteni a keresletet.¹⁸

¹⁷ IEA (2008), p. 163.

¹⁸ Sok reményt fűznek a második generációs bio-üzemanyagokhoz, amelyeket a növények bármely részéből (például cellulózból) is elő lehet állítani, valamint az ún. *Jatropha*

9. ábra
Cukornádtermelés, illetve learatott terület
és cukorexport Braziliában

Forrás: FAOSTAT alapján saját szerkesztés.

<http://faostat.fao.org/site/612/DesktopDefault.aspx?PageID=612#ancor>

Az agrárárak legújabb kori emelkedésének magyarázataként még hosszasan sorolhatnánk érveket. Olyan tényezőkre gondolunk itt, mint például az olajár emelkedése, az amerikai dollár gyengülése, vagy egyes kormányoknak a piaci folyamatokba való közvetlen beavatkozása. A nyersolaj ára közvetlen hatással van olyan mezőgazdasági inputokra, mint például a rendkívül energiaigényes folyamatok révén előállított műtrágya és vetőmagvak, az erőgépek által használatos üzemanyagok, illetve általában a szállítási költségekre. A dollár gyengülése azért fontos, mert az alapvető agrártermékek többségére nézve a világpiaci árakat dollárban jegyzik. Az állami beavatkozások között említhetőek azok a különféle korlátozások, melyeket egyes kormányok a hazai ellátás biztosítása érdekében magas világpiaci árak idején a kivitelre alkalmaznak. Amikor jelentős exportőrök folyamodnak az említett eszközökhöz, akkor ez nyilvánvalóan felfelé hajtja a világpiaci árakat.¹⁹ A felsorolt érvekkel azonban nem magyarázhatók

curcas nevű növényhez, mely a talajok iránti igénytelenségével és magas olajtartalmával a biodizelgyártást forradalmasíthatja. (Halder 2008: p. 138.)

¹⁹ A korlátozás lehet teljes exporttilalom (lásd például az orosz, ukrán, kazah vagy éppen indiai gyakorlatot), az exportengedélyek kiadásának ideiglenes felfüggesztés (pl. Argentína,

a hirtelen több tízszereskedésos áringadozások. Ezek nem új jelenségek, már korábban is hozzátartoztak a mezőgazdálkodás külső körülményeihez, anélkül, hogy az utóbbi években tapasztalható hasonló árkilengésekhez vezettek volna. Következésképpen kell, hogy legyen még valami, ami hatással van az agrárárakra, és aminek a hatása egyértelműen az utóbbi években erősödött fel.

2) Spekuláció

Az élelmiszerárak soha nem látott emelkedésének okait keresve a szakértők 2008 derekán kezdték először vizsgálni, hogy a megnövekedett tőzsdei spekulációnak milyen szerepe lehet a folyamatokban. A FAO és az OECD 2008-as előrejelzésében már részletesen foglalkozott a problémával.²⁰ Jelentésükből kiderül, hogy az amerikai határidős piacokon, a 2005 és 2008 februárja közötti három évben, a búzára és kukorica felvett hosszú (vásárlási kötelezettséggel járó) pozíciók száma, valamint a kontraktusokban szereplő árumennyiség gyakorlatilag megkétszereződött, miközben a nyitott pozícióval rendelkezők körében a spekulánsok (intézményi befektetők, bankok) aránya jelentősen megemelkedett (a búzánál 28-ról 42, a kukoricánál 17-ről 43 százalékra). A jelentésírók óvatosan fogalmaznak, amikor azt írják, hogy a spekulánsok tevékenysége rövid lejáratra felfelé szoríthatja a derivatív piaci árakat. Megfogalmazásuk szerint a hektikusabbá váló áralakulás mindenestre elég nyilvánvalóan összefügg a tőzsdén nem-kereskedelmi céllal forgatott pénzek növekvő mennyiségével, illetve azzal a ténnyel, hogy a spekulánsok, alternatív profitlehetőségektől hajtván, könnyen változtathatják tőzsdei jelenlétük intenzitását.²¹

A nemzetközi szervezeteknél sokkal konkrétan és egyértelműen fogalmaznak a kutatók. Mi is történt valójában? A több hullámban támadó gazdasági és pénzügyi válság következtében az intézményes befektetők és bankok egy részét jelentős veszteségek érték részvény-, ingatlan- és árfolyampiaci spekulációik során. Ezek a szereplők új, megfelelő profittal kecsesítő befektetési lehetőségek után nézve jutottak el az árupiacokig, s azon belül az agrárcikkek kereskedelméig. A határidős piac normális esetben olcsón kínál tájékozódási lehetőséget a piac szereplőinek az árak vár-

Kína, Ukrajna gyakorlatában), exportadó kivetése, illetve megemelése (eddig felsorolt országok), valamint az állami kereskedelmi cégek áruvisszatartó gyakorlata (Kanadai Búza-tanács). Az eredmény: a megkötött szerződések nem teljesülnek, és az importőröknek rövid idő alatt kell más (általában jóval drágább) forrás után nézni. Forrás: USW (web).

²⁰ A FAO és az OECD munkatársai 2005 óta jelentetik meg közösen az agrárszektor jövőbeli kilátásaira vonatkozó előrejelzésüket (World Agricultural Outlook).

²¹ FAO-OECD (2008), p. 37.

ható jövőbeni alakulásáról, illetve terepet az ár- és árfolyamkockázatok kivédésére. Az utóbbi években a piacra ömlő spekulációs tőke azonban megváltoztatta a tőzsde normális működését: a legtöbb termék esetében szinte minden terminusra a korábbinál jóval magasabb szintre tolta az árakat, és ezek az árak már nem orientálják megfelelően a mezőgazdasági/élelmiszeripari vertikum szereplőit döntéseikben. Mint minden, a spekuláció által mozgatott piacon, az agrártőzsdéken is várható, hogy a mesterségesen felpumpált árak egyszer „kipukkannak”. Addig azonban alaposan megkeserítik a fejlődő és a fejlett világ szegényeinek életét, jócskán megemelve az élelemre fordított kiadásukat.²² Van olyan kutató, aki egyenesen az emberiség elleni bűnnek tartja, hogy amikor a Föld 12 milliárd embert is el tudna látni élelemmel, és eközben közel egymilliárd ember éhezik, akkor a tőzsdei spekuláció tovább ront a helyzeten.²³ Az elmondottak fényében kissé leegyszerűsítő, majdhogynem cinikus hozzáállásnak tartjuk az olyan megfogalmazást, mely szerint „*az éhezés továbbra is jövedelem- és fejlődési probléma, ami a fejlődő világ foglalkoztatási és általános gazdasági fejlődési problémáira vezethető vissza*”.²⁴

3) A közeljövő kilátásai²⁵

A jövőre vonatkozó kijelentéseket tenni általában is nagy kockázattal jár, az agrárpiacok vonatkozásában azonban, ha lehet, még nagyobb a tévedés esélye. Ezért van az, hogy ebben az esetben a kockázatot, illetve felelősséget igyekszünk komoly apparátussal rendelkező szervezetekre tovább hátrítani, és a személyes véleményt háttérbe szorítani.²⁶ A közeljövő alatt ál-

²² 2007 és 2008 februárja között az élelmiszerinfláció a fejlett országokban jellemzően 5-7, a fejlődőkben 10-25 százalékos volt. Minthogy a két országcsoportban igen eltérő az élelemnek a háztartási kiadásokon belüli aránya (a fejlettekénél 10-20, a fejlődőkénél 20-40(-60) százalékos), ezért az élelmiszerárak emelkedése a fogyasztói ár-index emelkedéséhez (vagyis az általános inflációhoz) is igen eltérő mértékben járul hozzá (a fejlettekénél 0,5-1,4 százalékkal, a fejlődőkénél 2-10(-15) százalékkal.) Az említett adatok természetesen átlagok, ezért országon belül igen jelentős különbségek lehetnek az egyes háztartások tényleges inflációja között. (Forrás: FAO-OECD, 2008, p. 36.)

²³ Ziegler (2011).

²⁴ Csáki (2012), p. 106. Binswangerre hivatkozva (Binswanger, H.P. (2006): Empowering Rural People for their own Development. 26. International Conference of Agricultural Economists. Gold Coast, Australia).

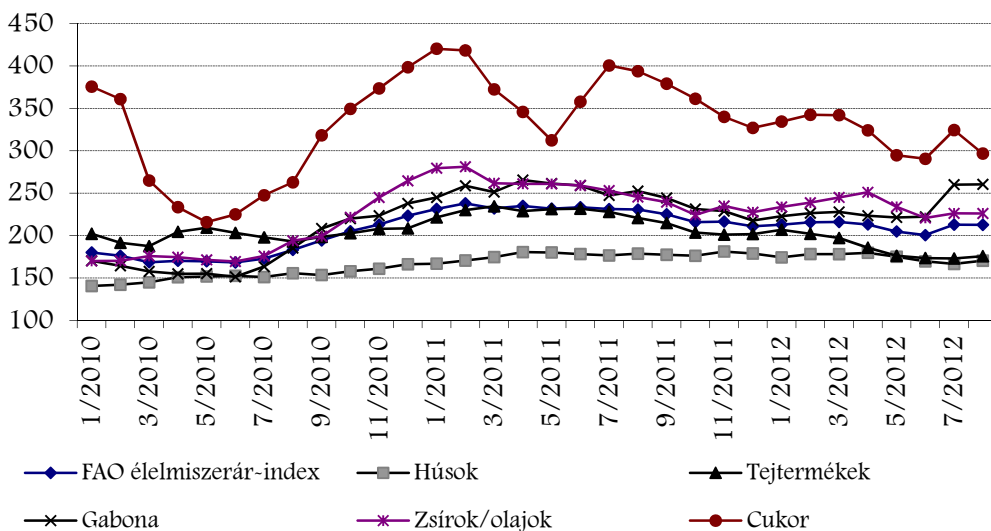
²⁵ Jelen fejezetben külön hivatkozás nélkül is masszívan támaszkodunk az OECD/FAO és USDA 2012-es, az interneten hozzáférhető kiadványaira (OECD/FAO (2012), USDA (2003a, 2004, 2008, 2010, 2012a), USDA (2003b, 2012b))

²⁶ Az agrárpiaci helyzet változásának sebességét illusztrálandó, érdemes megemlíteni, hogy az USDA 2012 nyarán egyetlen hónap alatt (júliustól augusztusig), a rendkívüli

talában a 2020-ig előttünk álló időszakot értjük, de néhány esetben a 2012/2013-as gazdálkodási évhez is próbálunk becsléseket társítani.

A világpiaci árak 2010-es erőteljes emelkedése után 2011 márciusáig kellett várni, hogy a FAO élelmiszerár-indexe újból csökkenő pályára álljon (10. ábra). Az árindex ereszkedő trendje egészen 2012 júniusáig tartott, mert a terméskilátások alapján a 2012/13-as aratás kimagaslóan jónak ígérkezett. Ezután azonban a világ több jelentős gabonaexportőr vidékét (például Európa középső és délkeleti részét és az USA-t) is hetekig sújtó szárazság és hőség hatására a termésbecsléseket (leginkább a porzós nagy területeken történő elmaradását megsínylő kukoricára vonatkozóan) lefelé korrigálták. A világpiaci gabonajegyzések újra az egekbe szöktek – magukkal rántva a FAO élelmiszerár-indexet is.

10. ábra
A FAO élelmiszerár-index és összetevőinek alakulása az utóbbi két és fél évben

Forrás: FAO (web) – A FAO élelmiszerár-index egy termékkosár (tkp. öt árucsoport 55 árufajtája) világpiaci árának havi változásait jelzi. Az indexen belül az egyes termékcsoportok súlyozása a 2002–2004-es években a világexportban átlagosan betöltött szerepüknek megfelelően történik.

Érdeemes megnézni, hogy a kiigazított becslések milyen viszonyban vannak a korábbi évek termelési eredményeivel. Úgy a búza, mint a másodlagos gabonák esetében az idejéig ígérkezik a második legjobb esztendőnek: csak a 2011/12-es gazdálkodási évben takarítottak be több terményt, és ez a gabonafélék összességére is igaz. Ráadásul az olajos magvaknál az

időjárás miatt, az amerikai kukoricatermesre vonatkozó előrejelzését mintegy 58 millió tonnával (közel 17 százalékkal) csökkentette. (USDA 2012a, p. 13.)

idei év hozhatja az eddigi legnagyobb termést (457,3 Mt). Ennek ellenére a FAO-index ezen termékcsoporthoz esetében is megindult fölfelé, ami ékes bizonyítéka a piacok (spekuláció-vezérelt) idegességének.

Természetesen lehet azzal érvelni, hogy a készletek alacsonyok, és a piacok emiatt reagálnak túlzott idegességgel a betakarítási kilátások romlására. A statisztikákból azonban kiderül, hogy nem is olyan régen volt már hasonló helyzet: a 2003/04-es gazdálkodási évben, globális szinten, a zárókészletnek a teljes felhasználáshoz viszonyított aránya a másodlagos gabonák esetében 13,9 százalékos, a búzánál 22,3 százalékos volt; 2012/13-ban pedig, az USDA augusztusi becslése szerint a fenti arányok rendre 25,9 és 13,4 százalékosak lesznek. Mégis, az említett 2003/04-es évben a FAO-index 112 ponton, 2012 augusztusában azonban már 212 ponton állt, ami abnormálisan magas szint, tekintettel az igen hasonló körülményekre. Jó hír, hogy az árak emelkedését valószínűleg idővel lefékezheti a déli félteke országainak potenciális válasza: a meglóduló gabona- (és szója-) árak hatására Brazília a következő hónapokban rekordterületen készül másodvetésre. A kukorica esetében a 2012/13-as év lesz az első, amikor a másodvetés területe meghaladja az első vetését.²⁷

Hosszabb távon (az elkövetkező tíz évben) a FAO/OECD szakértői az agrárcikkek nominális árának további növekedésére számítanak. Eközben a reálárak stagnálnak, esetleg csökkennek, de mindenképpen 10-30 százalékkal a megelőző évtizedben mért szintek fölött alakulnak. Az okokról (például alacsony készletekről, keresleti nyomásról, és mindenképp az ezek potenciális hatását felnagyító spekulációról) már szóltunk. További árfelhajtó hatása lehet annak, hogy az agrárárak egyre szorosabban kapcsolódnak az energiaárakhoz, és már nem csupán input (dízel, vetőmag, műtrágya) oldalon, hanem a bio-üzemanyagok iránti növekvő kereslet révén is.²⁸

A tartósan magasnak ígérkező árak ellenére a termelési volumen növekedési üteme világviszonylatban csökken: az előző évtizedek 2 százalékot meghaladó éves átlaga 2021-ig 1,7 százalékosra, a fejlődő világra 1,9, a fejlett országoké pedig 1,2 százalékosra lassul. Az erőforrásokkal való takarékoskodás kényszere, a környezeti problémák és a növekvő költségek gyakorlatilag az egész világon behatárolják az agrártermelés extenzív növelésének lehetőségét. A világ termőtalajának egynegyede máris erősen erodálódott, sok országban jelent gondot a vízhiány, a tengeri halállo-

²⁷ USDA-FAS (web), p. 5.

²⁸ Meg kell említeni, hogy az elmúlt évtizedek csökkenő élelmiszerárai egy sor országban forrásokat szabadítottak föl a háztartási kiadásokon belül, melyeket oktatási, egészségügyi, közlekedési stb. célokra lehetett átirányítani, s így elősegítették a primer szektoron kívüli területek fejlődését. Az újabban az árak trendjében tapasztalható változás, a csökkenés lassulása, valamint a trend időnkénti megfordulása fékezőleg hat az adott országok fejlődési lehetőségeire azáltal, hogy nem tud elég gyorsan csökkenni a háztartási kiadásokon belül az élelmiszerre fordított hányad.

mányt rendszerint túlhalásszák. Ezért egyre inkább előtérbe kerül a fenntarthatóság, és a kibocsátásnak a termelékenység javítása révén való emelése. Ez utóbbi középtávon elsősorban attól várható, hogy csökken a fejlett és fejlődő országok közötti termelékenységi különbség. Ugyanakkor a Föld népessége 2021-ig mintegy 700 millió fővel gyarapodik (jelentős részben Afrika és India lakosságának köszönhetően), miközben folytatódik a vidéki népesség városokba áramlása. A városi állásokból származó jövedelmek lehetővé teszik az étrend fokozatos átalakítását: tovább nő a feldolgozott élelmiszerek, zsiradékok és állati fehérjék fogyasztása, ami folyamatosan nyomás alatt tartja a takarmányozásban meghatározó szerepet játszó olajos magvak és másodlagos gabonák piacát. Bár nehéz számszerűsíteni, de ettől még valós veszély, hogy ezt a nyomást a spekuláció alaposan ki fogja használni, és tovább fogja erősíteni.

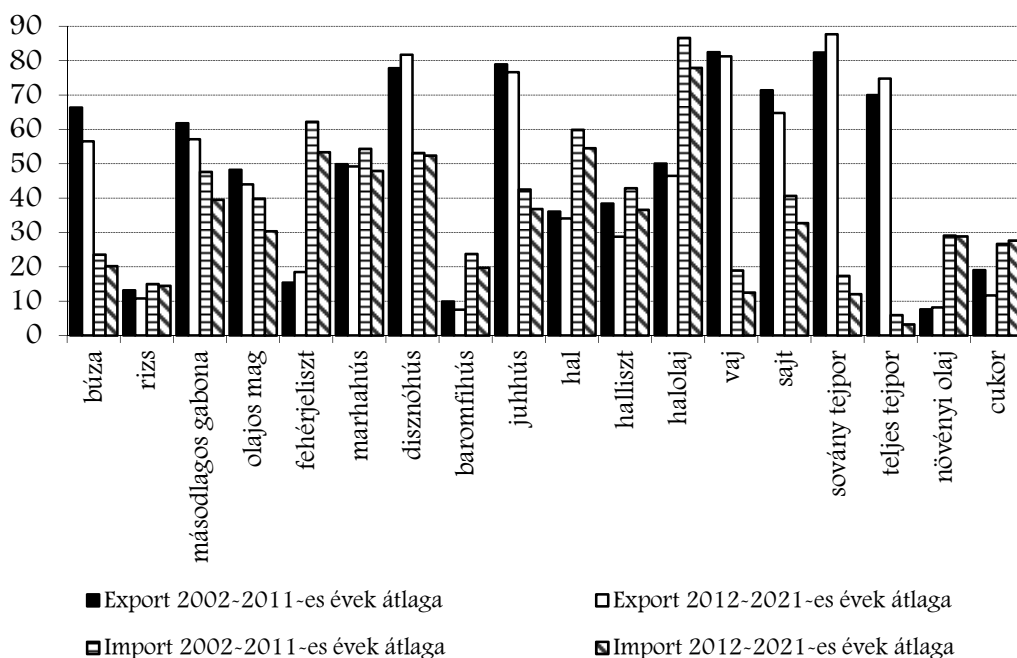
Természetesen jelentős eltérések vannak az egyes agrártermékek növekedési kilátásaiban: a gabonatermelés például évi 1,1 százalékkal, míg a cukortermelés 1,9 százalékkal, a bioüzemanyag-előállítás pedig 4,8-5,0 százalékkal nő 2021-ig. Az etanol és a biodízel-termelés várhatóan megduplázódik, s a növekmény az USA-EU-Brazília hármásra koncentrálódik majd. Az időszak végén a bio-üzemanyagok a világtermelésnek másodlagos gabonából 14, növényi olajból 16, cukornádból pedig 34 százalékát fogják felszívni. Gabonából az alacsony készletek problémája fennmarad, ami kihatással lesz a világpiaci árak volatilitására. Ezt a jelenséget erősíti Oroszország, Ukrajna és Kazahsztán növekvő világpiaci részesedése is, mert ezen országokban nincs elég tárolókapacitás, ellenben rendkívül alacsony a technológiai színvonal, ami növeli a termelés időjárásnak való kitettségét. A rizstermelés növekménye Ázsia fejletlen országaiban lesz a legnagyobb, import oldalon pedig Afrika előretörése várható. Az olajos magvak esetében a hagyományos termelő országok dominanciája megmarad, de néhány új szereplő (például Ukrajna, Paraguay) világpiaci részesedése előreláthatólag megnő. Keresleti oldalon továbbra is a kínai import lesz meghatározó.²⁹ A pótlólagos húskereslet elsősorban Ázsia, Dél-Amerika feltörekvő régióiból, valamint az olajexportáló országokból származik majd, ahol a felhasználható jövedelem várhatóan a leggyorsabban fog nőni. A fogyasztás szerkezete a (legolcsóbbnak számító) baromfi-húsok javára billen, mely az időszak vége felé megelőzi a sertéshúsfogyasztást. Az állati fehérjefogyasztás növekedésében kitüntetett szerepe lesz a halhúsoknak, mely szektoron belül a tenyésztett halak fogyasztása 2018-tól válik dominánssá. A tejtermelés terén a fejlődő világ 2013-tól megelőzi az OECD-régiót. Ez utóbbiban a fogyasztás (a sajtok és a friss

²⁹ 2012/13-ban Kína a világ szójabab-importjának kb. 65 százalékát képviseli. (Forrás: USDA 2012a, p. 28.)

termékek kivételével) szerény növekedés elé néz, míg a fejlődőknél 2021-ig 30 százalékos növekedésre számítanak.³⁰

A feltörekvő országok növekvő kereslete nem csak az agrárcikkek előállítására, de azok nemzetközi kereskedelmére is ösztönzőleg hat, s egyes országok (például Brazília, Kína, Indonézia, Thaiföld, Oroszország és Ukrajna) a bővülő forgalomból is növekvő mértékben veszik ki a részüket. 2021-ig a fejlődő világ egy sor fontos termékkörben a világexport több mint felét fogja biztosítani: úgymint rizsből, olajos magból, növényi és palmaolajból, fehérjelisztből, cukorból, marha- és baromfi-húsból, halból és halászati termékekből. Eközben a fejlett világ hagyományos szállítói továbbra is erős pozíciókat fognak fenntartani a búza és a másodlagos gabonák, a sertés- és juhhús, valamint a tejtermékek piacán (11. ábra).

11. ábra
Az OECD-országok súlyának várható változása 2021-ig
egyeb főbb agrártermékek világkereskedelmében
(a világexport, -import százalékában)

Forrás: OECD/FAO (2012), p. 40.

Külön érdemes megemlíteni, hogy a bioüzemanyag-kereskedelem jelentős fejlődési potenciállal rendelkezik. 2021-ig az előállított termékek világszerepe a jelenlegi 10-ről 18 százalékosra nő. A forgalom növekményének zöme a felfutó amerikai-brazil együttműködéstől

³⁰ OECD/FAO (2012), pp. 17–18.

várható. Ennek háttérében az áll, hogy egyrészt az USA egymagában nem lesz képes megoldani a 2022-re kitűzött célt (36 milliárd gallon bioüzemanyag termelését és fogyasztását), vagyis szüksége lesz az importra; másrészt 2012. január 1-jétől jelentős akadályok hárultak el a kétoldalú kereskedelem elől, amennyiben az USA-ban egyszerre szűnt meg a gallononként 45 centes adókedvezmény és az 54 centes importvám. Ráadásul az Amerikai Környezetvédelmi Ügynökség (EPA)³¹ a 2007-es energiafüggetlenséggel kapcsolatos törvényben rögzített előírások alapján nemrégiben élenjáró megújuló energiaforrásnak minősítette a cukornádból előállított etanolt.³²

4) Mire számíthat Magyarország?

Hazánk EU-hoz való közeledésének kezdetétől, a teljes jogú tagság lehetőségének fölmerülésétől fogva a szakmai viták egyik legvitatottabb kérdése volt az agrárcsatlakozás mikéntje. Ez utóbbi 2002 decemberében, a tárgyalásokat hivatalosan lezáró koppenhágai csúcsertekezleten, a csatlakozási szerződések aláírásával eldőlt. Azóta tudható, hogy a közös agrárpolitikát csak fokozatosan, tíz év átmeneti időszak alatt terjesztik ki teljes egészében Magyarország és a többi újonnan csatlakozott ország farmertársadalmára. Bár az Európa nyugati és keleti felének agrárgazdaságát ily módon megkülönböztető megoldás mögött sokkal inkább politikai (sőt anyagi), semmint szakmai érveket találunk, mivel a részletek már közel tíz éve pontosan ismerhetők, a kialakult helyzet senkit sem érhetett váratlanul. Fel lehetett volna készülni a tagságra és az átmeneti időszak nehézségeire.

A magyar mezőgazdaság teljesítményét a 12. ábrán követhetjük nyomon. A 2003 utáni időszakot tekintve egyértelmű különbség mutatkozik a növénytermesztés és az állattenyésztés eredményei között: míg az előbbi egyes években már az 1980-as évtized csúcsteljesítményére emlékeztető kibocsátást produkál, az utóbbi – a csatlakozás óta folyamatos hanyatlással – lassan az 1960-as szintre esik vissza. Egyetlen olyan fontosabb mutatója sincs az állattenyésztésnek, amely ne jelezne visszaesést a csatlakozás előtti időkhöz képest: 2003-tól 2010-ig a szarvasmarha- 7,7, a sertés- 35,5, a baromfiállomány 10,7 százalékkal, a vágóállat- 16, a vágósertés- 30,7, a tej- 17, a tyúktojástermelés pedig 20,4 százalékkal csökkent. Egyedül a juhágazat mutatott némi megelégnülést közvetlenül a csatlakozás után, majd 2006-tól kezdve ez a lendület is kifulladt.³³ Megjegyzendő,

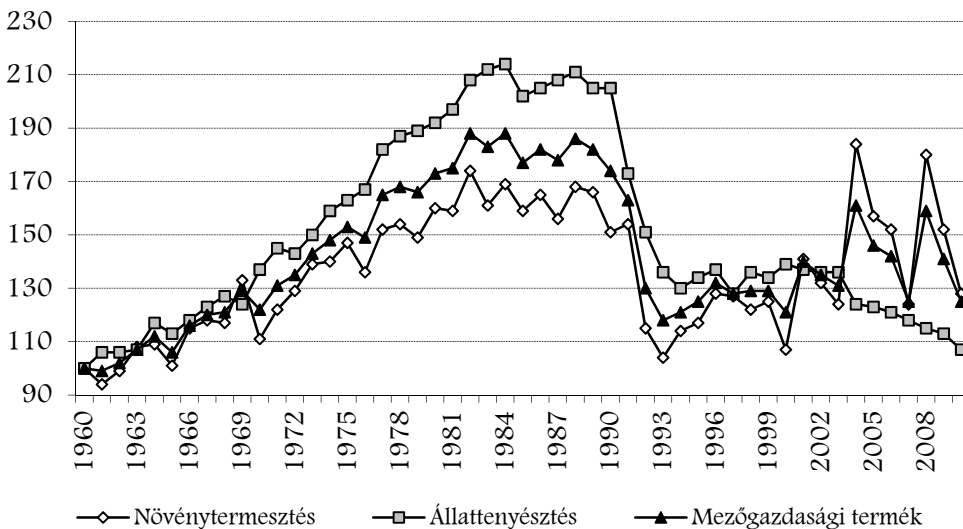
³¹ United States Environmental Protection Agency.

³² SugarCane.org (web).

³³ A juhállomány 2006 óta apad. Az állományé 2007, a gyapjútermelés szintje 2010 óta van az utolsó „békeévnék” számítói 2003-as esztendőé alatt. (Forrás: KSH (web).)

hogy bár a növénytermesztés eredményei biztatóbbak, az egyik évről a másikra történő, a korábbi időszakhoz képest ijesztően megnövekedett amplitúdójú változások az ágazat sérülékenységéről, a mindenkori időjárásnak való rendkívüli kitettségéről árulkodnak.

12. ábra
A magyar mezőgazdaság bruttó termelési indexe
(volumenindex, 1960 = 100)

Bruttó termelési index = növénytermesztés és állattenyésztés (beleértve az étkezési halat) veszteségmentes termelésének (bruttó kibocsátás+saját termelésű vetőmag, takarmánytej, takarmánytojás stb.) láncolt volumenindexe.

Forrás: KSH (web).

Az eredmények fényében adódik a kérdés, vajon végzettszerűen következik-e be az állattenyésztés visszaszorulása és a növénytermesztési teljesítmény kiszámíthatatlanná válása hazánkban? Vagy van felelőssége az ágazati irányításnak és a szakmai szervezeteknek is? Volt-e, van-e magyar agrárstratégia, melynek konzekvens megvalósítása segíthet (segíthetett volna) a régi (és/vagy tengeri kijáráttal rendelkező) tagországok termelőivel szemben fennálló tényleges versenyképességi hátrányunk negatív következményeinek enyhítésében, kivédésében? Vajon nőnének (nőttek-e volna) az esélyeink, ha az ágazatirányítás nem felváltva hol a kicsi, hol pedig a nagy gazdálkodási egységekben látja a jövőt?

2013-tól már az agrárpolitikát tekintve is befejeződik európai integrációnk. Gazdálkodóink annyi támogatást kapnak, amennyi a teljes jogú tagság révén jár nekik. A közös agrárpolitika (KAP)³⁴ jövőjéről még nincs

³⁴ Common agricultural policy.

döntés, mert az agrárpolitika pénzügyi mozgástere szorosan kapcsolódik a hétéves költségvetési tervezéshez, a 2014 és 2020 közötti időszakra szóló Többéves Pénzügyi Kerettel kapcsolatos egyeztetések végeredményéhez. Az előzetes tervekből kiviláglik, hogy a támogatások zömét ezentúl is a termeléstől elválasztott közvetlen kifizetések formájában kapják a termelők. Igaz, elnyerésükkel kapcsolatban nő a feltételeesség, amennyiben a szokásos (ügynevezett kereszt-megfelelési) követelményeken túlmenően (az összes kifizetés 30 százalékának elnyerése érdekében) további környezetvédelmi előírásoknak kell megfelelniük. Ezen kívül újra napirendre kerül a *capping*, vagyis a kifizetések bizonyos támogatottsági szint fölötti degresszivitása, illetve maximálása. Visszaszorul a piaci intervenció és (a cukorkvóták kivezetésével) gyakorlatilag megszűnik a kínálatkorlátozás. Összességében a 2013 utáni időszakra szóló szabályozási javaslat nem jelent megoldhatatlan alkalmazkodási kényszert a magyar gazdálkodói kör számára.³⁵

Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy az Atlanti-óceán túloldalán, ahol – bár a törvényhozás két háza között politikai ellentét feszül – szintén mostanában változik az agrárpolitika, egészen más irányú javaslatokat készítenek elő. Megszűnik a termeléstől elválasztott közvetlen támogatás és a szintén elválasztott ügynevezett anticiklikus támogatás. Ellenben megtartják a minimumárat (*loan rate*) és a hozzá tartozó értékesítési támogatás (*marketing loan*) intézményét, mely a konkrét (ténylegesen előállított) termésmennyiséghez kötődik.³⁶ Megszűnik az ACRE (*Average Crop Revenue Election* ~ átlagtermés bevételi opció), mely 2009 óta a hektáronként elérhető átlagos jövedelem stabilizálásában segített. Helyette egyszerűsödik, általánossá válik (szinte az összes fontos terményre érvényben lesz), illetve megerősödik az ár- és hozamesésre vonatkozó termésbiztosítás.³⁷ Emellett igen erősen korlátozzák majd az egy farmnak kifizethető támogatást, mert el akarják kerülni, hogy a szubvenció egy része gazdag nagyvállalkozókhöz kerüljön.³⁸ A farmtörvény a remények szerint 23 milliárd dollár megtakarítást hoz a jelenlegi irányvonalhoz képest az elkövetkező 10 évben.³⁹

Érdekes látni, mennyire más irányba megy az agrárpolitika Európában és az USA-ban. Míg Brüsszel – jó tanuló módjára – igyekszik megtartani az utóbbi másfél évtized irányvonalát, és a WTO-partnerek elvárásainak

³⁵ Részletesebben lásd: Somai (2011).

³⁶ Részletesen lásd: Somai (2008).

³⁷ Az amerikai kormánynak jelenleg évente kb. 7 milliárd dollárjába kerül, hogy a termelők termésbiztosítási díjának kétharmadát refinanszírozza. Az új farmtörvény alapján további 3 milliárd dollárból elérhető lesz, hogy adott esetben a gazdák teljes kára megtérülhessen. (Forrás: FarmPolicy.com (web).)

³⁸ Amerikai Szenátus (2012).

³⁹ FarmPolicy.com (web).

megfelelően a termeléstől független, a piaci versenyt nem vagy alig torzító úgynevezett „zöld dobozos” támogatásként eljuttatni a pénzt a termelők-höz, addig Washington az aktuális problémákhoz (válsághoz, költségvetési helyzethez) alkalmazkodva félredobja az eddig követett elveket, és praktikus választ igyekszik adni a kor kihívásaira. Eközben agrárpolitikája fő csapásirányát illetően visszatér a kezdetekhez: az aktuális termelési eredmények és piaci áralakulás függvényében csak akkor avatkozik be, amikor arra ténylegesen szükség van. Nem törődik a világtendenciákkal, az Európai Unióval, azzal, hogy a világ több mint másfélszáz országa több mint tíz éve hiába próbálja közelíteni az agrártámogatásra vonatkozó leépítési ajánlatait a WTO Doha fordulóján, a saját farmpolitikájában újra előtérbe helyezi a súlyosan piac- és versenytorzító szubvenciókat.

Tény, hogy az utóbbi húsz évben mindig Európa követte Amerikát, amikor az változtatásokat hajtott végre agrárpolitikájában, és nem fordítva történt a dolog. Az USA által alkalmazott, kínálatkorlátozáshoz kötött úgynevezett kék dobozos támogatásokra épült az 1992-es reform – s lényegében ez a változtatás tette lehetővé a GATT Uruguay fordulójának sikeres lezárását. Washington ezután (1996-tól) termeléstől elválasztott támogatásokat vezetett be. Erre a lépésre az EU némi késéssel, a még a keleti bővítés előtt tető alá hozott 2003-as reformjával reagált, amelynek hatására 2007-től túlsúlyra jutottak az ilyen jellegű kifizetések a KAP-ben. A pénzügyi-gazdasági és adósságválság körülményei között, amikor nyilvánvalóan egyre nehezebb megindokolni a farmertársadalomnak lassan már járadékszerűen kiutalt évi több tízmilliárd eurónyi támogatást, Brüsszel nem kíván letérni az eddigi ösvényről: a piaci és az ebből adódó jövedelmi helyzettől függetlenül évről-évre ugyanazt az összeget szánja a gazdáknak. Kérdés, meddig teheti ezt? Mikor kell szemét újfent az óceán túlsó partjára vetni és követni az amerikai példát?

Magyarországnak hosszú évek óta nincs a szakma és a tudomány által támogatott agrárstratégiája. A csatlakozás utáni évek „eredményei” is ezt igazolják. A fentiekben boncolgatott lehetőség, vagyis az, hogy az uniós transzferek az aktuális kényszerek és az amerikai példa hatására esetleg a vártnál gyorsabb ütemben épülnek le, nem zárható eleve ki. Talán nem lenne fölösleges dolog ezúttal jobban felkészülni, és elébe menni az eseményeknek, hogy agrárgazdaságunk szereplőit ne érjék olyan váratlan meglepetések, mint az EU-csatlakozáskor. Talán az sem lehetetlen, hogy kevesebb uniós pénzből is jobb eredményeket lehetne érni, ha lenne megfelelő forgatókönyvünk annak ésszerű elköltésére. A közpénzügyek mai helyzetében talán még a Brüsszelben hazánknál lényegesen nagyobb befolyással bíró nettó befizető országok is partnerek lennének a KAP olyan irányú átalakításában, mely a jelenleginél ugyan érezhetően alacsonyabb támogatási szinttel működne, a kisebb összegű támogatásokat azonban a tagországok a mai szabályoknál sokkal rugalmasabban, nemzeti sajátosságaik kellő figyelembe vételével használhatnák fel. Ily módon – az uniós

szubvenciók megfelelő átcsoportosításával – akár még a magyar állattenyésztés hanyatlása is megállíthatóvá válna.

* * * * *

Felhasznált irodalom

- Amerikai Szenátus (2012): *S. 3240 An Act to reauthorize agricultural programs through 2017, and for other purposes, 112th Congress 2nd Session* http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=0CCkQFjAB&url=http%3A%2F%2Fwww.ag.senate.gov%2Fdownload%2F%3Fid%3Dced10412-bf5e-46a8-bdef-e2594584ac9b&ei=c9BMUMKIDo7XsgbUgIGoCw&usq=AFQjCNF6gbadPKG5QEQrsvsjB1f73W_BPA&sig2=u9aVauFXzfGf8YvIzYtTCg
- Csáki Csaba (2012): Merre tart a világ mezőgazdasága? Változó prioritások a világ agrártermelésében. *Gazdálkodás*, 56. évfolyam 2. szám 2012-08-20 pp.103–117.
- ENSZ Gazdasági és Szociális Tanács (2002): *Economic, Social and Cultural Rights, The right to food*. Report by the Special Rapporteur on the right to food, Mr. Jean Ziegler, submitted in accordance with Commission on Human Rights resolution 2001/25, E/CN.4/2002/58 10 January 2002 [http://www.unhchr.ch/Huridocda/Huridoca.nsf/0/832c9dd3b2f32e68c1256b970054dc89/\\$FILE/GO210079.pdf](http://www.unhchr.ch/Huridocda/Huridoca.nsf/0/832c9dd3b2f32e68c1256b970054dc89/$FILE/GO210079.pdf)
- FAO (2011a): *The State of Food and Agriculture 2010-11*. Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome 2011, ISSN 0081-4359 <http://www.fao.org/docrep/013/i2050e/i2050e.pdf>
- FAO (2011b): *The State of Food Insecurity in the World – How does international price volatility affect domestic economies and food security?* FAO Rome 2011 ISBN 978-92-5-106927-1, <http://www.fao.org/docrep/014/i2330e/i2330e.pdf>
- FAO (2012): *FAO Statistical Yearbook 2012*. FAO Rome 2012, <http://www.fao.org/docrep/015/i2490e/i2490e00.htm>
- FAO (web): *FAO Food Price Index*, <http://www.fao.org/worldfoodsituation/wfs-home/foodpricesindex/en/>
- FarmPolicy.com (web): *Farm Bill Developments; Appropriations; and, the AG Economy* <http://farmpolicy.com/2012/06/07/farm-bill-developments-appropriations-and-the-ag-economy/>

- Halder, G. (2009): The Food Crisis of 2008: The Debate on its Causes and Connections with the Financial Crisis. *Die Erde*, 140. 2009(2) Miscellaneous Issues pp. 127–153.
- Huzsvai László – Dobos Attila (2008): Napenergia – kukorica – bioetanol. in: Baranyi B. Nagy J. (szerk.) *Regionalitás, területfejlesztés és modernizáció az Észak-alföldi régióban*. ISBN 978-963-9732-24-7, DE Agrár- és Műszaki Tudományok Centruma és az MTA Regionális Kutatások Központja. Debrecen, p. 281–293.
<http://www.agr.unideb.hu/~huzsvai/pub/17.pdf>
- IEA (2008): *World Energy Outlook 2008*. International Energy Agency, ISBN: 978-92-64-04560-6
<http://www.iea.org/textbase/nppdf/free/2008/weo2008.pdf>
- Jank, J.M. – Kutas, G. – Amaral do, L.F. – Nassar, A.M. (2007): *EU and US Policies on Biofuels: Potential Impacts on Developing Countries*. The German Marshall Fund of the United States, http://www.gmfus.org/galleries/ct_publication_attachments/GMF_USEU_Final.pdf
- KSH (web): Mezőgazdaság (1960-), Hosszú idősorok http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_omf001a.html
- MEH (2011): *Tájékoztató a Magyar Energia Hivatal 2010. évi tevékenységéről*. MEH Budapest 2011 ISSN 1418-7299 http://www.eh.gov.hu/gcpdocs/201111/meh_tajekoztato010_m_6.pdf
- OECD/FAO (2008): *OECD-FAO Agricultural Outlook 2008-2017*. OECD Publishing and FAO
<http://www.oecd.org/trade/agriculturaltrade/40715381.pdf>
- OECD/FAO (2012): *OECD-FAO Agricultural Outlook 2012-2021*. OECD Publishing and FAO. http://dx.doi.org/10.1787/agr_outlook-2012-en
- REN21 (2011): *Renewables 2011 Global Status Report*. Renewable Energy Policy Network for the 21st Century http://www.ren21.net/Portals/97/documents/GSR/REN21_GSR2011.pdf
- RFA (2011): Building Bridges to a more Sustainable Future. *2011 Ethanol Industry Outlook*, Renewable Fuels Association, <http://www.ethanolrfa.org/page/-/2011%20RFA%20Ethanol%20Industry%20Outlook.pdf?nocdn=1>
- Somai Miklós (2008): Szembemenni a világgal? Az USA új farmtörvénye. MTA VKI *Vélemények, Kommentárok, Információk*, 2008(164), 2008. június 13. – http://www.vki.hu/sn/sn_164.pdf
- Somai Miklós (2011): A Bizottság javaslata a legújabb KAP-reformról. MTA VKI *Vélemények, Kommentárok, Információk* 2011(244), 2011. október 22. – http://www.vki.hu/sn/sn_244.pdf

- Somai Miklós (2012): A közös agrárpolitika reformja és az élelmezésbiztonság. MTA KRTK VKI *Műhelytanulmányok*, 94/2012. március
<http://www.vki.hu/mt/Mh-94.pdf>
- SugarCane.org (web): *U.S. Ethanol Policy*. <http://sugarcane.org/global-policies/policies-in-the-united-states/policy-overview-ethanol-in-the-u.s>
- USDA (2003a/2004/2008/2010/2012a): *World Agricultural Supply and Demand Estimates*. USDA ERS FAS WASDE 399, 417, 458, 487, 509 June 11, 2003; December 2004; May 2008; October 2010; August 10, 2012 – ISSN 1554-9089
<http://future.aae.wisc.edu/outlook/wasde399.pdf> &
<http://usda01.library.cornell.edu/usda/waob/wasde//2000s/2004/wasde-12-10-2004.pdf> &
<http://usda01.library.cornell.edu/usda/waob/wasde//2000s/2008/wasde-05-09-2008.pdf> &
<http://usda01.library.cornell.edu/usda/waob/wasde//2010s/2010/wasde-10-08-2010.pdf> &
<http://www.usda.gov/oce/commodity/wasde/latest.pdf>
- USDA (2003b/2012b): *Livestock and Poultry: World Markets and Trade*. USDA FAS October 2003; April 2012
<http://usda01.library.cornell.edu/usda/fas/livestock-poultry-ma//2000s/2003/livestock-poultry-ma-10-01-2003.pdf> &
http://www.fas.usda.gov/dlp/circular/2012/livestock_0412.pdf
- USDA-FAS (web): *World Agricultural Production*. United States Department of Agriculture Foreign Agricultural Service, Circular Series WAP 08-12 <http://www.scribd.com/doc/102591112/USDA-WorldAgriculturalProduction-August2012Release-8-10-12>
- USW (web): *The World's Most Reliable Choice*. US Wheat Associates
[http://www.uswheat.org/whatWeDo/tradePolicy/doc/O75A442DAB78A7A4852578DA004F3EEB/\\$File/Reliability%20\(Updated%207-26-11\).pdf?OpenElement](http://www.uswheat.org/whatWeDo/tradePolicy/doc/O75A442DAB78A7A4852578DA004F3EEB/$File/Reliability%20(Updated%207-26-11).pdf?OpenElement)
- WW-UNICA (2008): *Brazil-U.S. Biofuels Cooperation: One year later*. Woodrow Wilson International Center for Scholars Brazil Institute & Brazilian Sugarcane Industry Association, Brazil Institute Special Report June 2008 <http://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/brazil.biofuels.wirec.pdf>
- Ziegler, J. (2011): *Destruction massive – Géopolitique de la faim*. Éditions du Seuil, ISBN-13: 978-2021060560

VERSENYKÉPESSÉG AZ ORSZÁGRANGSOROK TÜKRÉBEN

Szanyi Miklós

Ennek a tanulmánynak az a célja, hogy az országok versenyképességét két versenyképességi lista részletes elemzésével megvizsgálja. Az első részben a versenyképesség értelmezéséről lesz szó. Látni fogjuk, hogy a fogalom vitatott, a téma legtöbbször idézett szerzői szerint elsősorban mikro- és mezoszinten vizsgálható. Ennek ellenére a sajtóban, de szakmai körökben is rendre találkozunk az országok versenyképességét firtató megközelítésekkel. Ezek sokszor egy vagy néhány mutató használatára szorítkoznak, túlságosan leegyszerűsítőek. Léteznek a versenyképesség új, magasabb aggregáltsági szintre vonatkozó, akár országosan is értelmezhető koncepciói is. Ezek kapcsolata a két versenyképességi lista módszertanához még nem kellően kidolgozott. Ebben a tanulmányban feltételezzük, hogy e két lista a makroszintű versenyképességi definícióhoz kapcsolható, s leginkább egy ország gazdaságpolitikájának és intézményeinek szakértői (befektetői) megítélését tükrözik. Ez a megítélés óhatatlanul szubjektív, és a későbbiekben ismertetendő makroszintű versenyképességi koncepciónak csak egyes elemeire vonatkozik. A két versenyképességi lista olyan forrás, amelyben az országok széles körére kiterjedően, többé-kevésbé konzisztens módszertant követő, az időbeli változásokat is feltáró információkat lehet kapni. Ezért, az elmélet és a módszertan között feszülő problémák ellenére, a bevetté vált gyakorlatot követve, de a korlátokat erősen hangsúlyozva, ebben az elemzésben a World Economic Forum (WEF) és az International Institute for Management Development (IMD) listáit fogjuk elemezni.

1) A versenyképesség meghatározása, mérése

A versenyképességi kutatások jelentős múltra tekintenek vissza, hiszen a fejlődéstudomány középontjában az áll, hogy egyes régiók, országok miért képesek gyorsabban fejlődni (növekedni), mint mások.¹ Ebben a hagyományos megközelítésben a versenyképesség elsősorban a gyorsabb gazdasági növekedéshez kapcsolódik. A gyorsabb ütemben növekvő országokban nagyobb, erőteljesebben bővülő jövedelemtömeg képződik. Ebből a jövedelemtömegeből növelhető az általános jólét, fejleszthető a gazdaság fejlődését hosszú távon biztosító fizikai és humán infrastruktúra, javítható a gazdasági szereplők versenyképessége is, például műszaki korszerűsítést jelentő beruházásokkal. A felhasználásban az egyes területek jelentőségét, súlyát a jövedelmek (a hozzáadott érték) megosztását szabályozó társadalmi egyezségek, erőviszonyok határozzák meg. Ezek nagymértékben országspecifikus viszonyok, legfeljebb országcsoportokra szokás modellszerű leírásokat alkalmazni (pl. angolszász, skandináv, kontinentális, mediterrán modell Európán belül)². A modellszerű jellemzők mellett az alkalmazott gazdaságpolitika minősége is nagymértékben befolyásolja a növekedésből származó többletforrások felhasználását, konkrétan azt, hogy mennyire sikerül a forrásokat a fenntartható fejlődés (vagy növekedés)³ elősegítésére felhasználni.

Látható, hogy a versenyképesség és a növekedés közötti kapcsolat bizonyult áttételeken, sokszor szubjektív elemek közbeiktatásával valósul meg. Ezért semmiképpen nem tehető e két fogalom közé egyenlőségjel. A versenyképesség nem biztos, hogy automatikusan magas növekedési ütemet produkál, illetve a gyors növekedés nem feltétlenül függ össze a versenyképesség szintjével vagy változásával. Eleve kérdéses, hogy a gyors növekedést versenyképességi pozíciótól (ha igen, miként definiált és hogyan mért pozíciótól), vagy a versenyképességi helyzetben bekövetkezett változástól (javulástól) várjuk el? Anélkül, hogy ezeknek a kérdéseknek a részletesebb tárgyalásába belemennénk, megállapíthatjuk, hogy nem kielégítő a versenyképesség fogalmát pusztán a gazdasági növekedés oldaláról vizsgálni.

¹ A témakörrel írt átfogó monográfia alapján Szentés és szerzőtársai tollából (Szentés és munkaközössége 2005-6).

² A kapitalizmus modelljeiről szóló irodalom ma leginkább Amable (2003) és Hall-Soskiece (2001) munkáira nyúl vissza, de a téma felvetése és első tárgyalása már a klaszszikus közgazdászoknál megjelenik, majd Marxnál, később Max Webernél folytatódik.

³³ A két kifejezés nem ugyanazt a tartalmat takarja!

A versenyképességi kutatások koncepcionális háttérének kialakítására a közelmúltban a legnagyobb hatással Michael Porter munkássága volt. Porter (1990) igyekezett oldani a neoklasszikus gyökerekhez erősen ragaszkodó, növekedésorientált felfogást, és olyan dinamikus modellt alkotott, amely a versenyképesség és a gazdasági fejlődés közötti bonyolult összefüggéseket több területen is figyelembe vette. A Porter versenyképességi koncepciójának középpontjában álló együttműködési rendszerek (értékláncok, klaszterek) sajátos választ adnak egy másik dilemmára is. A versenyképesség értelmezésével kapcsolatban ugyanis az is felvetődik, hogy milyen szinteken vizsgálható, értelmezhető ez a fogalom? Paul Krugman szerint a versenyképesség alapvetően mikrogazdasági fogalom, és nem helyes országok szintjén értelmezni azt.⁴ Porter szerint azok az országok lehetnek sikeresek (javul versenyképességük, képesek fejlődési hátrányukat ledolgozni, stb.), amelyek a mikro- és mezoszintű gazdasági szereplők (cégek, értékláncok, együttműködő rendszerek) versenyképességét tudják hosszú távon is javítani vagy magas szinten tartani. A versenyképesség nála tehát a jövőbeli magas (növekvő) jövedelemáramot biztosítani képes gazdasági szereplők fejlődéséhez, a fejlődést elősegítő környezet kialakításához, a támogató gazdaságpolitikához kapcsolódik. Ez a fejlődés persze többnyire magas növekedési ütemet is produkál, de ennél is fontosabb, hogy megteremti, fenntartja a növekedésből származó erőforrások további fejlődést segítő felhasználásának lehetőségét is. Ez pedig azt jelenti, hogy a hosszú távú, kiegyensúlyozott, felzárkózást lehetővé tevő gazdasági fejlődés alapjait erősíti meg.⁵

A versenyképességnek ez a felfogása jelentős gazdaságpolitikai közreműködést feltételez. Az állami beavatkozás mértékét, hasznát megkérdőjelező álláspontokkal szemben 2000 után egyre erőteljesebben fogalmazódott meg a fejlesztő állam erősödő szerepvállalása iránt támasztott igény. Az EU számos dokumentuma foglalkozott ezzel a kérdéssel,⁶ egyre több iparpolitikai eszköz alkalmazása került be a költségvetésből finanszírozható tevékenységek közé. A lisszaboni célok között, majd az Európa 2020 programban hangsúlyozottan szerepelt a versenyképesség helyreállítására való törekvés, az osztrák elnökség idején, 2006 első félévében, az EU hivatalos állásfoglalásai középpontjába pedig bekerült egy kifejezetten Porter koncepciójából származó elem, az innovatív klaszterek támogatása. A jelenlegi válság ugyanakkor erőteljes állami beavatkozásra vezetett lényeg-

⁴ Megjegyzendő, hogy Krugman (1993) szerint is vannak sikeres, gyorsan fejlődő országok és régiók. A versenyképesség makroszintű értelmezésével kapcsolatos fenntartásai elsősorban saját neoklasszikus indíttatású felfogása és a versenyképesség problémáját előtérbe toló, protekcionista beavatkozást sürgető gazdaságpolitikai törekvések közötti ellentétből fakadnak.

⁵ A magyar versenyképességi irodalomban főleg Chikán Attila és Czákó Erzsébet munkái tartalmazzák ezt a gondolatot (Chikán–Czákó, 2009).

⁶ European Commission (2003), (2008a), (2008b).

gében minden fejlett országban. A beavatkozások sokszor sokkal inkább visszanyúltak a még egy-két évvel ezelőtt is szalonképtelennek tartott, erőteljesen protekcionista ízű eszközökhöz, mint a versenyképesség fejlesztését középpontba helyező koncepciókhoz, ezen belül például a Porter által javasoltakhoz.

Az erősödő protekcionizmus azonban nem fogja uralni a gazdaságpolitikai gyakorlatot. A globalizáció, a nemzetközi gazdasági összefonódás (még ha azt aszimmetrikus interdependencia jellemzi is),⁷ továbbá a nemzetközi intézmények működése, kizárja egy ilyen folyamat felerősödését. Ugyanakkor a masszív állami beavatkozás „árát” a kormányok igyekeznek megszabni, és feltételekhez kötik a mentőcsomagokat. Ezek a feltételek automatikusan egyfajta iparpolitikai tartalommal töltődnek meg. Az erősödő kormányzati beavatkozás másik területe a pénzügyi szektor. Itt nem csupán a nemzeti kormányok – de a pénzügyi rendszer szereplőinek a válság kirobbanásában játszott szerepe miatt – a nemzetközi gazdaságpolitikai egyeztetés szervei is aktívak. Az tehát már most világosan látszik, hogy a válság következtében az állam szerepe felértékelődik, és az állami beavatkozás korlátozását erőltető neoliberális gazdaságfilozófiai irányvonal háttérbe szorul a nemzetközi pénzügyi szervezetek gyakorlatában is.

Visszatérve a versenyképesség kérdéséhez, az elméleti megközelítés után a következő csomópont a versenyképesség konkrét megnyilvánulása, és ezzel összefüggésben a versenyképesség mérése. A versenyképesség meglétét vagy változását értékelhetjük a kínálati oldal tényezőinek minősítésével, vagy a keresleti oldal, az egyes részpiacok jelzései, mutatói alapján. A kínálati oldalon gyakran szokták például a termékegységre jutó munkaerőköltséget, vagy valamely szélesebben értelmezett árversenyképességi mutatót elemezni. A keresleti oldalon olyan teljesítménymutatókat vesznek figyelembe, mint az export/import arány, a piaci részesedés, vagy a külkereskedelem K+F intenzitása (lásd pl. az OECD csúcstechnológiai termékek export részarányát vizsgáló publikációit),⁸ továbbá az országok tőkevonzó képessége. Kétségtelen tény, hogy ezek a mutatók és ismérvek fontos jelzőszámai egy-egy ország általános versenyképességi helyzete bizonyos, kiragadott aspektusainak. Ezek adott esetben akár kritikusan fontosak is lehetnek. Az átalakuló országok műszaki modernizációjában például a külföldi működőtőke befektetéseknek kiemelkedő szerepük van. Ugyanakkor a tapasztalatok azt mutatják, hogy a hosszú távú és fenntartható prosperitás feltételrendszere sokkal szélesebb, a gazdaság minden kulcsterületét felöleli. Ezért több, egymást kiegészítő szempont figyelembe vétele indokolt, sőt, a legújabb vizsgálatok a területek közötti összhangot is vizsgálják (pl. a WEF Global Competitiveness Report).

⁷ Lásd például: Szentés és munkaközössége (2005-6).

⁸ OECD (2003).

A pusztán egy vagy néhány jellemzőt kiemelő vizsgálatok mellett több olyan, rendszeresen elvégzett és nagy publicitásnak örvendő értékelés is születik, amely többtucat (akár néhányszáz), a gazdasági működés legkülönbözőbb területeiről származó mutatót használ, és ezek alapján generál, önkényesen megadott súlyozás szerint, kumulált értékeket, amelyek alapján országok versenyképességi rangsorait alakítják ki. Ez utóbbi elemzések a porteri modellhez kapcsolódóan a versenyképesség parciális tényezői mellett olyan általános tényezőket is figyelembe vesznek, amelyek hozzájárulnak egy vállalat vagy nemzetgazdaság kompetitív előnyeéhez (pl. az IMD World Competitiveness Yearbook 57 ország 329 mutatószámát veszi alapul, a WEF Global Competitiveness Report 144 országot vizsgál, vegyesen alkalmaz statisztikai adatokat és szakértői véleményeket).

2) World Economic Forum (WEF) Global Competitiveness Report

A WEF folyamatosan fejleszti versenyképességi kutatását. Kiindulópontként Michael Porter gyémánt modellje szerepel, az abban található versenyképességi kritériumokat igyekszik a vizsgálat számszerűsíthető formába önteni, és így versenyképességi országlistákat generálni. 2005-ig két fő mutatószám alapján tették ezt. A növekedési versenyképességi index (GCI) a növekedési elméletek által kiemelt tényezőkön túl olyan gazdaságpolitikai jellegű változókat is tartalmazott, amelyek a makrogazdasági környezet állapotát (például fiskális- és árfolyam-stabilitás) és a jövőbeli növekedést befolyásoló tényezőket (például oktatási politika) jelezték előre. Egy másik index, az üzleti versenyképességi index (BCI) összegezte a versenyképesség vállalatspecifikus mutatóit (hatékonyság, termelékenység). Minden alindex mérőszáma két indikátorcsoportból állt, részben a gazdasági vezetők szakvéleménye, részben egyes mérésre alkalmas „kemény” változók normált értékei alkották ezeket.

A WEF Global Competitiveness Report jelentős fejlődésen ment keresztül. Folyamatosan emelkedett egyrészt a megfigyelésbe vont országok száma. Másrészt viszont jelentősen változott a versenyképességi koncepció, és az azt bemutató módszertan is. 2000-től a WEF kollektívában meghatározó szerepet kapott Michael Porter, és ez megmutatkozik a tartalmi és módszertani változásokban is. Porter javaslatára alkották meg az üzleti versenyképességi indexet. 2004-ben a növekedési versenyképességi indexet felváltotta a globális versenyképességi index (ennek is GCI a rövidítése). A 2009-es jelentés pedig már összevontan mutatta be a két index fő tartalmi elemeit. A 2008-as jelentés nagymértékben kibővítette a GCI alindexek számát, ezzel a korábbinál lényegesen komplexebbé vált a mu-

tató. A 2012-es jelentés az ökológiai és társadalmi fenntarthatóság szempontjából korrigált adatokból is készített rangsort.

Persze, minél többféle szempont hatását kívánjuk egy mutatóban és egy rangsorban bemutatni, annál komolyabb leegyszerűsítéseknek adunk ezzel teret, hiszen azonos ordinális skálán mutatunk be olyan mérőszámokat, amelyek a gazdasági működés teljesen eltérő dimenzióit jelenítik meg. A mérési probléma áthidalására az összevont indexbe egy, már szubjektív értékítéletekkel is dúsított, 1-től 7-ig terjedő skálán adott értékelést használnak. Tehát az amúgy saját skálájukon mérhető, közvetlenül összehasonlítható adatok sokat veszítenek információs tartalmukból az aggregáció miatt. Ebből adódik az is, hogy a WEF által végzett számítások figyelembevétele során annál pontosabb képet fogunk kapni, minél jobban visszafejtjük az aggregált mutatók valós tartalmát. 2008-tól a Global Competitiveness Report az egy főre jutó GDP érték, valamint az országok gazdasági nyitottsága alapján kategorizálja a világ országait (tényező-, hatékonyság- és innováció-vezérelt szakaszok, valamint az ezek közötti átmenetek). Világos, hogy az eltérő fejlettségű (eltérő fejlődési szakaszban járó) országok versenyképességének kritikus tényezői nem lesznek egyformák. A besorolás segít az eredmények értelmezésében. Az így kialakuló csoportok összetétele, a csoportosítás elvi megoldása még a versenyképességi indexnél is több problémát vet föl.⁹ Mindezen korlátok előrevetítése ellenére tendenciájában mindenképpen figyelemreméltó, összehasonlításra főleg a komponensek szintjén alkalmas a mutatószámrendszer.

Magyarország értékelése a WEF dokumentumaiban 2000-ig kedvezőnek mondható. 2000 után előbb lassú visszaesés tapasztalható a rangsorban, majd 2006-tól ijesztően meredek zuhanást látni, ami néhány terület indikátorainak a drámai hanyatlása miatt következett be. Átmeneti javulást követően 2012-ben ismét a korábbi mélypont közelébe került a magyar versenyképességi helyezése. A Magyarország által elfoglalt pozíciók alakulását mutatja be az *1. táblázat*, összehasonlításban néhány más átalakuló ország eredményével.

A táblázatban foglalt rangsorhelyezések azt mutatják, hogy a 2000 utáni időszakban az átalakuló országok többsége inkább csak őrizni tudta a korábban megszerzett pozícióit. Csehország képes volt átmenetileg javítani helyzetén, több ide tartozó ország valamelyest romló értékeket produkált. Lengyelország hullámzó helyezések után éppen a válság idején volt képes érdemlegesen feljebb tornáznia magát a rangsorban. A visszaesés Magyarország esetében a legnagyobb és a leghosszabb ideje tartó. 2000 és 2006 között tizenhárommal, 2006 és 2008 között viszont – csupán két év leforgása alatt – további 21 hellyel esett vissza hazánk helyezése. Az ezt követő két évben átmenetileg javult a pozíciónk, majd visszaesett a korábbi mélypont közelébe. A válság hatására a korábban magasra értékelt

⁹ A kategorizálás fő tényezője az egy főre jutó GDP-vel mért fejlettség szintje.

Szlovákia, sőt Szlovénia versenyképessége is megrendült a mutatók szerint. A romlást mutató három ország esetében a javuló és romló ciklusok közötti átváltások elég pontosan követték a kormányok váltakozását. Magyarország esetében a makrogazdasági stabilitás erősítését célul tűző Bajnai-kormány hatása látható a 2010-11-es javulás mögött. Mind az azt megelőző szocialista, mind az azt követő jobboldali kormány egyformán a 60. hely közelébe juttatta az országot. Szlovákia esetében a Dzurinda-kormány eredményeit lassan felélő első Fico-kormány mandátuma vége felé 23 helyezést rontott, de a folyamatot Radicova kormánya sem tudta megállítani. Szlovéniában, a baloldali Pahor-kormány nem volt képes elegendő válságkezelésre, az ország gazdasági mutatói romlottak, felerősödött (ismertté vált) a korrupció, ami mind közrejátszott az előkelő szlovén helyezés romlásában.

1. táblázat

Egyes átalakuló országok versenyképességi helyezésének alakulása
2000 és 2011 között a World Economic Forum szerint
(2005-ig a Growth Competitiveness Index,
később a Global Competitiveness Index alapján)

	Magyar- ország	Cseh- ország	Szlovákia	Lengyel- ország	Észtország	Szlovénia	Románia
2001	28	37	40	41	29	31	56
2002	29	40	49	51	26	28	66
2003	33	39	43	45	22	31	75
2004	39	40	43	60	20	33	63
2005	39	38	41	51	20	32	67
2006	41	31	37	45	26	40	73
2007	47	33	41	51	27	39	74
2008	62	33	46	53	32	42	68
2009	58	31	47	46	35	37	64
2010	52	36	60	39	33	45	67
2011	48	38	69	41	33	57	77
2012	60	39	71	41	34	55	78

Forrás: WEF World Competitiveness Report különböző számai.

Bár csábító lenne megmagyarázni a drasztikus változásokat a kormányzati politika fő hangsúlyjaival és főleg hatékonyságával, a WEF által alkalmazott mutatószámrendszer, igaz meglehetősen szubjektív módon, a gazdaság és a társadalom szféráinak sokkal szélesebb területeit értékeli, semmint hogy egy-egy kormány tevékenysége (egyres fontos, nagy súllyal szereplő részterület kivételével) az általános trendeket erősen befolyásolhatná. Ennek ellenére, a bemutatott három rangsor olyan mértékű ha-

nyatlásról ad számot, amely fölött nem lehet azzal napirendre térni, hogy az ilyesfajta mutatók és listák hagyományosan torz képet adnak, vagy, hogy a mutatók által kifejezett értékek valóságát a napi gazdasági folyamatok nem tükrözik vissza. Az sem kielégítő mentség, hogy a mutatók kiszámítása során sok szubjektív elem rontotta a Magyarországról kialakított (gyakran sajnos felelőtlenül magunk által erősített) megítélést, és nem az objektív helyzetet tükrözik vissza. Ez, ha igaz is, semmit sem változtat azon a tényen, hogy – bármennyire is kritizálhatók például a nagy nemzetközi hitelminősítő cégek a gazdasági válság kialakulásában játszott dicstelen szerepük, súlyos szakmai tévedéseik miatt –, a nemzetközi üzleti körök jobb híján továbbra is az ő tanácsait veszik figyelembe. És ha rajtuk keresztül a helyezésekben kimutatott drámai visszaesés képe tárul szemük elé, ez erősíti a hazánkba vetett bizalom erodálódását. A negatív percepciók megtörése a legkedvezőbb üzleti feltételek felkínálása mellett is nagyon nehéz. Ráadásul az üzleti feltételek valóban nem túl kedvezőek, és romlanak, vagyis a mutatók rosszabbodásának (ha esetleg nem is a táblázatban tükröződő súlyos mértékben) valóságtartalma van. Kézenfekvő ezért közelebbről megnézni az utóbbi évek részletesebb versenyképességi mutatóinak alakulását, hogy meglássuk, mi az oka a nagyarányú visszaesésnek!

2. táblázat

A World Economic Forum által számított globális versenyképességi alindikátorok helyezési értékei Magyarország esetében 2006 és 2011 között

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Globális versenyképességi indikátor	41	47	62	58	52	48	60
A. Alapkövetelmények	52	55	64	58	59	55	55
1. Intézmények	46	54	64	76	79	73	80
2. Infrastruktúra	48	54	58	57	51	46	50
3. Makrogazdasági stabilitás	98	107	115	83	69	67	44
4. Egészségügy és közoktatás	66	41	49	53	57	54	51
B. Hatékonyságnövelő tényezők	32	40	48	45	41	42	52
5. Felsőoktatás és szakképzés	30	33	40	35	34	45	49
6. Termékpiacok hatékonysága		59	66	64	67	55	67
7. Munkaerőpiaci hatékonyság	37	58	83	63	62	66	79
8. Pénzügyi piacok fejlettsége	-	51	61	69	68	63	72
9. Műszaki felkészültség	36	41	40	40	37	36	49
10. Piacméret	-	41	45	45	49	52	52
C. Innovációs és üzleti sokoldalúságot biztosító tényezők	39	43	55	61	51	52	58
11. Üzleti sokoldalúság	49	46	68	76	69	69	86
12. Innovációs készség	31	37	45	45	41	34	37

Forrás: WEF World Competitiveness Report különböző számai.

A 2. táblázat adatai magukért beszélnek! 11 részindikátornál látunk romlást, egyedül a makrogazdasági egyensúly esetében észlelhető javulás. Az itt elfoglalt helyzetünk sem túl fényes, hiszen rendkívül mélyről indult el ez a folyamat, és a javulásban közrejátszott a többi ország gyenge teljesítménye is ezen a téren. Magyarországon az állam eladósodása ugyanis nem a válság hatására kezdődött el, és ezért nem is várható, hogy a válság elmúltával mintegy önmagától rendeződne a költségvetés helyzete. A korábbi igen gyenge 115. helyezés az adósságprobléma rendkívül súlyos fejlődési kockázataira hívta fel a figyelmet. A 2012-es jónak tekinthető 44. helyezés a 2008-tól folyamatosan érvényesülő makro-stabilizációs politika eredménye. Sajnos, mint az összhelyezés is mutatja, ezt a kedvező hatást az ország gazdasági helyzetének és fejlődési kilátásainak megítélésében a többi terület romló mutatói ellensúlyozzák.

A WEF külön országjelentéseiben még részletesebben kibontja a mutatók összetételét. Ebből megtudhatjuk, hogy melyek a legsúlyosabbnak ítélt hendikeppeink. Összehasonlítva a korábbi, 2009-es tanulmányunkban szereplő megállapításokat a 2012-es helyzettel, az akkori leginkább aggasztó mutatók jórészt tovább romlottak (a költségvetési hiány mértékét és kezelését leszámítva). Az 1. számú tényezőcsoport a piacgazdasági intézményeket értékeli. A politikusok hitelessége a 94.-ről a 128.-ra (II) romlott,¹⁰ a kormányzati tisztviselők „elfogultsága” (favoritism) a döntéseikben a 107.-ről a 112.-re, a pazarló kormányzati kiadások a 109.-ről a 125.-re, a kormányzati szabályozások terhei a 128. helyről a 138. helyre „módosult”! A kormányzati politizálás átláthatósága 115., illetve 117. Ma már olyan alapvető kérdésekben is, mint a beruházások védelme, komolyan megrendült a külvilág bizalma, amit a meglepően és drámaian gyenge 101. hely mutat. Ez után természetesen az sem meglepő, hogy a folyton változó jogi szabályozás (135.) és a szerződések kikényszerítését biztosító intézmények megítélése (117.) is drámaian alacsony! A kormányzati működéssel kapcsolatos értékek megdöbbentően alacsonyak az (egyik esetben hátulról a hatodiknak minősítettek!!!) Aggasztó a vállalkozások etikátlan, megbízhatatlan magatartására vonatkozó érték is (98.).

A 2009-es helyzethez viszonyítva – mint említettük – a makrogazdasági stabilitás területén sikerült érdemben előre lépnie Magyarországnak. Ebben részben közrejátszott a többi ország eladósodása is. A költségvetési hiány szempontjából a 123. helyről a 13.-ra (II) sikerült feljönnünk, a megtakarítási ráta mértéke alapján 95.-ről a 70.-re, az infláció szerint a 64. (98.), a kumulált államháztartási hiány szempontjából a 125. (110.) helyezést „értük el”. A 6. „termékpiaci hatékonyság” tényezőcsoportban a gyenge magyar eredmények kialakulásában főszerepe az adózás mértéké-

¹⁰ 2009-ben 139, 2012-ben 144 ország rangsorában a legelmaradottabb fejlődő országok szintjén vagyunk politikusaink szavahihetősége, illetve az általuk folytatott politikák hitelessége szempontjából!

nek és hatásmutatójának volt (133. a 134 ország közül 2009-ben és 134. 144 közül 2012-ben!!!). Ehhez kapcsolódnak az agrárpolitika költségei (84. majd 117.) és a „fogyasztói orientáció” mértéke (103./114.). A 7. tényezőcsoportban 2009-ben említést érdemelt a nem bérelt munkaerő költségének (a magas járulékszintnek) 120. helyezése, ez 2012-ben már nem szerepelt az indikátorok között. Ehelyett Magyarország – a növekvő külföldi munkavállalás következtében – alacsony besorolást kapott az agyelszívás mutatójában (129.). 2012-ben a pénzpiacok fejlődésében a korábbiakhoz képest komoly problémák jelentkeztek, mind a tőkepiaci finanszírozás lehetőségeiben (114. hely), mind a banki hitelfinanszírozásban (114.), mind pedig a kockázati tőke elérhetőségében (115.). A vállalkozások versenyképességével kapcsolatban két területen jeleznek a mutatók kirívó problémát mindkét évben: a nemzetközi értékesítés (104./115.) és a döntési jogkörök delegálására való készség területén (126./122.). Az innovációban is kormányzati gyengeség rontja az összképet: a fejlett technológiák kormányzati megrendeléseinek gyakorlata csak a 110. helyre volt elég (2009-ben 116.).

Mindent összevetve ugyanaz a jó és a rossz hír. A magyar versenyképesség hanyatlását az elmúlt években elsősorban a kormányzati működés hiányosságai, alacsony hatásfoka, és sajnos most már hosszabb távon maga előtt görgetett problémái okozzák. A jó hír az, hogy megfelelő kormányzati politikával ezek a hiányosságok, ha nem is mindenütt egy csapásra, de hosszabb távon megszüntethetők, mert az ellenőrzésünk alatt állnak. A rossz hír az, hogy az egymást váltó kormányok folyamatosan hozták a rossz gazdaságpolitikai döntéseket, tehát nem nagyon látszik a politikai elkötelezettség a tendenciák megfordítására. A romló mutatók implicit módon azt is jelzik, hogy a gazdaság szövete, az intézmények és a társadalom az elmúlt években szintén károsodtak, de talán nem olyan mértékben, hogy ezek helyreállítása ne volna lehetséges.

3) IMD World Competitiveness Yearbook

A komplex mutatószám-rendszerrel dolgozó másik befolyásos versenyképesség-kutatási fórum, a svájci IMD üzleti iskola, szintén évente jelenteti meg versenyképességi évkönyvét. Az IMD összevontabb mutatói több mint háromszáz részmutató értékeit veszik figyelembe, melyek kétharmada konkrét adat, egyharmada szakértői véleményeken alapuló értékelés. Éppen a szélesebb körű statisztikai adatigény miatt korlátozottabb számú gazdaságot figyelnek meg, mint a WEF kiadványai. Az IMD-felmérés négy fő területen vizsgálódik. Felméri az országok gazdasági teljesítményét (hazai gazdaság, külgazdasági kapcsolatok, külföldi befektetések, foglalkozta-

tás, árak), a kormányzati munka minőségét (kölségvetés, intézményi keretek, gazdaság jogi szabályozása, társadalmi viszonyok), az üzleti világ hatékonyságát (termelékenység, munkaerőpiac, pénzügyi szektor, menedzsment minősége, értékrend, viselkedési normák), és az infrastruktúrát (alapvető infrastruktúra, műszaki, tudományos infrastruktúra, egészségügy, oktatás, környezet). Mivel a számítási eredmények nem ingyenesek, ebben a tanulmányban az egyes mutatók részleteivel nem tudunk foglalkozni. Mindenesetre az eltérő módszertani háttér, illetve kutatói bázis alkalmassá teszi az IMD eredményeit arra, hogy rajtuk keresztül továbbgondoljuk, hogy a fentiekben ismertetett WEF eredmények mennyire reálisak. A rangsort a 3. táblázat mutatja be.

3. táblázat
IMD versenyképességi rangsor
(59 országból)

	2008	2009	2010	2011	2012
Magyarország	38	45	42	47	45
Csehország	28	29	29	30	33
Szlovákia	30	33	49	48	47
Szlovénia	32	32	52	51	51
Észtország	23	35	34	33	31
Lengyelország	44	44	32	34	34
Románia	45	54	54	50	53

Forrás: IMD World Competitiveness Yearbook 2009, 2010, 2012.

Magyarország az IMD listáján a 45. helyen áll, a 2008-as 38. helyről esett vissza. Hasonló változást látunk Észtország esetében és Romániánál is, majd a válság éveiben Szlovákia és Szlovénia besorolásában is. Ugyanakkor Csehország lényegében tartani tudta helyezését, Lengyelország pedig lényegesen javított rajta! Ezek az eredmények, illetve a magyar helyezés egybevégt a WEF értékelésével, és azt mutatják, hogy az átalakuló országokba vetett bizalom Lengyelország kivételével megrendült. Ehhez a táblázathoz – mint említettük – nem állnak rendelkezésünkre az egészen részletes mutatók, de a fő területeken tapasztalt változások alapján következtethetünk a folyamatok hátterére. Az összevont mutatókat a 4. táblázat tartalmazza.

Magyarország általános versenyképességi megítélésének romlása a középmezőny aljáról a sereghajtók közé, az utolsó harmad közepére, az IMD számai alapján két fő tényezőcsoport romlása miatt következett be. A kormányzati hatékonyság mutatója 47.-ről 51.-re csökkent, az üzleti szféra hatékonysága cím alatt gyűjtött mutatók összegzése alapján helyzetünk

a 45. helyről a 49-re romlott. Versenytársainknál is a WEF-nél már ismertett tendenciák ismétlődnek ebben a minősítési rendszerben is. Szlovákia és Szlovénia a válság hatására nagyot zuhantak, de nem feltétlenül ugyanazokban a tényezőcsoportokban, mint Magyarország. Szlovákia esetében például a visszaesés az általános gazdasági helyzetet tekintve volt a legnagyobb, vélhetően a válságnak sokkal jobban kitett egyoldalú gazdasági szerkezet következtében. Mindkét esetben ronthatta a válságkezelés esélyeit az is, hogy az eurózónához csatlakozás miatt az árfolyam-politika kikerült az eszköztárból. Szlovéniában az üzleti hatékonyság romlott nagymértékben. A részletes mutatók ismeretének hiányában nem tudunk erről a folyamatról többet mondani, de a szlovén állam korporativista rendszer markánsan különbözött a legtöbb közép-európai ország erősen a külföldi befektetésekre támaszkodó gazdasági szerkezetétől. Úgy tűnik, hogy a korábban sokak által nagyra értékelt szlovén modell most válságba került.

4. táblázat
IMD versenyképességi mutatók
(59 országból)

	Magyar- ország	Cseh- ország	Szlová- kia	Szlové- nia	Észt- ország	Lengyel- ország	Románia
2008							
általános verseny- képesség	38	28	30	32	23	44	45
gazdasági teljesít- mény	39	20	32	25	23	31	35
kormányzati haté- konyság	47	33	31	43	10	49	48
üzleti hatékonyság	45	34	26	32	27	50	47
infrastruktúra	27	24	36	29	26	37	43
2012							
általános verseny- képesség	45	33	47	51	31	34	53
gazdasági teljesít- mény	35	29	55	43	38	30	52
kormányzati haté- konyság	51	30	43	53	24	36	52
üzleti hatékonyság	49	41	43	57	38	39	52
infrastruktúra	35	30	39	33	32	36	50

Forrás: <https://www.worldcompetitiveness.com/OnLine/App/Index.htm>

A veszteseknél több figyelmet érdemes talán fordítani a nyertesek eredményességének vizsgálatára! Ebben a tanulmányban természetesen nem vállalkozhatunk a lengyel gazdaság teljesítményének részletes elem-

zésére. A gazdasági teljesítmény mutatócsoport magas értéke mellett Lengyelország jelentősen kedvezőbbé vált megítélését elsősorban a 2008-ban még alacsony kormányzati és üzleti hatékonyság mutatók számottevő javulása alapozta meg. Ez a változás pontosan az ellentéte annak, amit Magyarországon tapasztalunk, és Lengyelország esetében is szembeötlő az egybeesés a kormányváltással. A populisták Kaczynski kormány 2007-es bukása után Donald Tusk jobbközép kormányának működési idejére tehető a mutatók javulása.¹¹ Az esés ellenére továbbra is figyelemreméltóan erős az észti pozíció, és Csehország is Magyarországnál lényegesen kedvezőbb, kismértékben romló megítélés alá esett a válság idején. Románia a táblázatban szereplő országok között utolsó volt és maradt, helyzete tovább romlott.

Az IMD elemzése szerint a válságból sikeresen kilábaló országok négy fő szempontból voltak hasonlóak. Mindenekelőtt jellemző volt rájuk a fiskális fegyelem. A költségvetés hiányának növekedését sikeresen ellenőrzés alatt tartották, és a makrogazdasági stabilitást ezzel jórészt biztosítani tudták. Másrészt sikeresen növelték exportjukat a recessziótól nem annyira szenvedő, bővülő keresletű piacokra, elsősorban Kínába és az USA-ba. Egyértelmű, hogy a belső kereslet stagnálása esetén kedvező esetben az export, a külföldi konjunktúra kihasználása dinamizálhatja a gazdaságot. Ennek feltétele az IMD-elemzés szerint az új technológiákkal, innovációkkal korszerűsített feldolgozóipar, amelyben az exportképes kis- és közepes vállalkozások szerepét tartják döntő fontosságúnak. Magyar szempontból ehhez hozzátehetjük, hogy a feldolgozóipar mellett a kreatív, tudásigényes (innovatív) szolgáltatások felfutása is hasonló eredményeket hozhat. Ezek a gondolatok persze nem újak, de továbbra is elgondolkodtatóak, hiszen éppen a KKV-k és az innovációk területén küszködik problémákkal Magyarország már nagyon hosszú ideje.

4) A 2007–2009-es válság és az azt követő recesszió hatása a versenyképességre

Ahogy a versenyképesség nem egyenlősíthető a gazdasági növekedéssel, ugyanígy a (gazdasági visszaeséssel mért) válság sem értelmezhető a versenyképesség csökkenésével. Minden elemzés az USA versenyképességét

¹¹ Ebben az esetben is szeretnénk hangsúlyozni, hogy a gazdasági folyamatok közép- és hosszú távú menetében bekövetkező trendváltások csak a legkritikább esetben köthetők egyes kormányok tevékenységéhez. Ugyanakkor a versenyképességi mutatók változásában az üzleti világ erősen szubjektív megítélése is tükröződik, amit viszont nagyon nagymértékben befolyásol az, hogy adott kormány mennyire folytat üzletbarát politikát, de az is, hogy lépéseit hogyan kommunikálja (mennyire arrogáns például).

emeli ki, annak ellenére, hogy gazdaságát súlyosan érintette a válság, mind a termelés visszaesését, egész iparágak hanyatlását, mind a válság enyhítésére hozott intézkedések nagyságrendjeit és az így okozott makrogazdasági feszültségek mértékét tekintve. Ha a versenyképességet úgy tekintjük, mint ami az adott gazdaságba vetett bizalom függvénye, az amerikai gazdaság versenyképessége alig csorbult. Márpedig a bizalom alapvetően fontos kategória, és éppen a válság idején értékelődik föl a jelentősége, amikor a legnagyobb károkat maguk a korábbi bizalmi viszonyok szenvedték el. Az USA továbbra is elsőszámú befektetési célpont maradt, amit tükröz a dollár szilárd árfolyama. Az amerikai kormányzati értékpapírokba vetett bizalom is töretlen annak ellenére, hogy a már korábbiakban is gigantikus mértékű költségvetési deficitre a válságintézkedések további lapátokkal tettek rá.

A magyar gazdaság versenyképességének hanyatlása mélyén az országba vetett bizalom megrendülése áll. Ez a folyamat sajnos már évek óta zajlik, a válság csupán tovább gyorsította. Valamennyi versenyképességi elemzésben az tükröződik, hogy az egyébként amúgy is pesszimizmusra hajlamos magyar társadalom és üzleti környezet most már a szavahihetőségét végképp elveszített kormányok tevékenysége miatt borúlátó (amit az elért makrostabilizációs eredmények csak alig tudnak javítani), ráadásul egyre inkább alkalmazkodik környezetéhez, és maga is egyre etikátlanabb, megbízhatatlanabb, rövid távú szemléletben gondolkodóvá válik. A kormányzati munkának, a központi bürokráciának a legkülönfélébb mutatókban kifejeződő rendkívül alacsony színvonala a gazdaság és a társadalom egészére súlyosan negatív hatással van. Lehet persze gondolkodni azon, hogy egy 133. helyezés a 134 ország közül (az adózás kapcsán) mennyire reális, hiszen a szubjektív ítéleten alapuló mutatók értékeinek kialakításánál a szakértők az egyes országokat nem egymáshoz hasonlítják, nem rangsorolják, hanem saját mércéikhez viszonyítva osztályozzák. Könnyen lehet, hogy mondjuk az üzletvitel szempontjából Zimbabwével szemben az ott tevékenykedő vállalkozók más értékrendet, mércét támasztanak, mint Magyarországgal szemben.

Ugyanakkor a globalizáció éppen az ilyesfajta értékrendek egységesüléséről szól. Egy dolog bizonyos: a mai globalizált világgazdaságban az üzleti vállalkozások igenis összehasonlítják a potenciális telephelyek, országok, piacok egyre szélesebb körét. Tehát Magyarország akár Zimbabwe versenytársaként is megjelenhet egyes üzleti számításokban. Az is biztos, hogy ezekben a számításokban a működési környezet megítélésénél a döntéshozók személyes tapasztalatok híján gyakran támaszkodnak a nemzetközi összehasonlítást végző tanácsadó cégek és szervezetek információira. Tehát bárha torzított is a kép, amit ezektől az intézményektől szereznek, mégis ezek befolyásolják a döntéseket. A számunkra kedvezőtlen kép látván megtehetjük azt, hogy magunk számára tudatosítjuk, mi jogos és mi nem a kritikában. Ez hasznos lehet abban, hogy a ténylegesen meglévő

gyengeségekkel szemben felléphessünk. Azt is megtehetjük, hogy igyekszünk különféle fórumokon magyarázni a bizonyítványt, és igazoljuk a kialakított kép hamisságát. Kérdés persze, hogy egy nagyon alacsonyra értékelt ország képviselőinek magyarázkodását vagy egy (gyakran persze értelmetlenül) magasan értékelt tanácsadó cég véleményét fogják komolyabban venni az üzleti élet képviselői? Egy bizonyos, magyarázkodás helyett sokkal jobban járunk, ha a hiányosságok felszámolására törekszünk, és ilyen módon javítjuk az országról kialakított nemzetközi képet, teremtjük meg ismét a szükséges bizalmat.

A cselekvési program fő vonalai egyértelműen kirajzolódnak a versenyképességi listákból és a részletes versenyképességi tanulmányok ajánlásai-ból. Az államnak saját magán kell kezdenie a változtatásokat, mindenekelőtt a politika szintjén. A hitelesség visszaszerzése (megteremtése?) nélkül egyetlen területen sem lehet előre lépni. Amíg a pártok és a kormányzati szereplők nem képesek jó példát mutatni, addig az általuk meghozott intézkedések hatástalanok maradnak, mert a társadalom elszabotálja a végrehajtást. Tömören ezt a folyamatot, a hitelesség kialakítását, a politikai és társadalmi konszenzus megteremtésével lehet összefoglalni. Minden sikeresen felzárkózó országban erről a pontról indult el az építkezés!

Ezek után kerülhetnek sorra azok a reformintézkedések, amelyek szükségességére a szakértők immár másfél évtizede folyamatosan figyelmeztetnek.¹² Sajnos, a reformok társadalmi költségeit az eladósodott állam aligha fogja tudni érdemben csökkenteni: a költségvetés rendbetétele maga is összekapcsolódik a reformokkal, és a felhalmozott adósság hosszú évekre komoly terheket rak a társadalom nyakába. Kérdés, hogy a társadalom tűréshatára hol húzódik, meddig lehet a jólét várható csökkenésében mérhető áldozatokat a társadalom robbanásveszélyes feszültségei nélkül a társadalomra ráterhelni? A társadalmi feszültségek maguktól is növekednek, de sajnos tudatosan gerjesztik is azokat. Az elmúlt 4-5 évben olyan mértékben kiéleződtek a politikai mellett az etnikai és egyéb konfliktusok is, ami már most időnként robbanásveszélyes helyzeteket teremt. A politikai öncélok időről-időre maguk is a feszültségek mesterséges szítása irányába hatnak: egyelőre nagyon távol áll a magyar politikai közeg a kiindulópontként tekintett társadalmi konszenzus kialakításától.

* * * * *

¹² Ezek megítélésével kapcsolatban jelentős viták zajlanak, s az egymással ütköző vélemények a kiadvány tanulmányaiban is nyomon követhetőek.

Felhasznált irodalom

- Amable, B. (2003): *The Diversity of Modern Capitalism*. Oxford University Press.
- Chikán Atilla – Czakó Erzsébet (2009): *Versenyben a világgal. Vállalataink versenyképessége az új évezred küszöbén*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- European Commission (2003): *Final report of the Export Group on Enterprise Clusters and Networks*. Enterprise Directorate General, Luxembourg.
- European Commission (2008a): *Towards world-class clusters in the European Union: Implementing the broad-based innovation strategy*. (Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, 17 October 2008).
- European Commission (2008b): *The concept of clusters and cluster policies and their role for competitiveness and innovation: Main statistical results and lessons learned*. (Commission staff working document accompanying the communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, 20 October, 2008).
- Hall, P. A. – Soskice, D. (2001): *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford University Press
- IMD World Competitiveness Yearbook 2009, 2010, 2012.
- Krugman, P. (1994): Competitiveness: A Dangerous Obsession. *Foreign Affairs*, Vol. 73, No. 2, pp. 28–45.
- OECD (2003): *Measuring the Information Society*. Paris.
- Porter, M. (1990): *The Competitive Advantage of Nations*. New York: Free Press.
- Szentes Tamás és munkaközössége (2005–6): *Fejlődés, versenyképesség, globalizáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- WEF World Competitiveness Report.

GLOBÁLIS MUNKAERŐ-PIACI ÉS PROFITTENDENCIÁK¹

Artner Annamária

A dolgozat a globális foglalkoztatás főbb trendjeit tekinti át, elsősorban a globális munkaerő-piaci folyamatok leírására legautentikusabbnak tartott Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) adatai alapján. Mivel azonban a foglalkoztatási viszonyok szoros összefüggésben vannak az egységnyi munkaerőköltséggel (ULC), amely a profitabilitás kulcstényezője, célszerű kitérni a profittendenciákra is.

1) Aktivitás²

A világ munkaerő-piaci helyzetéről nem könnyű tiszta képet kapni. Ezért az alább részletesebben kifejtett adatok előtt érdemes leszögezni: 2011-ben a világ 15-74 éves lakossága kb. 5,1 milliárd fő, s az ILO szerint ennek 64,1 százaléka „aktív”, tehát vagy dolgozik (a formális gazdaságban), vagy munkát keres. Ez azt jelenti, hogy a munkára képes lakosság több mint egyharmada a munka világán kívül tengeti életét: eltartott, háztartásbeli, koldus, ritka alkalmi munkából, esetleg – bár ez inkább csak a fejlett országokra jellemző – segélyből él. És az ilyen emberek száma, aránya nő. A globális aktivitási ráta 2000 óta két év kivételével folyamatosan csökkent. A válság négy éve alatt az ILO becslései szerint 29 millióval ke-

¹ A tanulmány a 104210 K jelű OTKA-projekt keretében folyó kutatás alapján készült.

² Az adatok forrása ILO (2012a), p. 96.

vesebb ember volt aktív (keresett munkát, vagy dolgozott),³ mint a krízis előtti trendek alapján várható lett volna.

Az inaktívak többsége nő: a férfiak aktivitási rátája 77,1 százalék, a nőké csak 51,1 százalék, vagyis a nők fele kívül van a munkaerő-piacon, a gazdaság és társadalom fenntartásának háttértényezőjeként a társadalmi és családi viszonyoknak alárendelten él.

A fiatalok aktivitási rátája még ennél is alacsonyabb (48,7%), ráadásul hosszú évek óta, tehát nem csak a válság hatására csökkenő (2000-ben még 52,9% volt). Ez kedvező tendenciát is takar, hiszen nagyrészt az iskoláztatás terjedéséből adódik (aki tanul, az se nem foglalkoztatott, se nem munkanélküli, tehát inaktív), ám a hosszabb távú piaci trendek és a válság a fiatalokat különösen negatívan érintette.

A legalacsonyabb aktivitási rátát a Közel-Kelet (47,8%) és Észak-Afrika (48,9%), a legmagasabbat Kelet-Ázsia (73,3%), valamint Délkelet-Ázsia és a csendes-óceániai térség (együtt 70,1%) mutatja.

Az aktivitási ráta azonban csalóka, mert változatlan marad, ha – egyéb feltételek változatlansága mellett – nő az aktív munkanélküliség, és nő, ha a korábbi inaktívok belépnek a munkaerőpiacra, függetlenül attól, hogy találnak-e munkát (tehát foglalkoztatottak, vagy munkát kereső munkanélküliek lesznek). Ezért az aktivitás elemeit (munkanélküliség, foglalkoztatás) külön is meg kell vizsgálni.

2) Munkanélküliség⁴

Az ILO-definíció szerint munkanélküli – pontosabban „aktív” munkanélküli – az, aki a felmérést megelőző héten nem dolgozott és munkát keres, valamint két héten belül munkába is tudna állni. Nem számít tehát munkanélkülinek, aki akárcsak pár órát dolgozott is és/vagy nem keres munkát, mert már lemondott arról, hogy rendszeresen, hosszabb távon foglalkoztassák. Ilyen ember (például alkalmi munkából vagy kisegítő családtagként élő) pedig sok van, ők a „sebezhető” foglalkoztatottak („*vulnerable employment*”) kategóriájába tartoznak, miközben valójában, különösen az európai értékek szerint, ők is munkanélküliek.

³ Aktív az a munkaképes korú személy, aki vagy foglalkoztatott, vagy munkát keres. A munkanélküliek közé csak a munkát keresőket számítják be. Ha tehát az aktívok száma és aránya csökkent (vagyis az aktívok számának csökkenése nem, vagy nem egészen a korcsoport létszámának csökkenéséből adódott), az csak a munkanélküli, de munkát nem kereső (reményvesztett) emberek számának növekedéséből adódhat.

⁴ Az adatok forrása ILO (2012a), pp. 103–104.

Ezek alapján: 2007 és 2011 között a világ (ILO-definíció szerinti) munkanélkülisége 27 millió fővel, 200 millióra nőtt. Ez kevesebb, mint amit az ILO még 2009-ben elképzelhetőnek tartott (legrosszabb scenáriója akkor 230 milliós munkanélküliséget jelzett előre). A vártnál kisebb munkanélküliség-emelkedés a kormánypolitikáknak köszönhető, amelyek egyrészt az automatikus stabilizátorok jóvoltából, másrészt a foglalkoztatás védelmét szolgáló extra kiadásokat jelentő programokkal értek célt.

A munkanélküliségi ráta a munkanélküliek számának a foglalkoztatottak és munkanélküliek együttes számához (a gazdaságilag aktív népességhez) viszonyított aránya. Ez a válság előtt (2007-ben) globálisan 5,5 százalékot ért el, majd 2009-ben 6,2 százalékra nőtt, 2011-ben 6 pedig százalék körül alakult.

Az ILO legfrissebb előrejelzése szerint a munkanélküliségi ráta 2016-ig nem fog javulni (megáll a mai 6 százalék körüli szinten), még akkor sem, ha a globális növekedés visszatérne. Valószínűbb azonban, hogy nem tér vissza, így 2013-ban 198,3 és 209 millió, 2016-ban pedig 185,6 és 227,1 millió között lesz a világon a munkanélküliek száma, arányuk pedig feltehetően csak 5,9 százalékra mérséklődik, ami 0,2 százalékponttal magasabb, mint a válság előtt volt.

Már említettük, hogy az ILO becslései szerint 2011-ben közel 29 millió fő hagyott fel az aktív munkakereséssel (vált „inaktívvá”). Ha őket, a munkaerőpiacról lemondókat is a munkanélküliek közé számítanánk, a globális munkanélküliség meghaladná a 225 milliót (ami közel annyi, mint amit az ILO korábban prognosztizált), a globális munkanélküliség ráta pedig a 6,9 százalékot.⁵

A munkanélküliség problémája azonban messze nem csak a válság kérdése. A munkanélküliség már a válság előtt is fenyegetően nőtt (abszolút értékben mindig, rátáját tekintve pedig hosszabb távon), és még inkább fenyegetőek a jövőbeli kilátások. A következő évtizedben ugyanis további bő 400 millió fővel fog gyarapodni a világ munkaerőpiaca, s ha ők nem találnak munkát, az aktív munkanélküliek száma akár 600 millió is lehet a Földön. Ehhez járul még a napi 2 dollárnál nem több jövedelemből élő szegények népes tábora, ami már ma is eléri a 900 millió főt. A 600 millió új munkahely mellett az ő munkakörülményeik javítása is elengedhetetlen szükségszerűség.⁶ Itt az ILO maga sem egészen következetes, ugyanis éppen a tartós munkaerő-piaci trendek alapján bizonyos, hogy az újonnan piacra lépő 400 millió főnek a jó része sem fog „munkanélküliként” bekerülni az ILO statisztikájába, hanem a sebezhető foglalkoztatottak táborát fogja növelni.

⁵ ILO (2012a), p. 10.

⁶ *Uo.*, p. 9.

3) Fiatalok

Ha 100 fiatalból 50 tanul, 45 dolgozik, 5 pedig munkát keres, akkor az aktivitási ráta 50 százalék, a foglalkoztatási ráta 45 százalék, a munkanélküliségi ráta (amelyet csak az aktívakhoz viszonyítunk) 10 százalék. Ha a tanulók közül 5 végez, kilép a munkaerőpiacra, keres, de nem talál munkát, akkor az aktivitási ráta 55 százalékra, a munkanélküliségi ráta $(10/55=)$ 18,2 százalékra nő, a foglalkoztatási ráta pedig változatlan marad. Ha azonban a tanulmányait befejező 5 fiatal nem keres munkát, akkor egyik ráta sem változik. Ebből a példából is látszik, hogy a fiatalok esetében a munkaerő-piaci helyzet vizsgálatakor a munkanélküliség mellett figyelmet kell fordítani a passzivitás belső szerkezeti változásaira is.

A világ munkaerőpiacán belül a 15-24 éves fiatalok foglalkoztatási helyzete különösen aggasztó. Ők azok, akiket leginkább érint a munkanélküliség (háromszor nagyobb valószínűséggel válnak munkanélkülivé, mint az idősebbek), az alacsony bérek és a részmunkaidős, határozott idejű („atipikus”) foglalkoztatás. Elég, ha a spanyol és görög 15-24 évesek körében ma már több mint 50 százalékos munkanélküliségi rátára gondolunk. Kevés a remény, hogy a fiatalok helyzete rövid időn belül változik. 2011-ben 74,8 millió fiatal számított munkanélkülinek az ILO definíciója szerint, ami 4 millióval több, mint 2007-ben és 12,7 százalékos munkanélküliségi rátát jelent.⁷ Ez a ráta az elkövetkezőkben nem fog lényegesen változni, ami azonban nem a helyzet konszolidálódását tükrözi, hanem azt, hogy a fiatalok egyre inkább elfordulnak a munkaerőpiactól (kivonulnak, be sem lépnek), tehát passzívvá válnak.

Nemcsak a képzetlen fiatalokról van szó, a képzettek is egyre nehezebben találnak munkát, különösen az elvárásaiknak megfelelő munkakörben és bérért. Ezért szaporán (2007 és 2011 között 6,4 millióval)⁸ nő a se nem dolgozó, se nem tanuló fiatalok száma. A „sem-sem nemzedék” problémája, amelyet korábban a fejlődő országok gondjaként azonosítottak be, ma már Európában is masszívan jelen van. Míg Latin-Amerikában 20 százalék körülire teszik a 16-29 éves se nem dolgozó, se nem tanuló fiatalok arányát, addig egy néhány éve (tehát még nem is válság csúcsán) készült felmérés szerint Spanyolországban a 18-35 év közöttiek 54 százalékának nincs terve a jövőre nézve, nincs ambíciója, nem dolgozik. Újabban már Svédországban is 120 ezerre becsülik a „sem-sem”-ek számát.⁹ Az OECD-országok körében arányuk 10 és több mint 30 százalék között mozog.¹⁰

⁷ *Uo.*, p. 9.

⁸ *Uo.*, p. 9.

⁹ Mangiarotti (2009); The Local (2012).

¹⁰ ILO–OECD (2012), pp. 14–15.

A sem-szem nemzedék jobb módú és képzettebb rétegei a szüleikkel laknak, akik eltartják őket, vagy sorstársaikkal közösen bérelnek lakást, alkalmi munkából, innen-onnan szerzett jövedelemből, gyakran az informális gazdaságból élnek. E réteg növekedése a fennálló társadalmi berendezkedés számára nemcsak számszerűsége miatt veszélyes, hanem még inkább a társadalomtól való elfordulásuk, kiábrándultságuk, céltalanságuk miatt.

4) A válság hatása az egyes régiók munkanélküliségére

A tőkefelhalmozás értelemszerűen a fejlett országokban érte el azt a szintet, amely a válsághoz vezetett, így, mint az 1929-33-as válságban és az 1970-es évek válságában is, ott jelentkezett legközvetlenebbül és legerősebben annak munkaerő-piaci hatása. A II. világháború utáni válságoknál súlyosabb hatásról van szó, hiszen itt most a centrumtőke csak saját belső perifériájának rovására tudta véghezvinni a tőke túlfelhalmozását. Ez a belső periféria nemcsak a centrumon belüli félperifériákat jelenti (mint az eurózónán belül a PIIGS¹¹-országokat), hanem a fejlett országok saját lakosságát, kisebb vállalatait is.

1. táblázat
A világ munkanélkülisége régióként 2007-2016
(millió fő)

	2007	2008	2009	2010	ILO középső becslés/előrejelzés			
					2011	2012	2015	2016
Világ	170,7	176,4	197,7	197,3	197,2	200,2	205,0	206,3
Fejlett országok és EU	29,1	30,8	42,5	44,7	43,5	43,6	40,9	40,0
Közép- és Délkelet-Európa (nem-EU és FÁK)	14,5	14,7	18,1	17,0	15,5	15,5	15,6	15,6
Kelet-Ázsia	31,6	35,8	36,7	35,6	35,5	35,9	36,6	36,7
Délkelet-Ázsia és Csendes Óceánia	16,1	15,7	15,5	14,7	14,6	14,9	15,6	15,8
Dél-Ázsia	23,6	23,3	24,5	25,0	25,0	25,5	27,1	27,7
Latin-Amerika és a Karibi térség	18,4	17,9	21,2	20,2	20,5	21,0	22,3	22,7
Közel-Kelet	6,4	6,6	6,6	6,7	7,1	7,4
Észak-Afrika	6,6	6,4	6,5	6,7	7,8	8,0	8,3	8,3
Fekete-Afrika	24,5	25,2	26,0	26,7	27,6	28,3

Forrás: ILO (2012a), p. 104.

¹¹ Portugália, Írország, Olaszország, Görögország, Spanyolország.

A fejlett országok és az EU együttes csoportjában 2007 és 2011 között a munkanélküliség 29,1 millióról 43,5 millióra nőtt, s ezzel a globális munkanélküliség-növekmény több mint felét adta (1. táblázat).

A fejlett országok munkanélkülisége is gyorsabban nőtt a világ más régióit jellemző rátánál, szintje kiemelkedő, és 2016-ig az is marad (csak Közép- és Délkelet-Európa, valamint Afrika múlja felül, 2. táblázat).

2. táblázat
A világ munkanélküliségi rátája régióként 2007-2016
(százalék)

	2007	2008	2009	2010	ILO középső becslés/előrejelzés			
					2011	2012	2015	2016
Világ	5,5	5,6	6,2	6,1	6,0	6,0	5,9	5,9
Fejlett országok és EU	5,8	6,1	8,3	8,8	8,5	8,5	7,9	7,7
Közép- és Délkelet-Európa (nem-EU és FÁK)	8,4	8,4	10,2	9,5	8,6	8,6	8,5	8,5
Kelet-Ázsia	3,8	4,2	4,3	4,1	4,1	4,1	4,2	4,2
Délkelet-Ázsia és Csendes Óceánia	5,5	5,3	5,2	4,8	4,7	4,7	4,7	4,7
Dél-Ázsia	3,8	3,7	3,9	3,9	3,8	3,8	3,9	3,9
Latin-Amerika és a Karibi térség	7,0	6,6	7,7	7,2	7,2	7,2	7,3	7,3
Közel-Kelet	10,3	10,4	10,1	9,9	10,2	10,3
Észak-Afrika	10,1	9,6	9,6	9,6	10,9	11,0	10,6	10,5
Fekete-Afrika	8,1	8,1	8,2	8,2	8,2	8,2

Forrás: ILO (2012a), p. 103.

Az ILO (2010) felmérése szerint 2010-ig a G20-ak kormányai összesen közel 21 millió munkahelyet mentettek meg, illetve teremtettek. Ebből 9,2 millió álláshely jut Ázsiára, 3,9 millió Latin-Amerikára, 3,7 millió Észak-Amerikára és 3,6 millió Európára. Az automatikus stabilizátoroknak csak 6,1 millió, a költségvetési ösztönzésnek viszont több mint kétszer annyi, közel 14,7 millió munkahely köszönhető a G20 országaiban.

Az ILO azt is megállapítja,¹² hogy a pénzügyi válság következményeinek enyhítése a fejlett országokban ugyan munkahelyeket mentett meg, de nem volt alkalmas a fenntartható foglalkoztatás-növekedés generálására. Az ezt követő megszorítások gyengítették a gazdasági és így foglalkoztatási növekedés forrásait. A pénzügyi szektor a hatalmas állami tőkeinjekciók ellenére továbbra is sérülékeny, hitelezési kapacitása, amellyel a reálgaz-

¹² ILO (2012a), p. 12.

daságot bekurbilizhatná, gyenge, az államoknak pedig (már) nincs pénzüik ösztönző programokra.

A globális gazdaságba bekapcsolódó fejlődő régiókra, így Ázsiára és Latin-Amerikára a fejlett országok vezetett világgazdaság visszaesése gyakorolt hátrányos hatást. Mivel a fejlődők továbbra is a fejlett országokba irányuló exportjukkal akarták kihúzni magukat a válságból, növekedési ütemük 2011 végén visszaesett. A fejlődő országok beruházási rátája ugyanakkor – szemben a fejlettekével – mára a válság előtti szinten van, és további növekedése várható. Ez mind a foglalkoztatásra, mind a jövedelemszintekre kedvező hatással lesz.

Bár a fejlődő világ egyik alrégiójában sincs annyi ILO-definíció szerinti munkanélküli, mint a fejlett országok csoportjában, a foglalkoztatási helyzet összességében ott mégis rosszabb. Ennek fő oka az informális szektor nagy aránya és a formális szektorban is alacsony bérek. Mindezt elsősorban a globális világ dolgozó szegényeinek és sebezhető foglalkoztatottainak nagy száma illusztrálja, lévén az ilyen statisztikák csak a fejlődő világból származó adatokat tartalmazzák.

5) Szegénység

A szegénység kérdése elválaszthatatlan a munkaerőpiac állapotától. A világon 2011-ben közel 2,5 milliárd ember napi 2 vagy kevesebb dollárból élt, és kb. 1,25 milliárd fő él mélyszegénységben (napi 1,25 dollár jövedelemnél nem többől).¹³ Az előbbiek száma alig, az utóbbiak száma viszont 2000 óta 233 millióval, 2007 óta pedig 38 millióval csökkent, aminek 84 százaléka Kelet-Ázsiának, lényegében Kínának¹⁴ köszönhető. A válság előtti trend (2002–2007) folytatódása esetén az extrém szegénység további 50 millió fővel csökkenhetett volna.

A válság előtti évek gazdasági fejlődésének társadalmi hatásait jellemzi, hogy a világon az egy főre jutó GDP globális konvergenciája 1991 és 2011 között kizárólag Ázsia jóvoltából következett be. Ázsia kivételével a

¹³ The World Bank (2012).

¹⁴ Kelet-Ázsia 2000 óta 247 millió főt emelt ki a napi 2 dollár, vagy kisebb jövedelemmel rendelkező szegények táborából. Azt azonban figyelembe kell venni, hogy a nemzetközi szervezetek hosszú idő óta nem tartották karban a 2, illetve 1,25 dolláros értékhatárokat, tehát ezen értékek a dollárinflációval számolva évről-évre egyre kisebb reál vásárlóerőt jelentenek. Ez azt is jelenti, hogy ha e határértékeket folyamatosan emelték volna az infláció ütemének megfelelően, akkor ma több lenne a nyilvántartott szegény és mélyszegény.

fejlődő világ termelékenységnövekedésének várható további lemaradása a szegénység csökkentésének megakadásával fenyeget.¹⁵ (3. táblázat)

3. táblázat
A foglalkoztatás- és termelékenységnövekedés
regionális különbségei a világon, 2002–2016
(százalék)

	Évi átlagos foglalkoztatás- növekedés (%)				Évi átlagos munkatermelé- kenység-növekedés (%)			
	2002- 2007	2008- 2011	2012- 2013	2014- 2016	2002- 2007	2008- 2011	2012- 2013	2014- 2016
Világ	1,8	1,1	1,4	1,3	2,5	1,6	2,6	3,2
Fejlett országok és EU	1,0	-0,3	0,4	0,6	1,4	0,5	1,5	2,0
EU-n kívüli Európa és FÁK	1,1	0,8	0,5	0,3	6,1	1,1	3,5	4,0
Kelet-Ázsia	1,2	0,6	0,6	0,3	8,6	7,8	7,5	8,1
Délkelet-Ázsia és Csendes- Óceánia	1,8	1,9	1,6	1,4	4,1	2,6	3,5	4,0
Dél-Ázsia	2,2	1,0	2,0	1,9	5,4	6,1	4,8	5,4
Latin-Amerika és a Karibi térség	2,5	1,9	1,8	1,7	1,4	1,0	1,7	1,8
Közel-Kelet	4,5	3,2	2,8	2,5	0,9	0,9	1,2	2,0
Észak-Afrika	3,4	2,0	2,2	2,3	1,4	1,8	0,8	2,8
Fekete-Afrika	3,1	2,8	3,0	3,0	2,5	1,5	2,3	1,9

Forrás: ILO (2012a), p. 38.

A kedvezőtlen trendek alól a fejlett országok sem kivételek, nemcsak a növekvő munkanélküliség miatt, hanem azért sem, mert a foglalkoztatottak bérei már évtizedek óta polarizálódnak,¹⁶ és teret hódítanak az eufemisztikusan „atipikus”-nak, lényegre törőbben prekáriusnak (kétes, bizonytalan) nevezett foglalkoztatási formák.

A fejlett országokban jellemzően nem a napi 1-2 dolláros jövedelem-szint jelenti a szegénységet, hiszen az átlagos életszínvonal, és a társadalomba való beilleszkedés költségei jóval nagyobbak. Az USA-ban 2011-ben a családnagyságtól függően megállapított szegénységi küszöb alatt élt a lakosság 15 százaléka, 46,2 millió fő. A szegénységi arány a 18 évnél fiatalabbak körében még magasabb, 21,9 százalék volt. A dolgozó szegények a 18-64 éves lakosság körében 7,2 százalékot tettek ki.¹⁷

¹⁵ ILO (2012a), p. 10.

¹⁶ ILO-OECD (2012).

¹⁷ DeNavas-Walt *et al.* (2012), pp. 13–15.

2010-ben az Európai Unióban (EU27) 80,7 millió ember, a lakosság 16,4 százaléka, a gyermekeknek pedig 19 százaléka élt mediánjövedelem 60 százalékán vagy az alatt, és a lakosság 17 százaléka szenvedett súlyos anyagi szűkséget (*material deprivation*). A dolgozó szegények aránya 8,4 százalék. A szegénységgel vagy társadalmi kirekesztődéssel fenyegettek együttes száma és aránya 2009-ig csökkent, azt követően azonban – nyilván a tartós válság és a megszorítási politikák miatt – közel 2 millióval, 115,7 millióra nőtt, ami a lakosság 23,4 százalékával egyenlő. Ezek az adatok ugyan csökkenést mutatnak 2004-2005-tel összehasonlítva, de ez csak a 2004-ben csatlakozott új tagországoknak köszönhető. A régi tagországok minden csoportjában (eurózóna, EU15) emelkedett a tárgyalt népességcsoport száma és aránya. Az Unióban a jóléti rendszerek ezeknek a társadalom perifériájára sodródó embereknek átlagosan a 38 százalékát érik el, de a tagállami szórás nagy, az arány 10 és 60 százalék között mozog.¹⁸

Itt említjük meg, hogy a válság következtében a hosszú távú (12 hónapot meghaladó) munkanélküliség aggasztóan nő a fejlett országokban is. Az összes munkanélkülieken belüli arányuk az Eurostat adatai szerint 2011-ben az EU-ban elérte a 42,9, Svájcban a 36, Japánban a 39,4, az USA-ban pedig a 31,3 százalékot, ami az aktív népesség 2-4 százalékát jelenti.¹⁹ Ez a réteg most vagy hamarosan a szegények táborát gyarapítja.

6) Foglalkoztatás

A korábban jelzett számbavételi problémák miatt a foglalkoztatás alakulása és belső szerkezete a munkanélküliségi adatoknál is pontosabb képet nyújt a munkaerőpiacról. Itt mutatkozik meg a globális tőkegazdaság munkaerőpiacának valódi arca.

A világon kb. 3,1 milliárd ember számít foglalkoztatottnak (végez hente legalább egy óra fizetett munkát). A 15-74 éves lakossághoz viszonyított arányuk a foglalkoztatási ráta, ami 2007 és 2010 között 61,2 százalékról 60,2 százalékra csökkent, és valószínűleg 2013-ig tovább süllyed. A válság előtti szint még 2016-ban sem áll vissza.²⁰

De még ez sem mond el mindent. Ugyanis az ILO-definíció szerinti foglalkoztatottak fele távolról sem az európai értékek/elképzelések szerint dolgozik, hanem rendkívül bizonytalan és kiszolgáltatott helyzetben él, és nagyrészt koldusszegény. Ennek illusztrálására szolgál az ILO két kategó-

¹⁸ Eurostat Statistics Online és EC (s.a.).

¹⁹ Eurostat Statistics Online.

²⁰ ILO (2012a), p. 36.

riája: a „sebezhető” foglalkoztatottak („*vulnerable empolyment*”) és a dolgozó szegények („*working poor*”).

A *sebezhető foglalkoztatottak* (saját számlára, önfoglalkoztatóként, vagy fizetetlen kíségető családtagként, az informális gazdaságban stb. dolgozók) száma 2000 óta 136 millióval, 2009 és 2011 között pedig közel 23 millióval, 1,52 milliárdra nőtt. A növekedés még nagyobb lenne az állami politikákkal operáló Ázsia (elsősorban Kína, másodsorban India) nélkül, ahol e réteg létszáma 2007 óta 40 millióval csökkentet.

A *dolgozó szegények* azok, akik csak kevesebb, mint napi 2 dollárból élnek, számuk 900 millió. E réteg fele (456 millió fő) extrém szegénységben tengődik, napi 1,25 dollárnál nem keres többet.

2012-re tehát a világon 1,1 milliárd ember vagy munkanélküli, vagy szegénységben élő (az emberi szükségletek szerint alulfizetett) dolgozó.²¹ Ha az európai – vagy akár csak a magyar – normák alapján a napi két dollár (havi 12-13 ezer forint) alatt keresőket munkanélkülieknek számítjuk, akkor a globális munkanélküliségi ráta 33 százalék. (Az alulfoglalkoztatottság figyelembe vételével a CIA Factbook is kb. 30 százalékos globális munkanélküliséggel számol.) Ha pedig a sebezhető foglalkoztatottak összességét is idesoroljuk, akkor 52 százalék!

7) A munkaerőpiac strukturális válsága

A strukturális válságba jutott tőke a pénzügyi szféra révén önmagát túlélte szerkezetet tart fenn egészen a válság nyílt kirobbanásáig, sőt mindaddig, míg a veszteségfalmon nem képes új struktúrát felépíteni. Az elavult technológiai struktúrához elavult szakmastruktúra járul a munkaerőpiacra. Ez a szakmai lemaradás a már meglévő (de még nem általános elterjedt) fejlett technológiák tükrében egyes kutatók számára lehet már jó előre világos, a piac (és az annak alávetett oktatás) azonban, a maga elkerülhetetlenül *ex post* szabályozási módszerével csak a válság kirobbanása után veszi tudomásul.

A válságban a termelés strukturális problémája úgy jelenik meg, mint a foglalkoztatás, vagyis a munkaerő képzettségének strukturális problémája. A munkaerőpiacnak szinte azonnal kellene alkalmazkodnia az új szakmai, képzettségi, munkaszervezeti követelményekhez, amelyek kialakítását egy tervezett gazdaságban már évekkel előtte meg kellett volna kezdeni. Ez a helyzet tükröződik a hosszú távú (egy évnél hosszabb) munkanélküliség alakulásában is. Ezek aránya a munkanélkülieken belül még az USA-ban is történelmileg növekvő trendet mutat 1948 óta. A 27 hétnél régebben

²¹ *Uo.*, p. 83.

munkát keresők aránya az összes munkanélkülين belül akkor havi átlag 5,1 (az 50-es és 60-as években 5-10), 2011-12-ben viszont már 42-44 százalékon állt. Az egy évnél hosszabb munkanélküliek aránya az aktív lakossághoz képest úgy az EU25-ben, mint az eurózónában, Japánban és az USA-ban, sőt Norvégiában is magasabb 2011-ben, mint 2000-ben volt (az EU27 esetében hullámvázások és az utóbbi évek gyors növekedése után viszont ugyanakkora: 4,1%).²²

Ezzel a helyzettel párhuzamosan romlanak az alkalmazásban állók munkafeltételei: a bizonytalanság nő, a prekárius foglalkoztatási formák terjednek. A kényszerű részmunkaidő és határozott idejű foglalkoztatás aránya a fejlett országok többségében jelentős, és egyre emelkedik. Az EU-ban például 2007 és 2010 között a részmunkaidősökön belül a csökkentett munkaidőt nem önként vállalók aránya 22-ről 26 százalékra, a határozott idejű foglalkoztatáson belül az azt csak kényszerből vállalók aránya 60-ról 62 százalékra nőtt.²³ A standard formákhoz képest többnyire jóval alacsonyabb béreket jelentő prekárius foglalkoztatás terjedése ugyanakkor hozzásegített a munkanélküliség csökkenéséhez (ilyen szerepet az informális gazdaság is játszik). Ebben is tükröződik a munkaerőköltség leszorításának versenyipiaci törvényszerűsége. A prekárius formában foglalkoztatottak teljesítményét ugyanakkor a körülmények jelentősen csökkentik, a profit érdekében folytatott költségcsökkentés tehát erről az oldalról is visszafogja a termelékenység-emelkedést.

A munkaerő-piaci helyzet romlása természetesen assa alá a társadalmi nyugalmat. A „társadalmi nyugtalansági index” 2010-ről 2011-re a fejlett országok csoportjában is nőtt.²⁴

A válságkezelés nemcsak a megszorítások, de a „lazítások” (a foglalkoztatási szabályok „rugalmasítása”) miatt is a gazdasági fejlődés ellen dolgozik. Mindkettő a tőkét szolgálja, a munkaerőpiacot terheli, de a tőkére üt vissza, amely mind a termelés input-, mind output-oldalán csakis a munkaerő bázisán képes felemelkedni. A foglalkoztatási megkötések csökkentése, a munkaerőpiac „rugalmasítása”, amelyek célja a tőkeértékesülés elősegítése, éppen ez ellen hat: visszafogja a munkaerő teljesítményét és zavargásokhoz vezet. A romló helyzet csökkenti a költségvetési bevételeket, további kiadás-csökkentést követel, és kialakul a lefelé húzó spirál, a „megszorítási csapda”

Empirikus vizsgálatok kimutatják, hogy nincs egyértelmű kapcsolat a munkaerő-piaci szabályok lazítása és a foglalkoztatási szint között, és ha valami, akkor inkább a szigorú szabályozás korrelál pozitívan a foglalkoz-

²² Bureau of Labour Statistics, US, Online Database <http://data.bls.gov/pdq/SurveyOutputServlet> és Eurostat Statistics Online. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_unemployment_lfs/data/database

²³ ILO (2012b), pp. 7–8.

²⁴ *Uo.*, p. 20.

tatással.²⁵ Mindennek ellenére a mainstream, neoliberális közgazdaságtan szüntelenül a munkaerő-piaci szabályok lazítását szorgalmazza. Ennek oka, hogy rövidtávú profitszempontokat követ, ráadásul a piaci verseny időhorizontjának megfelelően. Hiszen ha a foglalkoztatást nem is, a profitabilitást mindenképpen növeli a munkaerő-piaci szabályok lazítása. Empirikus kutatások²⁶ azt is alátámasztják, hogy a fejlettebb technológia egy szintig kiváltható munkaerővel (munkamennyiséggel, munkaminőséggel). Ez a kiváltás járhat a termelékenység növekedésével, de nem feltétlenül. A lényeg, hogy az egységnyi munkaerőköltség (ULC) éppen úgy csökkenthető ezen a módon is (de a beruházás költségének megspórolásával), mint a fejlettebb technológiával. Ha tehát a foglalkoztatási szabályok lazításával el lehet érni az ULC csökkentését, akkor nincs inspiráció a technológiai fejlesztésre. A rövid távú érdekek agyonnyomja a hosszú távút. A bérnövekedés visszafogása pedig (például a szakszervezetek súlyának korlátozása révén) rövid távon is ellene hat a fellendülés (akár csak a termelést azonos technikai szinten bővítő beruházások) beindulásának.²⁷

8) Bér és profit – a GDP elosztása

Ebből a kis körképből látható, mi történik a munkaerőpiacon: a jó konjunktúra idején is ható hosszabb távú, de mélyben fekvő kedvezőtlen trendek (jövedelmi polarizáció, prekariátus terjedése stb.) mellett a válság tartósan fellendítette a munkanélküliséget, és az azzal járó szegénységet. Érdemes megvizsgálni, hogyan alakul eközben a tőke helyzete! A profitok a válság előtt a fejlett országokban lendületesen nőttek, amit a bruttó működési eredmények (az EU esetében ide számítják a vegyes jövedelmeket is) szárnyalása mutat. Az *1. ábrából* az is kitűnik, hogy a válság okozta kétévi visszaesés után, 2010-11-ben, a profitösszeg már ismét nőtt.

Még ennél is többet mondanak az elosztási arányok.

A bér/GDP arány hosszú távon jól kivehetően esik,²⁸ de még jobban mutatja az új érték elosztásának irányát, hogy a munkakompensáció aránya az amortizációt nem tartalmazó nettó nemzeti jövedelemhez (NNI) képest is tendenciálisan csökken. A csökkenés kifejezettebb fellendülés

²⁵ *Uo.*, pp. 35–59.

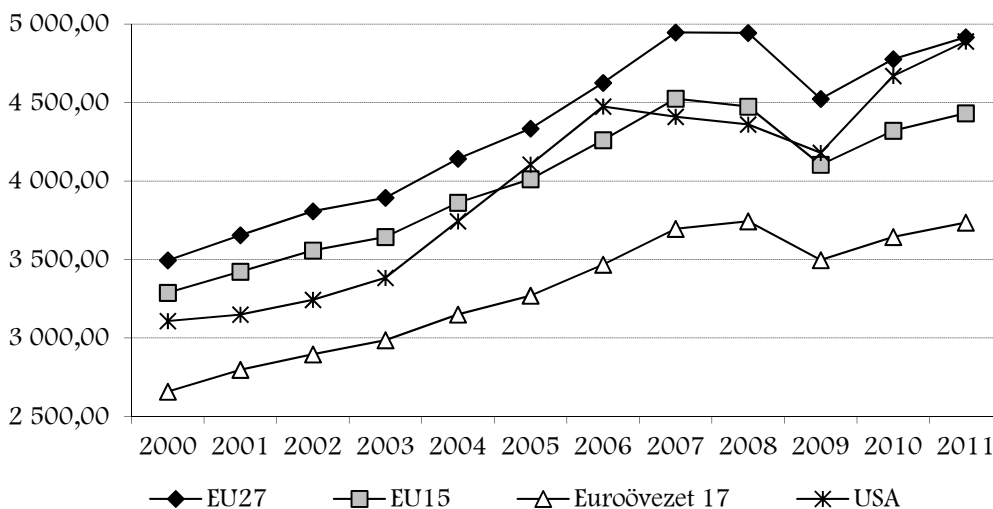
²⁶ Artner (2005).

²⁷ A munkaerő számára kedvező foglalkoztatási és alkupozíciók, valamint a szociális védelem teljesítményt javító szerepére nemcsak olyan fejlett országok adnak jó példát, mint Svédország vagy Ausztria, hanem Kína és India, vagy több latin-amerikai ország, például Brazília is.

²⁸ A fejlett országok esetében jellemzően a 70-es évek óta 70 százalék feletti szintről 65 százalékra, illetve az alá (EC, 2010).

idején, mint az a jelenlegi válság előtti 5-6 évben is történt. A válság első éveiben a ráta megugrott, majd a „válságkezelés” hatására ismét csökkenni kezdett (2. ábra). A bérrány csökkenése a kapitalizmusban szükségszerű (hiszen lényegében ez az egységnyi munkaerőköltség csökkentésének, a versenyképesség növelésének záloga), egyszersmind azonban válságot előidéző tényező. És mégis, éppen azok az országok tudnak nehezebben megbirkózni a válsággal, amelyeknek a bérránya a válság előtt nőtt. Ez ugyanis – bármilyen alacsony szintről is indult a bér/GDP vagy bér/NNI ráta, mint például Görögország vagy Írország estében – relatív versenyképességi pozíciójuk romlását jelentette. (Az említett országok krízisének azonban nem ez a fő oka, lásd Artner–Róna 2012.)

I. ábra
Bruttó működési eredmény és vegyes jövedelmek (milliárd euró)
és bruttó profit (milliárd dollár)

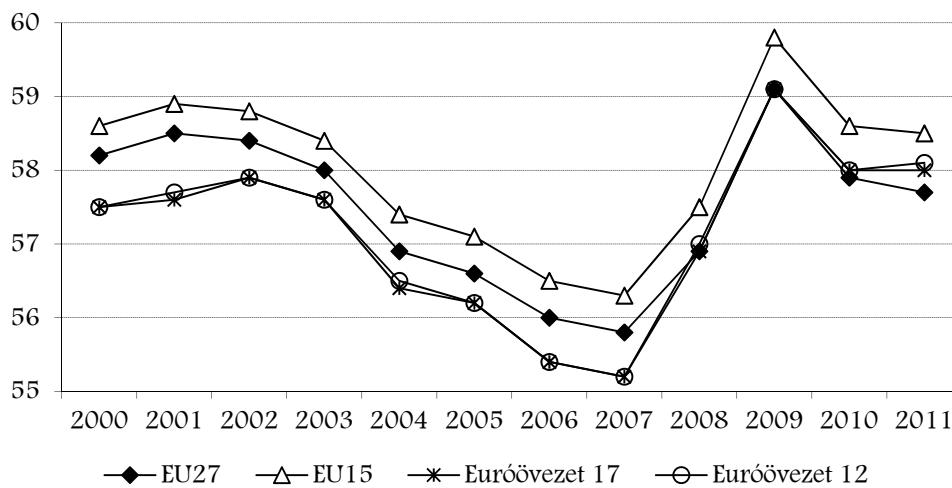
Forrás: Eurostat Statistics Online.

Tovább pontosítható a megtermelt új érték elosztásáról alkotott kép a még szemléletesebb profit/bér aránnyal, vagyis a vállalati nyereség (vagy működési eredmény) és a munkakompenzáció hányadosával.

A bruttó nyereség és vegyes jövedelem (az utóbbi tartalmaz bér-részt is) aránya a 2000-es években jellemzően nőtt az Európai Unióban és ezen belül az eurózónában is. A statisztikai számbavétel igen különböző az EU-ban és az USA-ban. A profit vagy vállalati nyereség és bér arányának változását ezért a megfelelő adatok *trendjeinek* összehasonlításával folytatjuk. Az 2. ábra a profit/bér arány trendjét mutatja az USA-ban, az EU27-ben és euró17-ben. Nemcsak a válság előtti évek növekedése, de a válság hatá-

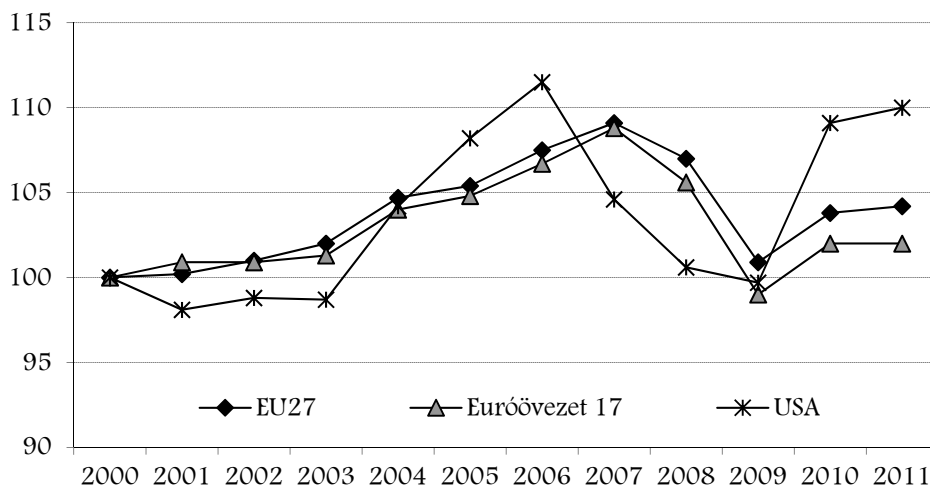
sa is jól látható, továbbá az, hogy a profit a bérrrel szemben 2009-től ismét javította pozícióját.

2. ábra
A munkakompenzáció aránya a NNI-ben 2000–2011
(százalék)

Forrás: Saját számítás az Eurostat Online Database és EC (2010) adatai alapján.

3. ábra
A bruttó profit per munkakompenzáció ráta bázisindexe
2000=100

Forrás: Eurostat Statistics Online.

A profit/bér arány az USA hosszú idősorai alapján igen jól nyomon követhető, és a 70-es évek óta emelkedést mutat.²⁹ Az ezt megelőző időszak a jóléti állam kialakulásának, az utána következő a lebontásának az időszak. Bár Európára nincsenek ilyen hosszú távú összefoglaló profit/bér adatok, a bér/GDP arány hosszú távú csökkenése és a bruttó működési nyereség arányának növekedése egyértelműen ugyanezt a trendet írja le.

9) Összefoglalás – tanulságok Magyarország számára

A piaci rendszer folyamatosan veti ki magából az élők munkát, így, ha a foglalkoztatást emelni akarjuk, gyorsított ütemben kell növelni a termelést, hogy annak bővülése még állandóan csökkenő fajlagos munkaerő-szükséglet mellett is több munkaerőt szívjon fel.

Ez a gyorsuló tánc aztán ismét válsághoz vezet, munkanélküliséghez, a tőke elértéktelenedésével együtt a munkaerő szaktudásának elavulásához, szegénységhez. Újra a szegénypolitika tolakszik előtérbe.

A jelenlegi munkaerő-piaci helyzetben az azonnali orvoslást igénylő problémák (mint például a nagy, újratermelődő és terjedő nyomor) kezelése is csak a hosszabb távú megoldás szem előtt tartásával hozhat eredményt. A szegénység azonnali enyhítése (mint például kisháztájk, egyéni vállalkozások beindításának segítése, segélyezés) mellett azonnal el kell kezdeni – mert kiépítésük hosszabb időt vesz igénybe – (1) a tartós foglalkoztatás lehetőségének megteremtését; (2) a gyermekek legkisebb kortól fogva jelentkező anyagi-szellemi igényeinek magas fokú kielégítését; és (3) a lakosság egészségi állapotának javítását.

1. Mivel a piac nem teremt elég munkahelyet, különösen az elhúzódnó válság körülményei között, az első feladathoz tartozik a szövetkezetek, más közösségi (pl. a faluközösségi kaláka elvén alapuló) formák és az egyéb, az ILO terminológiájában nem piaci alapú foglalkoztatási formának nevezett lehetőségek szervezése, ahol az agrár- és területfejlesztő szakemberek képességei igazán kamatoztathatók és jelentős munkaerő használható fel új értéket teremtő non-profit formában. Ehhez a jogi feltételek és a földtulajdon olyan rendezése szükséges, amely támogatja a közös földhasználatot. Szövetkezet, munkás részvény tulajdon (MRP) szervezése az iparban és a szolgáltatásokban is lehetséges.
2. Az állam feladata nem csökkenthető, hanem bővítendő a termelőalapok megerősítésében, ami a piaci alapú foglalkoztatást is ösztönzi (infrastrukturális fejlesztések, vízhasznosítás, öntözéses gazdálkodás, épüle-

²⁹ Bureau of Economic Analysis.

tek szigetelése, innovatív vállalatok támogatása, a korábbi magyar szaktudást újra hasznosító ipari tevékenységek revitalizálása, stb.).

3. A harmadik, a legnemesebb értelemben „nemzetépítő” feladat a legmagasabb szintű ellátás ingyenes biztosítása a bölcsődétől az óvodán át a legfelsőbb iskoláig az ország minden gyermeke részére, beleértve az iskolai étkezést, tankönyvet, internetet, sportot, szakköröket. Ehhez a tanárok olyan megbecsülése kell, amely kizárja körükben a kontraszelekciót. A gyermekek ilyen gondozása természetbeni támogatást jelent a szülőknek, ami a támogatások leghatékonyabb formája, és ugyanakkor – kooperációra nevelő oktatással együtt – jelentősen fékezi a társadalmi polarizációt, kifejleszti az együttműködési készséget és képességet is.
4. Ehhez járul negyedikként a mindenki számára elérhető és színvonalas, megelőzésre építő közegészségügy, amelynek szintén a legjobb terepe a bölcsőde, óvoda, iskola és a (közösségi) munkahely.

Közösségi termelési formák, a termelőalapok állami fejlesztése, oktatás, egészségügy: egy együttműködésre képes, művelt és egészséges nép, amelynek ráadásul termelőalapok is a rendelkezésére állnak minden válságot átvészelve, és még a termelékenységet is messzemenőig növelni képes (minőségi, intenzív munka, innovációk stb.). A termelékenység-növekedés a piaci viszonyok között sikerrel kamatoztatható, de elengedhetetlen minden egyéb termelési formában is.

* * * * *

Felhasznált irodalom

- Artner Annamária – Róna Péter (2012): Eurosz(k)epszis: az optimális valutaövezet elmélete és az euró gyakorlata. *Köz-Gazdaság*, VII. évf. 1. sz. február, pp. 83–102.
- Artner, A. (2005): Production Technology and Competitiveness in the Hungarian Manufacturing Industry. *Acta Oeconomica*, Vol. 55 (3) pp. 317-340 (2005)
- Bureau of Economic Analysis, Interactive Data. NIPA Tables. Table 1.10. Gross Domestic Income by Type of Income, <http://www.bea.gov/iTable/iTable.cfm?ReqID=9&step=1>
- Bureau of Labour Statistics, US, Online Database. <http://data.bls.gov/pdq/SurveyOutputServlet>
- The CIA Factbook Online World. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/xx.html>

- DeNavas-Walt, C. – Proctor, B.D. – Smith, J.C. (2012): *Income, Poverty, and Health Insurance Coverage in the United States: 2011 Current Population Reports*. U.S. Department of Commerce Economics and Statistics Administration U.S. Census Bureau, September 2012
<http://www.census.gov/prod/2012pubs/p60-243.pdf>
- EC (2010): *Statistical Annex of European Economy Autumn 2010*. European Commission Directorate General Ecfm, Economic and Financial Affairs
- EC (s.a.): *Poverty and social exclusion. Facts and figures*. European Commission
<http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=751&langId=en>
- Eurostat Statistics Online <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/themes>
- ILO (2010): *Global Wage Report 2010/11: Wage policies in times of crisis*. Geneva, International Labour Office, 2010.
- ILO (2012a): *Global Employment Trends 2012. Preventing a deeper jobs crisis*. International Labour Organization Geneva
http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_171571.pdf
- ILO (2012b): *World of Work Report 2012. Better jobs for a better economy*. International Labour Organization, Geneva
http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_179453.pdf
- ILO-OECD (2012): *Short-term labour market outlook and key challenges in G20 countries*. Statistical update for the Meeting of G20 Labour and Employment Ministers, Guadalajara, 17–18 May 2012. Prepared by the ILO and the OECD International, Paris, May
http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/publication/wcms_180912.pdf
- Mangiarotti, Alessandra (2009): Neither-Nor Generation of 700,000 “Convinced Inactive” Aged from 15 to 35. No work, no studies. *Corriere della Sera* 16 luglio 2009 http://www.corriere.it/english/09_luglio_16/neither_nor_generation_42228446-720b-11de-87a4-00144f02aabc.shtml
- The Local (2012): 120,000 young Swedes not working or studying. *The Local. Sweden's News in English*. 28 Jun 2012
<http://www.thelocal.se/41716/20120628/>
- The World Bank (2012): *New Estimates Reveal Drop In Extreme Poverty 2005–2010* <http://econ.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTDEC/0,,contentMDK:23129612~pagePK:64165401~piPK:64165026~theSitePK:469372,00.html>

AZ AUTÓIPAR SZERKEZETI ÁTRENDEZŐDÉSE: VÁLLALATI STRATÉGIÁK ÉS A VÁLSÁG HATÁSA

Szalavetz Andrea

Az elemzők egy része már 2010-ben is a válság utáni időszokról beszélt, mégpedig nem is csak országok, régiók, hanem olyan globális értéklánc-specifikus iparágak¹ vonatkozásában is, mint az autóipar.²

Például Simone Johnson, az MIT professzora, a 2010-es világbanki ABCDE-konferencián tartott konferenciakezdő (keynote), „A globális válság: Már vége?” című előadásában egyértelműen fogalmaz: „a válasz megnyugtató, igen” (the answer is a reassuring yes, Johnson, 2011, p. 47). Másoknál már a tanulmányok címe tartalmazza, hogy a válság utáni időszakban vagyunk: Arzeni–Cusmano–Potter (2012); Sawyer (2012). A számok összességében mindenesetre megnyugtató fordulatról tanúskodtak az autóiparban is: míg 2007 és 2009 között 8 százalékkal csökkent az új gépkocsik értékesítése a világban, 2010 a fordulat éve volt: 14 százalékkal, 9,4 millióval nőttek az eladások. Az értékesített autók száma 75 millióra emelkedett (ebből 58 millió volt a személygépkocsi). A növekedés közel fele a kínai piacnak volt köszönhető, 4,6 millióval, 18,3 millióra nőtt az újonnan regisztrált autók száma.

1. táblázat

A gépkocsik száma – teljes világgazdasági kibocsátás, 1999–2011
(ezer darab)

1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
39 760	41 216	39 826	41 358	41 969	44 554	46 863
2006	2007	2008	2009	2010	2011	
49 919	53 201	52 726	47 773	58 265	59 929	

Forrás: <http://www.worldometers.info/cars/>

¹ Dicken (2003).

² Ciravegna (2012).

A statisztika is azt mutatja, hogy a termelés 2010-ben és 2011-ben újra szárnyalt.

A részletesebb elemzésnél azonban látni fogjuk, hogy az autóipar továbbra is eladási nehézségekkel küszködik, és a strukturális átalakulási folyamatok folytatódnak. Az alábbi, 2012. júliusi „pillanatfelvétel”, mint cseppben a tenger érzékelteti, hogy a válságnak és az ahhoz kötődő szerkezeti változásoknak messze nincs vége.

Az iparág földrajzi átrendeződése is gyors ütemben folytatódik (2. táblázat).

2. táblázat
A személygépkocsi gyártás térszerkezetének változása
(darab)

	2000	2007	2010
Európa	17 407 047	19 330 513	17 266 098
Közép-Kelet-Európa	2 330 692	4 479 368	4 523 733
Törökország	297 476	634 883	603 394
USA	5 542 217	3 924 268	2 731 105
Dél-Amerika	1 650 283	2 850 096	3 387 320
Ázsia	13 573 073	24 212 695	32 388 885
Kína	605 000	6 381 116	13 897 083
Összesen	41 215 653	53 201 346	58 478 810

Forrás: CCFA

Ez a fejezet az autóipar példáján szemlélteti, hogy miként gyorsította fel a válság egy iparág szerkezeti átalakulását, milyen alkalmazkodási stratégiát követtek az ágazat „évszázados” kulcsszereplői, miközben teret nyernek az új belépők. A második részben a válság előtti nagy autóipari trendek függvényében vizsgáljuk meg a válság hatásait. Arra keresünk választ, hogy milyen korábbi tendenciákat erősített fel a válság, és miként reagáltak mindezenre az iparág megállapodott szereplői. A harmadik rész azzal foglalkozik, hogy a megváltozott keresleti feltételekhez globális piaci terjeszkedéssel, illetve lokális kivonulással, továbbá felvásárlásokkal/összeolvadásokkal alkalmazkodó kínálati stratégián túlmenően, milyen technológiai és nem technológiai lépésekkel reagáltak a vezető autóipari világcégek a válságra. A fejezet néhány gazdaságpolitikai tanulság megfogalmazásával zárul. Mindenekelőtt azonban rövid elméleti bevezető következik: áttekintjük, hogy miként ítéli meg az elmélet a globális értékláncok és az azokat összefogó nemzetközi nagyvállalatok (lead companies) szerepét válság idején.

1) Stabilizátor-hatás versus dominó-effektus

A radikális kereslet-visszaesésre adott természetes vállalati válaszreakciók – a kibocsátás csökkentése, a feleslegesnek bizonyuló kapacitások leépítése, a gyárbezárások, az elbocsátási hullám - felvetették azt a kérdést, hogy vajon a multinacionális vállalatok tőkebefektetései révén a globális értékláncokba erőteljesen integrált helyi gazdasági szereplők, illetve az ilyen iparágakra szakosodott országok sebezhetőbbek-e válság idején, mint az értékláncokba kevésbé integráltak, és a kevésbé exportorientáltak. Vajon azzal kell-e számolni, hogy a válságra rugalmasan reagáló, gyökértelen multinacionális vállalatok gyors gyárbezárási döntéseikkel, a termelés olcsóbb telephelyekre való telepítésével elmélyítik a válság amúgy is pusztító hatásait, vagy ellenkezőleg: a tulajdonosi előnyeikre (technológiai és menedzsment képességeikre, piaci kapcsolatrendszerükre, jobb tőkeellátottságukra) visszavezethető nagyobb válságtűrő képességük révén stabilizátor-szerepet töltenek be a fogadó országokban, és enyhítik a válság hatásait?

A kérdéssel néhány hazai és nemzetközi kutatás már foglalkozott.³ Ami a korábbi válságidőszakokat illeti, jóval több empirikus tapasztalat áll rendelkezésre. Varum–Rocha (2012) például átfogó irodalom-áttekintést ad arról, hogy milyen eredményekre jutottak azok a szerzők, akik az 1997-es délkelet-ázsiai válság kapcsán vizsgálták ugyanezt a kérdést. Az eredmények nem egységesek: a működtetőke-befektetőknek mind a stabilizátor, mind a válságot elmélyítő, mind a semleges hatásaira bőven akadt hivatkozható eredmény. Néhány szerző azt is megvizsgálta, hogy a multinacionális vállalatok viselkedésére és teljesítményére mi volt jellemző a válságot követően. E tekintetben már jóval egységesebb eredmények születtek: a megmaradó leányvállalatok teljesítménymutatói gyorsabban tértek vissza a válság előtti szintre, és haladták meg azt, mint a hazai tulajdonú cégekéi.

A jelenlegi válságot nagyító alá helyező eddigi tanulmányok megállapították, hogy azt a forgatókönyvet, miszerint a kereslet visszaesését és az ebből következő költségcsökkentési kényszereket erőfölényük révén a multinacionális vállalatok fokozottan terhelik rá beszállítóikra (dominó-hatás), illetve a periférikus telephelyeikre, az empirikus vizsgálatok nem igazolták. Sőt, mint a tanulmányok leszögezik, erőteljesen érvényesült a stabilizátor-hatás, a jobb tőkeellátottságú külföldi cégek a hazaiaknál kevésbé építették le munkaerő-állományukat, kreatív foglalkoztatás-

³ Lásd például Rugraff–Sass (2012) áttekintését és autóipari vizsgálatait, továbbá Alfaro–Chen (2011); Békés *et al.* (2012); Kolasa–Rubaszek–Taglioni (2012); Varum–Rocha (2012).

megőrző programokat alkalmaztak, válság idején is végeztek immateriális beruházásokat stb. Természetesen e cégek sem kerülhették el a visszaesést, de mint Békés *et al.* (2011) kutatásai megállapítják, a kereskedelem visszaesése az *egy cégre eső kereskedelmi forgalomnak*, nem pedig *a nemzetközi kereskedelemben résztvevő cégek számának* csökkenésére (vagyis nem a cégek piacról való kilépésére) volt visszavezethető.

Ahogy idővel gyűlnek majd a multinacionális vállalatoknak a jelenlegi válság során betöltött szerepével, és a gazdasági hatásaikkal kapcsolatos későbbi vizsgálatok eredményei, a nemzetközi összehasonlítások valószínűleg kevésbé egyértelmű(en pozitív) és kevésbé egységes képet sugallnak majd, legalábbis feltehetően erőteljesebben kirajzolódik a fogadó országok heterogenitása e tekintetben. Ezt megelőlegezve, szükséges felhívni a figyelmet arra, hogy a multinacionális vállalatok viselkedését, válságmélyítő, vagy enyhítő hatásaikat nem csupán az iparág-specifikus sajátosságaik, az eredeti befektetési motivációik, és a fogadó országok leányvállalatainak mérete befolyásolja, hanem gazdaságpolitikája, intézményrendszere, társadalmi tőkéje és egyéb fogadó ország-jellegzetességek. A multinacionális vállalatok válság idején jellemző reakcióit és viselkedését összefoglaló, hosszabb időszakra visszatekintő majdani elemzésekből levont gazdaságpolitikai következtetéseknek tehát nem csupán a tényekre (hogy válságot mélyítő, vagy enyhítő hatást mutattak-e ki az empirikus vizsgálatok), hanem a tényeket befolyásoló tényezőkre kell fókuszálniuk. Magyarán, nem lehet a majdani irodalom-áttekintéseket lezárni azzal, hogy megállapítjuk, válság idején milyen mértékben tekinthető sebezhetőséget fokozó tényezőnek a multinacionális vállalatok erőteljes jelenléte/a hazai szereplők erőteljes integrációja a globális értékláncokba, hanem azokat a gazdaságpolitikákat és fogadó ország-jellegzetességeket kell összehasonlítani, amelyek „a multinacionális vállalatok jelenléte = veszély vagy esély” közötti sávon az „ingát” (a vizsgálatok eredményét) az előbbi, illetve az utóbbi felé mozdították el.

2) A válság hatása az ágazat korábbi fejlődési tendenciáira

Az autóipar globális értékláncait leíró tanulmányok⁴ nagy teret szentelnek annak, hogy bemutassák az autóipari értékláncok más iparágaktól eltérő jellegzetességeit. Az egyik ilyen sajátosság a globalizáció kétarcúsága ebben az iparágban. A tanulmányok meglehetősen egységesek a tekintetben, hogy a járműipar *globális* értékláncokba szerveződése mítosz csupán: va-

⁴ Dicken (2011); Van Biesebroeck–Sturgeon (2010).

lójában a termelés és a kereskedelem döntően *regionális* szinten szerveződik a Triád egy-egy nagy régióján belül,⁵ főként a just-in-time termelés-szervezés, illetve a helyi/regionális hozzáadott értékelőírások⁶ miatt. Bár az autóiparban is folyamatosan nő az ún. transznacionalizációs index, a globális stratégia még mindig inkább multi-regionális jelenlétet takar.

Nem véletlen, hogy milyen ütős szlogenre vált Jacoby (2010) bonmot-ja, miszerint Európa, az európai vállalatok számára a globalizáció menedzselése egyenlő a közép-kelet-európai hátsó udvar menedzselésével. A multi-regionális stratégiára utal Harris⁷ is, aki, miután részletes adatokkal illusztrálja az egyes nagy amerikai gyártók jelenlétét a világ minden nagyobb régiójában, megjegyzi: Amerikán kívül, a GM annyira másként viselkedik, és más teljesítményt mutat, mintha nem is ugyanaz a cég lenne, mint amelyik éppen csődbe ment Detroitban. Látványos árbevétel-növekedés Brazíliában, Indiában, Kínában, nagyfogyasztású drága termékek helyett üzemanyag-hatékony, ár-versenyképes termékcsaládok, bioetanol-meghajtású autók Brazíliában, Indiában pedig olcsó kisautók, amelyek a Tatanano árával is képesek versenyezni.

A másik autóipari jellegzetesség, hogy az egyes értékláncokon belül a főszereplők közötti hatalmi, vagy erőviszonybeli egyensúlyok átrendeződésben vannak: az utóbbi évtizedben megerősödtek az úgynevezett globális részegység-gyártó, első körös beszállítók – méretben,⁸ árbevételben, piaci részarányban, technológiai szaktudásban egyaránt –, s ma már kérdés, ki is az igazi integrátor.⁹ Az első körös beszállítóktól ugyanis gyorsütemű mennyiségi és minőségi fejlődést követeltek megrendelőik. A globális gyártók központosított beszerzési stratégiája, ami egyúttal *just-in-time* termelés-szervezéssel párosul, megkövetelte, hogy az első körös beszállítók jelen legyenek (de legalábbis megközelíthető távolságra) minden nagy termelőüzemnél, vagyis leányvállalat-alapítással kövessék megrendelőjüket azok új és új gyártó telephelyeire. A versenyben maradás előfeltétele lett, hogy kutatás-fejlesztéssel, a design javításában való részvétellel, állandó költségcsökkentéssel és minőségjavítással a beszállítók is járuljanak hozzá a végtermék piaci sikeréhez. A beszállítók tehát maguk is kénytelenek voltak globális, pontosabban multi-regionális stratégiát követni és

⁵ És az egyes régiókon belül erősen klaszteresedik: a vállalatok nagy része specializált klaszterekbe tömörül.

⁶ Az Észak-Amerikai Szabadkereskedelmi Övezeten belül (NAFTA) például 62,5 százalékos helyi hozzáadott értéket írnak elő a gépkocsik esetében. Az Európai Unióban az általános preferenciarendszer (GSP) 2011-től hatályos legújabb szabályai szerint, a megfelelő érték 50 százalék, a legkevésbé fejlett országokból érkező import esetében 30 százalék. (Források: U.S. Customs and Border Protection: és Naumann (2011).

⁷ Harris (2010), p. 399.

⁸ A végtermékgyártók globális konszolidációjához, a körükben lezajlott felvásárlási, összeolvadási hullámokhoz hasonlóra került sor a beszállítók körében: tíz év alatt, 2008-ig, a világ száz legnagyobb autóipari beszállítójának árbevétele közel megduplázódott, 610 Mrd dollárra nőtt (Frigant 2011a, p. 34).

⁹ Frigant (2011a, b).

folyamatosan növekedni ahhoz, hogy megrendelőik igényeit ki tudják szolgálni.¹⁰ Mindez óhatatlanul a beszállítók koncentrációjához, technológiai képességeik és piaci erejük gyors növekedéséhez vezetett.¹¹

Az ágazat válság előtti állapotának jellemzőivel,¹² a vállalatok válságra adott reakcióival és az állami beavatkozás sajátosságaival foglalkozó könyvtárnyi publikáció értő összefoglalása és elemzése már magyar nyelven is olvasható.¹³ Egyes hazai kutatók a magyarországi járműipari cégek válságkezelési, alkalmazkodási lépéseit is felmérték, empirikus vizsgálatokkal, vállalati interjúkkal.¹⁴

A válság néhány jó ideje tartó tendenciát erősített és gyorsított fel – a világgazdaságban és az autóiparban egyaránt. Ugyanakkor elemzések arra is felhívták a figyelmet, hogy korábbi alapvető igazságok kérdőjeleződhetnek meg – szintén a válság hatására. Az alábbiakban ezeket vesszük sorra.

Szembetűnő és a válság következtében látványosan felerősödő tendencia a fejlett országok termelési és fogyasztói dominanciájának erodálódása, néhány feltörekvő ország szerepének páratlan gyorsaságú megerősödése – húzzuk alá ismét: nem csupán a termelés és az export, hanem a fogyasztás területén is.¹⁵

Az erre adott vállalati reakciók szintén a korábbi tendenciákat erősítették fel: folytatódott a termelés globális konszolidációja, illetve a költségcsökkentési céllal végrehajtott termelés-kihelyezés. Ez utóbbi trendet vitte tovább, hogy míg a válság éveit alatt a fejlett országokban drasztikusan csökkent a gépkocsik iránti kereslet, a feltörekvő országokban folytatódott a gazdaságok növekedése és látványosan nőtt a fogyasztás, amire a jármű-

¹⁰ Humphrey–Memedovic (2003).

¹¹ A KPMG (2009): p. 2 adatai szerint, míg 1998-ban a világon kb. 30 ezer autóipari beszállítót jegyeztek, a felvásárlások, összeolvadások és a piacról való kilépés következtében 2008-ra számuk 4500-ra csökkent.

¹² Említsük meg elsősorban a fejlett országok (különösen az USA) cégeinek esetenként igencsak jelentős veszteségeit, és a kereslet több mint dupláját kitevő gyártókapacitást (Stanford, 2010).

¹³ Például: Antalóczy–Sass (2011); Pásztor (2011); Somai (2009); Túry (2010).

¹⁴ Antalóczy–Sass (2011).

¹⁵ Kaplinsky–Farooki (2010). Az OECD 2010-ben előrejelzést készített arról, miként rendeződik át középtávon a középosztály fogyasztásának földrajzi szerkezete (Kharas, 2010, pp. 27–28.). Egyrészt gyorsan nő majd a középosztály mérete és vásárlóereje, a 2009-es 1,8 Mrd fő/21 ezer Mrd dollárról 2030-ra 4,9 Mrd fő/ 55,6 ezer Mrd dollárra. Észak-Amerika részesedése ezen belül a jelenlegi 26 százalékról 10 százalékra csökken, Európáé 38 százalékról 20 százalékra, az ázsiai, csendes óceáni térségé ezzel szemben 23 százalékról 59 százalékra nő. (A tanulmány a középosztályt kizárólag annak fogyasztói szerepe alapján vizsgálta, vagyis a középosztályt, mint a gazdasági növekedés keresleti motorját elemezte. Ennek alapján, középosztályba tartozónak tekintette a napi 10 és 100 dollár közötti egy főre eső fogyasztású háztartásokban élőket (*Uo.* p. 12.)

ipari vállalatok értelemszerűen a kapacitások földrajzi átrendezésével reagáltak. Összeszerelő üzemeket zártak be a fejlett országokban (az USA-ban már a válság elején, Európában némi késéssel) és telepítettek át – a piaci közelség szempontját szem előtt tartva – a továbbra is gyorsan növekvő feltörekvő országokba, pontosabban leginkább zöldmezős beruházásokkal új, nagykapacitású végtermék-gyártóbázisokat hoztak ott létre. Néhány esetben (lásd Harris fenti megállapítását), de kizárólag a legnagyobb helyi piacokkal rendelkező fogadó országokban, a nagy gyártó cégek kibocsátásukat, a végtermékek paramétereit a feltörekvő országok fogyasztói igényeinek megfelelően alakították át.¹⁶ Az autóipari termelés földrajzi átrendeződésének Európán belüli vonulatáról, a közép- és délkelet-európai járműipari klaszterek kialakulásáról, amely tendenciát szintén erőteljesen felgyorsított a válság, szintén sokan írtak.¹⁷ A termelés-kihelyezés intenzívebbé válása gyakorlatilag ugyanaz a stratégia, mint amelyet az értékláncok élén álló vállalatok korábban is követtek: költség-optimalizálás. Az érem másik oldala szintén „hagyományos” stratégiának tekinthető: az értéklánc élén álló cégek csak a magas hozzáadott értékű tevékenységekre koncentrálnak, jelesül rendszerintegrációra, ellátási lánc-szervezésre, design- és marketing-tevékenységre, az értékesítéshez kapcsolódó pénzügyi szolgáltatásokra, komolyabb kutatás-fejlesztési feladatokra, és elsősorban márkáépítésre. Ez utóbbi célja, hogy a fejlett országok nagy márkái továbbra is a prémium kategóriákhoz kapcsolódóan a minőség, a megbízhatóság és legújában a környezettudatosság szimbólumaként testesüljenek meg.

Tekintettel arra, hogy a válság erőteljesen átalakította a fogyasztói kereslet szerkezetét és gyorsan nőtt az alsó kategóriás gépkocsik iránti kereslet¹⁸, nem biztos, hogy az árversenyben való helytállás, a hagyományos stratégiával: termelés-kihelyezéssel, értéklánc-optimalizálással (és persze folyamatos eljárásfejlesztéssel) elegendőnek bizonyul a versenyképesség megőrzéséhez. A válság egyik következménye lehet, hogy azok a gyártók, amelyek *elsősorban a termékek költségének csökkentésére* koncentrálnak, mint a Tata Nano¹⁹ – fenekestül forgatják majd fel a fejlett országok pia-

¹⁶ Klier–Rubenstein (2010); Sturgeon–Van Biesebroeck (2011).

¹⁷ Például: Dicken (2011); Jürgens–Krzywdzinski (2009); Pavlínek–Domanski–Guzik (2009).

¹⁸ Sehgal–Dehoff–Panneer (2010); Frigant (2011a). 2010-ben az Európai Unió 15 országában az alacsony kategóriás gépkocsik iránti kereslet az összes kereslet 44 százalékát tette ki, míg a prémium kategória megfelelő adata 11 százalék volt. Ez jelentős változás 1990-hez képest, amikor ez a két adat még 30 százalék, illetve 14 százalék volt. (Forrás: Comité des Constructeurs Français d’Automobiles 2011-es Évkönyve, p. 15.: http://www.ccfra.fr/IMG/pdf/ccfa_ra_2011_gb.pdf)

¹⁹ 2500 dolláros árával a Tata Nano forradalmasította az ár-érték arányt. Van, aki az új üzleti modellt tükröző fejlesztést már „az új Ford T-modell”-ként aposztrofálja (Wells, 2010); Sehgal–Dehoff–Panneer, 2010). Az innováció gazdaságtanának kutatói pedig a *status quo*-t robbantó (disruptive) innováció fogalmára asszociálnak (Christensen,

cait, kiszorítva a hagyományos márkák alsó kategóriáit,²⁰ nem beszélve az azok rovására történő várható térnyerésükről a feltörekvő piacokon.

A válság egy másik, a korábbi tendenciákat felerősítő hatásaként ugyanis új szereplők, fejlődő országok gyorsan nemzetköziesedő nagyvállalatai jelentek meg a globális autóipar oligopol jellegű, ráadásul az utóbbi évtizedben erőteljes konszolidáción keresztülment piacán: a fejlődő országokban exportőrként, a fejlett országokban pedig működőtőke-befektetőként, a fejlett országok gyártóbázisainak, márkáinak felvásárlójaként.²¹ A másik oldalról, mint említettük, a válság hatására korábban alapvető igazságnak tekintett állítások kérdőjeleződhetnek meg. A fejlett országokban ma már nem egyértelmű, hogy az autóipar „nemzeti iparág”.²² Vajon magától értetődő-e még az ismert amerikai szlogen, miszerint „ami jó a GM-nek, jó Amerikának”? A vállalati felvásárlások, az összeolvadások, a működőtőke-befektetések – és az a tény, hogy ez utóbbihoz a gazdaságpolitikák nem kevés támogatást nyújtottak – már a válság előtt kikezdték azt a felfogást, hogy az egyes gépkocsi márkák a nemzeti identitás részét képezik (nem csupán az Egyesült Államokban). A válság ugyanakkor nyilvánvalóvá tette, hogy a „nemzeti bajnokvállalatok” megsegítése már nem kézenfekvő olyan országokban – és a válság idején már mind az USA mind az EU országai ilyenek –, ahol az ágazat legnagyobb (de legalábbis igen jelentős) munkaadói a külföldi befektetők. Harris²³ leírja, hogy amikor a detroiti Hármak megsegítéséről vitatkoztak a Fehér Házban, a déli államok szenátorai azért szavaztak a szanalási tervek ellen, mert a Honda, a Toyota és a Kia (a legnagyobb helyi munkaadók) érdekeit ez sértette volna. Vajon miként fér össze a „nemzeti gépkocsi a nemzeti identitás szerves része” felfogással, hogy a Chrysler azáltal tudott fennmaradni, sőt piaci pozícióit újra megerősíteni, hogy a Fiat felvásárolta? A nemzeti jelleg képlékennyé válását mutatja az is, hogy amikor Obama bejelentette az autóipar megsegítésének egyik közvetett programját, miszerint 2,5 Mrd dollárt szánnak arra, hogy 2016-ig a gyártók a gépkocsik üzemanyag-hatékonyságát 1 gallon = 35,5 mérföldre növeljék, a keretből

1997). Christensen azt az innovációt nevezte status quo-t robbantónak, amelyik egy meglévő, de korábban csupán a piac legfelső szegmenseiben jelenlévő prémium kategóriás termék olyan új, innovatív változatát hozza létre, amellyel az alacsonyabb vásárlóerejű, nagyobb piaci szegmenst képviselő fogyasztók igényeit is ki lehet elégíteni. A hazai szakirodalomban eddig nem alakult ki konszenzus a kifejezés magyar megfelelőjével kapcsolatban: Bógel (2008) például romboló innovációnak nevezi.

²⁰ A hagyományos márkák alsó kategóriái (Renault Twingo, Peugeot 107, Ford Ka stb.) piaci pozícióinak esetleges megingása nagy veszélyt jelent a működőtőke-befektetéseket fogadó közép-kelet-európai országok számára, mivel ezeket a típusokat főként ezekben az országokban gyártják Európában (Wells, 2010).

²¹ Balcet–Ruet (2011).

²² Harris (2010).

²³ *Uo.* p. 396.

(a roncsautó programhoz hasonlóan) nem csupán amerikai, hanem külföldi (koreai és francia-japán) gyártók is részesültek.²⁴

Egy másik állítás – amely csak közvetve a válságra visszavezethetően kérdőjeleződik meg – az, hogy a globális értékláncok terminológiája szerint az autóipari értékláncokban a termelők, vagyis a gyártási, technológiai szaktudással rendelkező gyártó cégek a fő integrátorok – szemben mondjuk a ruházati iparral, ahol ezt a szerepet a marketingre, márkáépítésre és disztribúcióra szakosodott márkanev-tulajdonosok töltik be.²⁵ A beszállítók kompetenciájának és piaci erejének növekedése az iparág üzleti modelljének lassú átalakulását vetíti előre.

Üzleti modell-átalakulás történt például a kerékpár-gyártásban és az elektronikai iparban: a fejlett országok nagy nemzeti gyártói a délkelet-ázsiai olcsó importtermékek beözönlése következtében tönkrementek. E termékek helyi értékesítését lassanként a globális kereskedőláncok (nem pedig a gyártókkal szerződött, vagy gyártói tulajdonban lévő kiskereskedők) vették át. Gyakori eset volt, hogy a tönkrement cégek legmaradandóbb és legértékesebb eszközeit, a márkaneveket, ezek a kereskedelmi cégek vásárolták meg. Az értékláncokat immár a kereskedők fogták össze, akik kialakították az olcsó importtól a márkás, minőségi termékekig terjedő portfóliójukat. A kereskedelmi cégek állnak kapcsolatban az olcsó bérű országok alkatrész- és részegység-gyártásra, illetve végtermék-összeszerelésre szakosodott termelőivel, akik ma már a termékek dizájnját és az új termékek fejlesztését is maguk végzik, komplex termelési és szolgáltatási csomagot kínálva a kereskedőknek.²⁶ Előrejelzések szerint, az autóipar hosszabb távon kialakuló új üzleti modelljében hasonló fejlődésre kerülhet sor: komplex gyártási szolgáltatást nyújtó cégek állhatnak majd szemben a márkanev-tulajdonos megrendelőkkel: a globális autókereskedelmi cégekkel, vagyis az autóiparra is „vevői integráció” lehet jellemző. E forgatókönyv szerint a gyártást nem a nagy márkák tulajdonjogával rendelkező *gyártó* cégek koordinálják majd, hanem a globális autókereskedők, akik szakosított gyártó, összeszerelő cégekkel állnak kapcsolatban. Ez utóbbi cégek – kihasználva, hogy az iparág szereplői közül egyre többen „azonos platformok”²⁷ stratégiát követnek – különböző márkákat gyárthatnak (akár egy időben többféle gépkocsit is), nagykapacitású, rugalmas gyártósoraikon.²⁸ Ha ez a forgatókönyv válik valóra, a márkák tulajdonosai a globális kereskedőhálózatok tulajdonosai lesznek: ők vásárolják fel a bajba

²⁴ *Uo.* p. 402.

²⁵ Gereffi (1994).

²⁶ Gao–Liu–Norcliffe (2012); Mahutga (2012).

²⁷ A gépkocsik moduláris felépítése lehetővé teszi, hogy különböző modellek azonos részegységeket tartsanak, ami nagyobb sorozatokat és egyúttal nagyobb variációt biztosít (Havas, 2010, p. 15.).

²⁸ Svéhlik (2012).

jutott, tönkrement nagy gyártóktól a márkanemek tulajdonjogát, illetve később saját márkákkal egészíthetik ki portfóliójukat.

E tendencia első jelei már jóval a válságot megelőzően megmutatkoztak, ugyanis a vezető autóiipari cégek vállalati központjai mindinkább a magas hozzáadott értékű funkciókra és tevékenységekre kezdtek szakosodni (K+F, design, marketing, értékesítés, értékesítés utáni szolgáltatások). Minőségi ugrást hozhat ugyanakkor a válság e tekintetben, mivel erre hivatkozva, a vezető autógyártó cégek első lépésként felvállalhatják a fejlett országokbeli gyártóbázisaik eddig politikai okokból lehetetlennek tartott bezárását, második lépésként pedig kiszervezhetik a termelést, komplex gyártási szolgáltatást nyújtó cégeket bízva meg az ellátási lánc menedzsmenttől a gyártásig minden feladattal. Az érem másik oldalaként, amennyiben ez a forgatókönyv (a vevői integráció üzleti modelljére történő átállás) megvalósul, ez azzal járhat, hogy a gyártási tevékenységüket teljes mértékben a komplex gyártási szolgáltatást nyújtó szolgáltatóknak kiszervező autógyártók akár *bezárhatják még az olcsó telephelyeken működő termelő leányvállalataikat is*.

Természetesen ez nem olyan scenárió, amellyel rövid távon (öt éven belül) számolni lehet – legfeljebb a fent említett első lépésekkel. Valószínűleg viszonylag hosszú távon is többféle integráció, többféle üzleti modell létezik majd egymás mellett. *A status quo-t robbantó vállalatszerkezeti-, illetve üzleti modell-innováció lehetősége ugyanakkor a hagyományos autóiipari befektetőiket munkabér-alapú versenyképességgel megtartani próbáló közép-kelet-európai országok szempontjából fenyegetően rajzolódik ki a horizonton.*

Érdekes és hatalmas szakirodalmi áttekintéssel megalapozott filozófiai eszmeváltás jelenik meg rövidesen,²⁹ amelyik cáfolni próbálja azokat az írásokat, amelyek az autóiipar (az autóiipari termelési és fogyasztási modellek és a mobilitás) radikális átalakulását vetítik előre. A szerzők szerint, a kutatások általában egyoldalúan a „változásokra”, illetve azok hajtóerőire és következményeire koncentrálnak, ugyanakkor figyelmen kívül hagyják azokat az erőket, amelyek a stabilitás irányába hatnak. Az autóiiparban például a radikális változások ellen dolgoznak az iparág megállapodott szereplői, akik egyrészt saját hatáskörükbe vonják a változások egyik fő hajtóerejét, a technológiai fejlesztéseket (ha ők maguk dolgoznak az alternatív hajtástechnológiára épülő fejlesztéseken, nagyobb befolyásuk lehet az eredményeik kommercializációjának ütemezésére). A stabilitás irányába hatnak a hagyományos technológiára irányuló fokozatos fejlesztések (ezek segítségével elodázhatók a radikális változások), illetve a kiépült üzleti modellekből fakadó útfüggőség: e modellnek jelentékeny elsüllyedt költségei voltak, amelyek egyúttal nehezen leküzdhető belépési korlátként akadályozzák az alternatív megoldások elterjedését. Ez utóbbiak közül a

²⁹ Wells–Nieuwenhuis (2013).

leginkább közismert az infrastruktúra szerepe (az alternatív megoldások alternatív infrastruktúrát igényelnek), valamint a gépkocsi-tulajdonlásra épülő térstruktúra és társadalmi szerveződés. Ez utóbbi ma még az utópia területére számúzi a gépkocsi tulajdonlason alapuló mobilitásból fakadó nem jelentéktelen problémák és „káros mellékhatások” miatt mégoly szükségszerűnek is tűnő alternatív megoldásokat.³⁰

3) „Menekülés a minőségbe”

E pont címében szereplő, és a válság során gyakran emlegetett jelszó (flight to quality) tőzsdei kifejezés, a pénzügyi befektetők viselkedésére utal, arra, hogy válság idején a feltörekvő piacok értékpapírjaiból kiáramlik a tőke és biztonságosabb befektetési forrásokat keresve a fejlettebb („jobb minőségű”, vagyis nagyobb válságtűrő képességűnek tartott) országok pénzügyi szektorába áramlik be, azon belül is inkább államkötvényekbe.

A kifejezés reálgazdasági és üzleti értelemben ugyanakkor vállalati stratégiaként, a válságra adott válaszként is értelmezhető: ez esetben arra utal, hogy a válság túlélésének egyik, leginkább sikerrel kecsegtető stratégiája a minőségi – magas hozzáadott értéket produkáló – tevékenységekre történő szakosodás. A menekülés a minőségbe tehát nem *termékminőséget* jelent, hiszen megfelelő minőség nélkül az autóiparban még sokadik körös beszállító sem tud piacra lépni, illetve a globális értékláncokba betagozódni. A kifejezés nem is kizárólag a termékek komplexitásának és minőségi paramétereinek jobbítását célzó innovációk szükségességére utal – hiszen láthattuk, hogy „ellentétes stratégiával”, az árversenyben áttörést hozó termékinnovációval, miként tarolta le a „mérnöki minimalizmust” megtestesítő Tata Nano a piac egy részét –, hanem *minőségi tevékenységekre* történő szakosodást. A vállalatok ugyanis már régóta tisztában vannak azzal, hogy a profit nagy részét nem a gyártás és a hozzá kapcsolódó ún. „upstream”³¹ tevékenységek, hanem az értékesítés és az azzal kapcsolatos kiegészítő szolgáltatások (downstream tevékenységek) hozzák. Ez utóbbiak közé tartoznak az értékesítést követő karbantartási és szervízszerelési szolgáltatások, illetve az alkatrész-értékesítés, a használtautó-kereskedelem, a roncsautó-kezelés, a vevői márkahűséget erősítő kiegészítő szolgáltatások (utazások, szabadidős programok) és legfőképpen az értékesítéshez kapcsolódó pénzügyi szolgáltatások (finanszírozás, biztosítás).

³⁰ Geels *et al.* (2011).

³¹ Upstream tevékenység az ellátási lánc menedzsment és minden ezzel kapcsolatos kiegészítő szolgáltatás, logisztika, a beszállítói háttérfejlesztés, az ellátási láncal összefüggő informatikai fejlesztések, a beszállítókkal közös K+F stb.

Borghí–Sarti–Cintra³² bemutatják, hogy miként fejlesztették fel az autópári világcégek a pénzügyi üzletágaikat. 2009-ben a Volkswagen összes eszközének 44 százaléka pénzügyi volt³³ (a Volkswagen Finanzierungsgesellschaft-ot 1949-ben, a Volkswagen Leasing GmbH-t 1966-ban alapították).³⁴ Az autógyártók pénzügyi részlegei elég korán diverzifikálni kezdték tevékenységüket, és a gépkocsi-finanszírozáson kívüli tranzakciókat (jelzálog-hitelek stb.) is felvállaltak, ami a válság kitörését követően tovább növelte a gyártók sebezhetőségét.

A „menekülés a minőségbe” tehát a legtöbb hagyományos nagy gyártó cégnél egyrészt azzal járt, hogy még a korábbiaknál is intenzívebben fordultak a downstream tevékenységek felé. Másrészt, ahol a likviditási feszültségek menedzselésén túlmenően távlati stratégiai lépésekre is sor kerülhetett, felpörögtek az immateriális beruházások és a nem technológiai innovációk: jelentős összegeket fektettek az értéklánc reorganizációjába és márkaépítésre. A másik oldalról, a távlati stratégia részét képezték a technológiai fejlesztések, elsősorban az alternatív meghajtású gépkocsik területén: az ezzel kapcsolatos közelgő technológiai és üzleti áttörést Freyssenet (2011) a második autópári forradalomnak nevezi. Mivel az alternatív meghajtású gépkocsikkal kapcsolatos vállalati stratégiákkal, továbbá az új technológiával kapcsolatos műszaki, infrastrukturális bizonytalanságokkal, az ezeket mérsékelni igyekvő gazdaságpolitikákkal és az „áttörés” gazdasági, társadalmi következményeivel önmagában is könyvtárnyi irodalom foglalkozik, ez az írás ennek összefoglalását nem tekinti feladatának.³⁵ A megállapodott autópári cégek technológiai erőfeszítései között említést érdemelnek ugyanakkor a végjáték-stratégiák: a hagyományos meghajtású gépkocsik esetében középtávon, vagyis még legalább 15-20 évig bőven lesz tere a technológiai fejlesztéseknek, elsősorban a biztonság, az üzemanyag-hatékonyság és a felhasznált anyagok

³² Borghí–Sarti–Cintra (2011), pp. 12-14.

³³ A megfelelő értékek más gyártók esetében a következők: Ford: 59,2 százalék; Honda: 48,5 százalék; Toyota: 45,5 százalék, GM: 66,4 százalék. Ez utóbbi adat 2005-ös, 2006-ban a GM eladta a General Motors Acceptance Corporations-t (*uo.* p. 14.).

³⁴ A pénzügyi szolgáltatások növekvő jelentőségét mutatja, hogy a VW 1994-ben újjászervezte ezt a részlegét és megalapította a Volkswagen Financial Services AG-t. (*uo.* p. 12.).

³⁵ Egyetlen megjegyzés azonban ide kívánczik: az elektromos meghajtású autók elterjedésével nagy valószínűséggel borul majd a status quo, ami nemcsak az új belépők, új végtermék-gyártók (Kína, India) számára teremt óriási lehetőségeket, de új részegység-gyártóknak (például az akkumulátorok gyártóinak, vagy az elektronikai rendszerek tervezőinek) a gazdasági és rendszerintegratori pozíciója is erősödik majd. Kína egyébként óriási erőbedobással, állami beruházásokkal, PPP (public private partnership) programokkal, kutatásfinanszírozással készül arra, hogy az elektromos és a hibrid meghajtású gépkocsik piacán vezető szerepre tegyen szert. A kínai végtermék- és akkumulátor-gyártók technológiai tudása és gazdasági pozíciója egyaránt meredeken emelkedik (Zheng *et al.*, 2012).

jellemzőinek (például nanotechnológia segítségével történő) jobbitása területén.

A hagyományos gépkocsik fejlesztésének egyik legfontosabb irányát a termékhez kapcsolódó informatikai szolgáltatások képezik. A biztonsági rendszerek, fedélzeti szórakoztató rendszerek és navigációs rendszerek folyamatos fejlesztésén túlmenően a piacon megjelentek az első ún. intelligens járművek, állandó internetes összeköttetéssel: ennek révén különböző felhő alapú szolgáltatások állnak a járművezetők rendelkezésére, például az útviszonyokkal kapcsolatos online információk, útvonaltervezés stb. Ez az irány felfogható a hagyományos termékdifferenciálási stratégia részeként, de tekinthető a szolgáltatásalapú stratégiára történő átállás fontos mérföldkövének is.

4) Következtetések, tanulságok

Bár látszólag más dimenzióban történő eseményekről, lépésekről volt szó, a globális értékláncok élén álló autóipari cégek világgazdasági válságra adott reakciói a működőtőke-befektetéseket fogadó országok döntéshozói számára is szolgálnak tanulságokkal. A fejezet továbbgondolásra érdemes megállapításait öt pontban összegezhetjük.

1. Ami az autóipart illeti, a válságnak messze nincs vége: az iparág globális átrendeződése folytatódik. A globális értékláncokba sikeresen betagozódott közép-európai autóipari klaszter ezeknek a folyamatoknak mindmáig nyertese volt. Számolni kell azonban azzal, hogy továbbra is sok a technológiai és a piaci bizonytalanság: az új szereplők belépése, új üzleti modellek elterjedése hosszabb távon várhatóan felborítja a jelenlegi *status quo*-t, és veszélyeztetheti a hagyományos autóipari befektetőiket munkabér-alapú versenyképességgel megtartani próbáló közép- és kelet-európai országok pozícióit.

2. A válság során a multinacionális cégek stabilizátor-hatása érvényesült a globális autóipari értékláncokba integrálódott, működőtőkét fogadó országokban. A multinacionális vállalatok viselkedését, válságmélyítő, vagy -enyhítő hatásait ugyanakkor erőteljesen befolyásolják a működőtőkét fogadó országok gazdasági, társadalmi, intézményi és gazdaságpolitikai jellegzetességei, stb. Válság idején a döntéshozóknak különös figyelmet kell fordítaniuk ezekre a tényezőkre.

3. A válság egy korábban vitathatatlanak tartott gazdaságpolitikai kérdés újratárgyalását tette szükségessé: nyilvánvalóvá tette, hogy a „nemzeti vállalatok” megsegítése már nem kézenfekvő olyan országokban, ahol ugyanannak az ágazatnak a legnagyobb munkaadói külföldi befektetők.

4. Az autóipari működtetőket fogadó közép-kelet-európai országok számára hosszabb távon veszélyt jelenthet az autóipari üzleti modellek átalakulása, a gyártás kiszervezése komplex gyártási szolgáltatást vállaló cégekhez, mivel ez esetben az értéklánc vezető vállalatai bezárhatják a régióban működő gyártóbázisukat. A hazai cégeknek kevés a tőkeerejük ahhoz, hogy önállóan komplex gyártási szolgáltatásokat vállaljanak: túlélésüket legfeljebb az biztosíthatja, ha az új üzleti modellben további teret nyerő, többségében valószínűleg ázsiai cégek felvásárolják ezeket a helyi leányvállalatokat, és itt valósítják meg a gyártási szolgáltatási tevékenységet. Ehhez azonban szintén a fogadó országok lokációs előnyeit kellene erőteljesen javítani (lásd a második pontot).

5. Az értékláncok élén álló globális cégek „menekülés a minőségbe” stratégiája helyi szinten is követhető, követendő, a helyi leányvállalatok állandó „feljebb lépésével”: azzal hogy *anyavállalataikkal együtt fejlődve* nyerjék el a magasabb technológiai szintet megtestesítő, illetve tudásigényesebb tevékenységgel előállítható termékek gyártásának jogát, vagy/és hogy funkcionálisan is feljebb lépjenek. Utóbbi azt jelenti, hogy a leányvállalatok a gyártási tevékenység mellett minél több egyéb, a gyártásnál magasabb hozzáadott értékű, tudásigényes vállalati funkciót is ellássanak.

* * * * *

Felhasznált irodalom

- Alfaro, L. – Chen, M. (2011): *Surviving the global financial crisis: foreign ownership and establishment performance*. NBER Working Paper, No. 17141, National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA.
- Antalóczy Katalin – Sass Magdolna (2011): Válságkezelés előremeneküléssel. *Külgazdaság*, 55. évf. 5–6 sz. pp. 31–63.
- Arzeni, S. – Cusmano, L. – Potter, J. (2012): SME and Entrepreneurship Policies After the Crisis. In: Calcagnini, G. – Favaretto, I. (eds.) *Small Businesses in the Aftermath of the Crisis*. Springer, Heidelberg, pp. 1–16.
- Balcet, G. – Ruet, J. (2011): From Joint Ventures to National Champions or Global Players? Alliances and Technological Catching-up in Chinese and Indian Automotive Industries. *European Review of Industrial Economics and Policy*, No. 3, <http://revel.unice.fr/eriep/index.html>
- Békés Gábor – Halpern László – Muraközy Balázs – Koren Miklós (2011): *Still Standing: How European Firms Weathered the Crisis*. The third EFIGE policy report. Bruegel Blueprint Series, Volume 15.

- Borghesi, R.A.Z. – Sarti, F. – Cintra, M.A.M. (2011): *The financial structure of automotive corporations in the 2000s: Towards a more 'financialised' pattern?*
<http://www.assoconomiepolitique.org/political-economy-outlook-for-capitalism/wp-content/uploads/2012/06/>
- Bögel György (2008): A schumpeteri „teremtő rombolás” módjai az infokommunikációs iparban. *Közgazdasági Szemle*, 55. évf. 4. sz. pp. 344–360.
- Christensen, C. (1997): *The Innovator's Dilemma: When New Technologies Cause Great Firms to Fail*. Harvard Business School Press, Boston.
- Ciravegna, L. (2012): *Sustaining Industrial Competitiveness After the Crisis. Lessons from the Automotive Industry*. Palgrave Macmillan, New York.
- Dicken, P. (2003): *Global Shift. Reshaping the global economic map in the 21st century*. 4th edition, SAGE Publication, Thousand Oaks, CA and London.
- Dicken, P. (2011): *Global Shift. Mapping the Changing Contours of the World Economy*. 6th edition, SAGE Publication, Thousand Oaks, CA and London.
- Freyssenet, M. (2011): The start of a Second Automobile Revolution. Corporate strategies and public policies. *European Review of Industrial Economics and Policy*, No. 3,
<http://revel.unice.fr/eriep/index.html>
- Frigant, V. (2011a): The three major uncertainties facing the European automotive industry. *European Review of Industrial Economics and Policy*, No. 3, <http://revel.unice.fr/eriep/index.html>
- Frigant, V. (2011b): Are carmakers on the wrong track? Too much outsourcing in an imperfect-modular industry can be harmful. *International Journal of Manufacturing Technology Management*, Vol. 22, No. 4, pp. 324–343
- Gao, B. – Liu, W. – Norcliffe, G. (2012): Hypermobility and the governance of global production networks: The case of the Canadian cycle industry and its links with China and Taiwan. *The Canadian Geographer*, Vol. 56, (megjelenés alatt)
- Geels, F.W. – Kemp, R. – Dudley, G. – Lyons, G. (eds.) (2011): *Automobility in Transition? A Socio-Technical Analysis of Sustainable Transport*. Routledge, London
- Gereffi, G. (1994): The Organization of Buyer-Driven Global Commodity Chains: How U.S. Retailers Shape Overseas Production Networks. In: Gereffi, G. – Korzeniewicz, M. (eds.), *Commodity Chains and Global Capitalism*. Westport: Praeger, pp. 95–122.

- Harris, J. (2010): The World Economic Crisis and Transnational Corporations. *Science & Society*, Vol. 74, No. 3, pp. 394–409.
- Havas Attila (2010): *A járműipar kutatás-fejlesztési, innovációs- és tudásmenedzsment modelljei és stratégiái. Az oktatási ágazatban hasznosítható tanulságok.* A TÁMOP-3.1.1. 8.1. számú projekt keretében készült tanulmány, tamop311.ofi.hu/szakmai-program/agazati-tanulmany
- Humphrey, J. – Memedovic, O. (2003): *The Global Automotive Industry Value Chain: What Prospects for Upgrading by Developing Countries?* UNIDO Sectoral Studies Series Working Paper, United Nations Industrial Development Organization, Vienna.
- Jacoby, W. (2010): Managing globalization by managing Central and Eastern Europe: the EU's backyard as threat and opportunity. *Journal of European Public Policy*, Vol. 17, No. 3. pp. 416–432.
- Johnson, S. (2011): The Global Crisis: Is it Over Yet? In: Justin Yifu Lin – Boris Pleskovic (szerk.): *Annual World Bank Conference on Development Economics Global 2010. Lessons from East Asia and the Global Financial Crisis.* The World Bank, Washington D.C. pp. 47–60.
- Jürgens, U. – Krzywdzinski, M. (2009): Changing East–West Division of Labour in the European Automotive Industry. *European Urban and Regional Studies*, Vol. 16, No. 1, pp. 27–42.
- Kaplinsky, R. – Farooki, M. (2010): Global value chains, the crisis, and the shift of markets from North to South. In: Cattaneo, O. – Gereffi, G. – Staritz, C. (eds.): *Global Value Chains in a Postcrisis World. A Development Perspective.* The World Bank, Washinton. pp. 125–153.
- Kharas, H. (2010): *The emerging middle class in developing countries.* OECD Development Center Working Paper, No. 285. OECD, Paris.
- Klier, T. – Rubenstein, J. (2011): Configuration of the North American and European auto industries – a comparison of trends. *European Review of Industrial Economics and Policy*, No. 3, <http://revel.unice.fr/eriep/index.html>
- Kolasa, M. – Rubaszek, M. – Taglioni, D. (2012): *Firms in the great global recession: The role of foreign ownership and financial dependence.* National Bank of Poland Working Paper, No. 77.
- KPMG International (2009): *Global M&A: Outlook for Automotive.* <http://www.kpmg.com/Ca/en/IssuesAndInsights/ArticlesPublications/Documents/Global%20MA%20-%20Automotive.pdf>
- Mahutga, M.C. (2012): When do value chains go global? A theory of the spatialization of global value chains. *Global Networks*, Vol. 12, No. 1, pp. 1–21.

- Naumann, E. (2011): *The EU GSP Rules of Origin: An overview of recent reforms*. Stellenbosch: tralac. tralac Working Paper, No. SIIWPI2/2011.
- Pavlínek, P. – Domański, B. – Guzik, R. (2009): Industrial Upgrading Through Foreign Direct Investment in Central European Automotive Manufacturing. *European Urban and Regional Studies*, Vol. 16, No. 1, pp. 43–63.
- Pásztor Sára (2011): A nagy szanálás – Válságkezelés: Chrysler, Ford és GM. *Külgazdaság*, 55. évf. 5–6 sz. pp. 64–92.
- Rugraff, Eric – Sass Magdolna (2012): Válság és relokációs fenyegetés a feltörekvő országokban: a magyar autóipar esete. *Külgazdaság*, 56. évf. 9-10 sz. megjelenés alatt
- Sawyer, M. (2012): The tragedy of UK fiscal policy after the crisis. *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 36, No. 1. pp. 205–221.
- Sehgal, V. – Dehoff, K. – Panneer, G. (2010): The importance of frugal engineering. *Strategy + Business*, No. 59, <http://www.lhstech.com/chair/Articles/FrugalEngineering.pdf>
- Somai Miklós (2009): Autóipar és válság. In: Szalavetz Andrea (szerk.) *A válság hatása néhány kiemelt gazdasági tevékenységre. A globális válság: Hatások, gazdaságpolitikai válaszok és kilátások*. 3. kötet, MTA VKI, Budapest, pp. 18–36.
- Stanford, J. (2010): The geography of auto globalization and the politics of auto bailouts. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, Vol. 3, No. 3, pp. 383–405.
- Sturgeon, T.J. – Van Biesebroeck, J. (2011): Global value chains in the automotive industry: an enhanced role for developing countries? *International Journal of Technological Learning, Innovation and Development*, Vol. 4, No. 1–2–3, pp. 181–205.
- Svéhlik Csaba (2012): „Kihívások és trendek a világ autógyártási struktúrájában az „elektromos korszak”korszak következtében, avagy így fogunk autót gyártani és közlekedni 2040 tájékán” című prezentációja „A járműipar gazdasági hatása a közép- és nyugat-dunántúli régiók fejlődésére” című TÁMOP-alprojekt-záró konferencián, Győr, 2012. május 4.
- Túry Gábor (2010): Autóipari trendek a közép-európai országokban. *Fejlesztés és Finanszírozás*, 8. évf., 3. sz, pp. 22–31.
- U.S. Customs and Border Protection:
http://www.cbp.gov/xp/cgov/trade/trade_programs/international_agreements/free_trade/nafta/customs_procedures/prov_specific_sectors/automotive_products.xml
- Van Biesebroeck, J. – Sturgeon, T.J. (2010): Effects of the 2008–09 Crisis on the Automotive Industry in Developing Countries: A Global Value

- Chain Perspective. In: Cattaneo, O. – Gereffi, G. – Staritz, C. (eds.): *Global Value Chains in a Postcrisis World. A Development Perspective*. The World Bank, Washinton. pp. 209–244.
- Varum, C.A. – Rocha, V.C.B. (2011): Do foreign and domestic firms behave any different during economic slowdown? *International Business Review*, Vol. 20, No. 1, pp. 48–59.
- Wells, P. (2010): The Tata Nano, the global 'value' segment and the implications for the traditional automotive industry regions. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, Vol. 3, No. 3, pp. 443–457.
- Wells, P. – Nieuwenhuis, P. (2013): Transition failure: Understanding continuity in the automotive industry. *Technological Forecasting and Social Change*, (megjelenés alatt)
- Zheng, J. – Mehndiratta, S. – Guo, J. – Liu, Z. (2012): Strategic policies and demonstration program of electric vehicle in China. *Transport Policy*, Vol. 19, No. 1, pp. 17–25.

A NYERSANYAG- ÉS ENERGIAPIACOK 2011–12-BEN

Hugyecz Attila

A nyersanyag- és energiaipari termékek felszínre hozatala jellemzően nagyvállalati keretek között folytatott, tőkeintenzív tevékenység. Épp ezért érthető, hogy a 2008 őszen kialakult válság 2008–2009-ben a tőke- és hitelpiacok beszűkülésén keresztül jelentős és többszörös hatást gyakorolt az iparágra. Egyrészt az e területen működő vállalatok számára megnehezítette, illetve megdrágította a tőkéhez való hozzájutást, ezáltal a termelő kapacitások fenntartása (újratermelése, ld. a folyamatosan kimerülő olajmezőket) és bővítése megdrágult, az újonnan tervezett beruházásokat a vállalatok rendre törölték vagy későbbre halasztották. A másik hatás a keresleti oldalon jelentkezett, a fogyasztók számára is megdrágult a termékek beszerzésének finanszírozása, s a megtorpanó GDP-növekedésnek és a jövőbeli kilátások romlásának köszönhetően visszafogták vásárlásait. E hatásoknak (is) köszönhetően az olaj- és a nyersanyagárak zuhanásba kezdtek, az iparág vállalatainak részvényei is hasonló esést szenvedtek el. 2010-re kissé stabilizálódott a nyersanyagpiacok helyzete, az árak magukhoz tértek, s a vállalati kilátások is javultak.¹

Ebben az anyagban a nyersanyag- és energiapiacok 2011–2012. évi teljesítménye kerül bemutatásra a közeljövőben várható tendenciákra való kitekintéssel, és a magyar gazdasági és politikai döntéshozók számára fontos következtetések és összefüggések számbavételével. A tanulmányban a *nyersanyagok* kifejezés azokat a bányászati termékeket fedí, melyek nem energiahordozó nyersanyagok (jellemzően ipari felhasználású fémek). Az energiahordozó nyersanyagokat (kőolaj, szén stb.) az *energiahordozók* szó írja le. Terjedelmi okokból és alapvető különbözőségük miatt e tanulmány

¹ Hugyecz (2009), pp. 7–17.

keretei közt az élelmiszeripari nyersanyagok, valamint az arany és ezüst piacainak alakulása nem kerül elemzésre.

1) Az energiapiacok a válság során

1.1. A világ kőolajpiaca

2007 és 2012 között a globális olajpiacot számos tényező befolyásolta. A keresleti oldalon 25 évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a világ olajkereslete csökkenjen: az EIA (*Energy Information Administration*) adatai szerint 1983 után először 2008-ban és 2009-ben mérséklődött a globális olajkereslet.

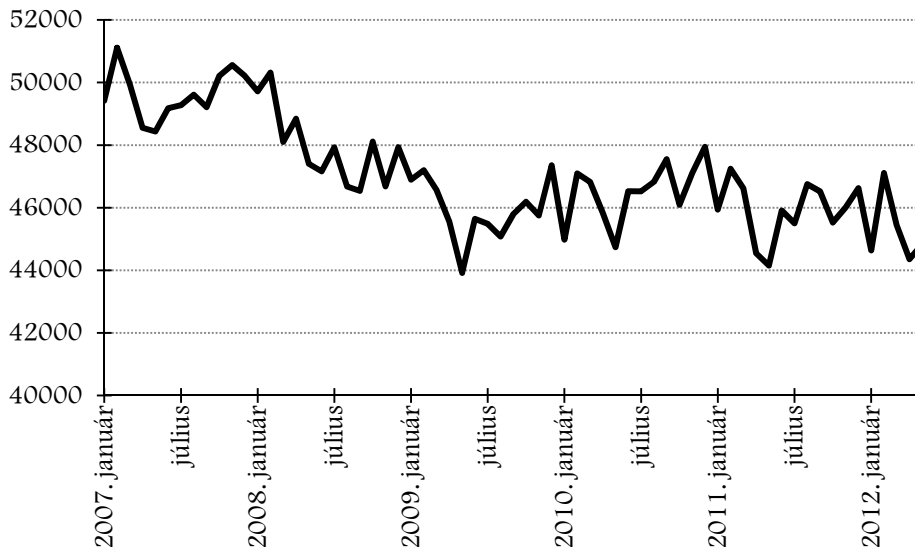
1. táblázat
A világ olajfogyasztása 2007 és 2011 között
(ezer hordó/nap)

	2007	2008	2009	2010	2011
EU-27	14 898,3	14 795,7	14 025,5	13 903,2	13 701,0
Brazília	2 355,1	2 386,6	2 481,5	2 621,8	2 793,0
Kína	7 534,1	7 948,3	8 539,7	9 330,2	8 924,0
India	2 800,8	2 907,6	3 112,7	3 255,4	3 426,0
USA	20 680,4	19 498,0	18 771,4	19 180,1	18 835,5
Oroszország	2 697,4	2 856,0	2 950,4	2 992,1	2 725,0
Japán	5 037,0	4 795,4	4 393,8	4 369,3	4 464,1
Világ	85 847,3	85 463,0	84 695,4	87 039,9	87 421,0

Forrás: EIA

A globális kereslet csökkenése nem változtatott azon a tendencián, miszerint az OECD országok olajkereslete, s a globális olajfogyasztásban mért részesedése is szűkül.

1. ábra
Az OECD olajfogyasztása 2007–2012
(ezer hordó/nap)

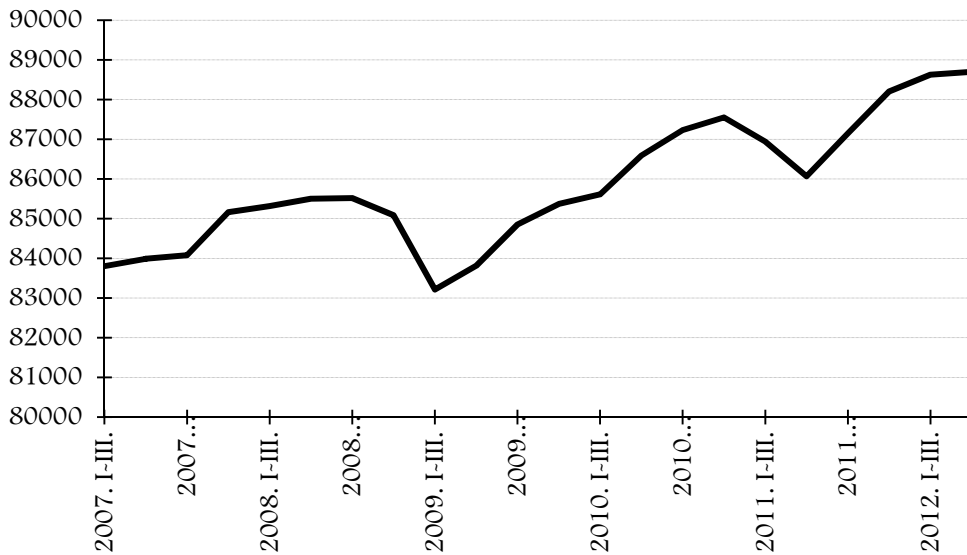

Forrás: EIA

Az Egyesült Államok, az Európai Unió és Japán olajfogyasztása stagnáló vagy csökkenő tendenciát mutat, míg az új, feltörekvő országok, így Kína, India és Brazília fogyasztása a válság idején is nőtt. Meg kell jegyezni, hogy a globális olajfogyasztás változásának mértéke igen csekély. A világ fogyasztását jelző mutató 2007-ben napi 85,8 millió hordó felhasználását mutatta, ez az érték 2008-ra napi 85,5 millió hordóra, 2009-re napi 84,7 millióra esett, két év alatt tehát mindössze 1,28 százalékkal csökkent. 2010-re az olajfogyasztás ismét magára talált, értéke napi 87 millió hordó fölé emelkedett, s a növekedés 2011-ben is kitartott.

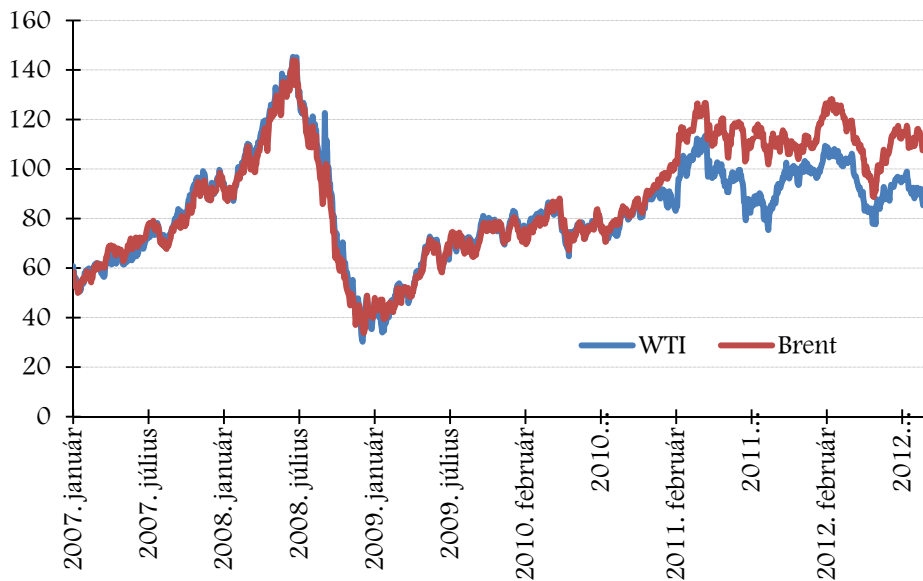
Az olajpiac kínálati oldalát 2007 és 2012 között számos hatás érte. Az olajtermelők egyrészt kénytelenek voltak igazodni a keresleti viszonyok változásához, így az árak alakulásához. A globális olajtermelést bemutató 2. ábrán 2008-2009 fordulójánál látható termeléseszkökenés a válság (első?) mélypontját jelezte. A világpiaci olajár ekkor a mélybe zuhant, a 2008 közepén tapasztalt 147 dolláros csúcsról néhány hónap alatt több, mint 100 dollárral csökkent.

2. ábra
A világ olajtermelése 2007–2012
(ezer hordó/nap)

Forrás: EIA

3. ábra
A WTI és a Brent olajok áralakulása 2007–2012
(USD/hordó)

Forrás: EIA

A világ olajtermelői erre válaszul csökkentették termelésüket. Ennek köszönhetően, és amiatt, hogy 2009 közepén a globális gazdasági kilátások javultak, az olajárak magukhoz tértek, és előbb 80 dollár körül stabilizálódtak. Ezt követően, 2011 elején következett be az arab tavasz, s ennek részeként (február közepén kezdődően) a líbiai forradalom, mely hatással volt mind az olajtermelés, mind az olajárak alakulására. A líbiai olajtermelés jó része heteken belül kiesett a piacról, ez naponta körülbelül 1-1,5 millió hordó olaj elmaradását és az olajárak körülbelül 20-30 százalékos emelkedését eredményezte. A líbiai olajtermelés kiesését júniusban már pótolta az OPEC többi tagjának (jellemzően Szaúd-Arábiának) fokozott termelése.

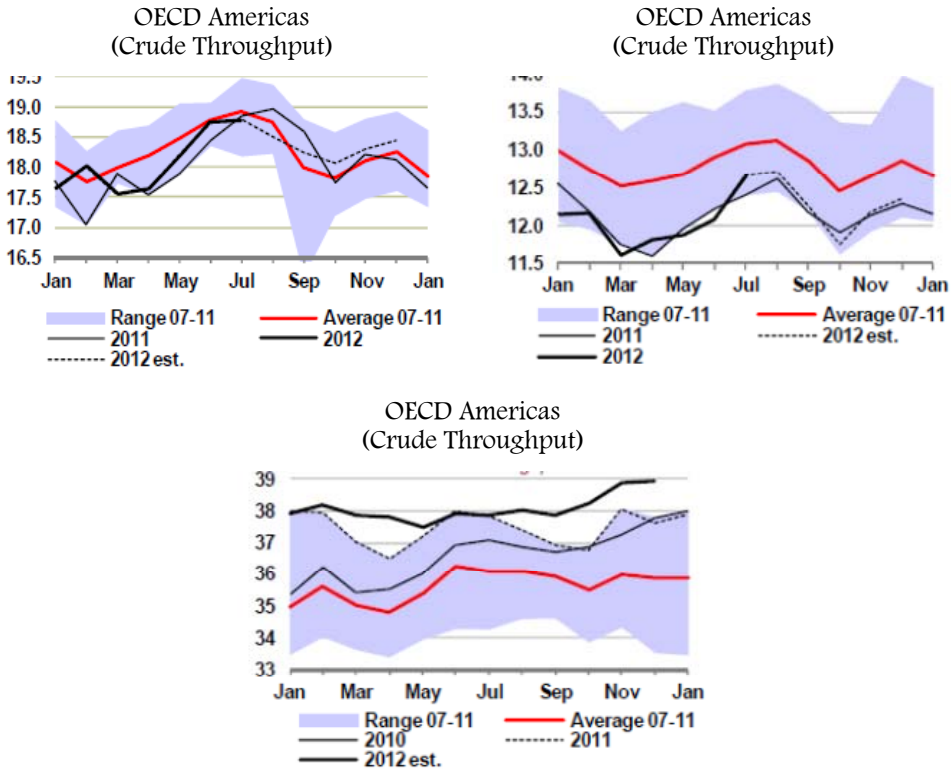
Az olajtermékek (benzin, gázolaj stb.) árait 2011–2012-ben további számos tényező alakította. Ezek közé tartozik:

- * a szinte folyamatosan jelen lévő, ámde hullámzó intenzitású Irán-kérdés (embargó kivetése, a Hormuzi-szoros lezárására vonatkozó iráni fenyegetés);
- * a világgazdaság növekedési kilátásainak alakulása (a fiskális ösztönző csomagok hatása, a pénzmennyiség jegybanki szabályozása (quantitative easing));
- * a finomítói árrékek alakulása.

Mindezek részletes kifejtésére e tanulmány keretei közt nincs lehetőség, mindössze a finomító árrékek alakulásáról szólnunk röviden.² A finomított termékek keresletének csökkenése idején a finomítói kapacitások kihasználtsága, így a finomítói árrékek is csökkennek. A válság idején is így volt ez, azonban néhány regionális eltérésre érdemes felhívni a figyelmet.

A 4. ábrán az látszik, hogy az amerikai kontinens OECD-országaiiban 2011 második felében és 2012 első felében a finomítók feldolgozása körülbelül megfelelt a 2007–2011-es átlagnak. Európában ezzel szemben az figyelhető meg, hogy 2011–2012-ben a finomítók a 2007–2011-es átlagot alulmúló olajmennyiséget dolgoztak fel, sőt a mennyiség a 2007–2011-es időszak legrosszabb adatait közelíti meg. Az OECD-n kívüli térség finomítói ezzel szemben a korábbi évek mennyiségét meghaladó mennyiséget dolgoznak fel. Mindez meglátszik a finomítói árrékek alakulásán is. Az amerikai árrékek 2012-re normalizálódni látszanak, az európai árrékek viszont nem képesek elérni az amerikai szinteket (s az európai finomítók kihasználtsága is kisebb). Az alacsony jövedelmezőségű európai finomítási szektor szereplői számára ez a folyamatosan csökkenő olajkereslettel együtt a következő évekre kifejezetten negatív kilátásokat jelez.

² Noha a téma legalább kontinensenkénti bontásra épülő elemzést igényelne, e tanulmányban területi korlátok miatt erre nincs lehetőség.

4. ábra
(md/d)

Forrás: IEA (2012a)

Az olajtermékek 2013-as áralakulását számos tényező fogja meghatározni.

1) Az egyik a világgazdaság növekedési kilátásai és az olajtermékek keresletének alakulása, ezekről több dolog mondható el:

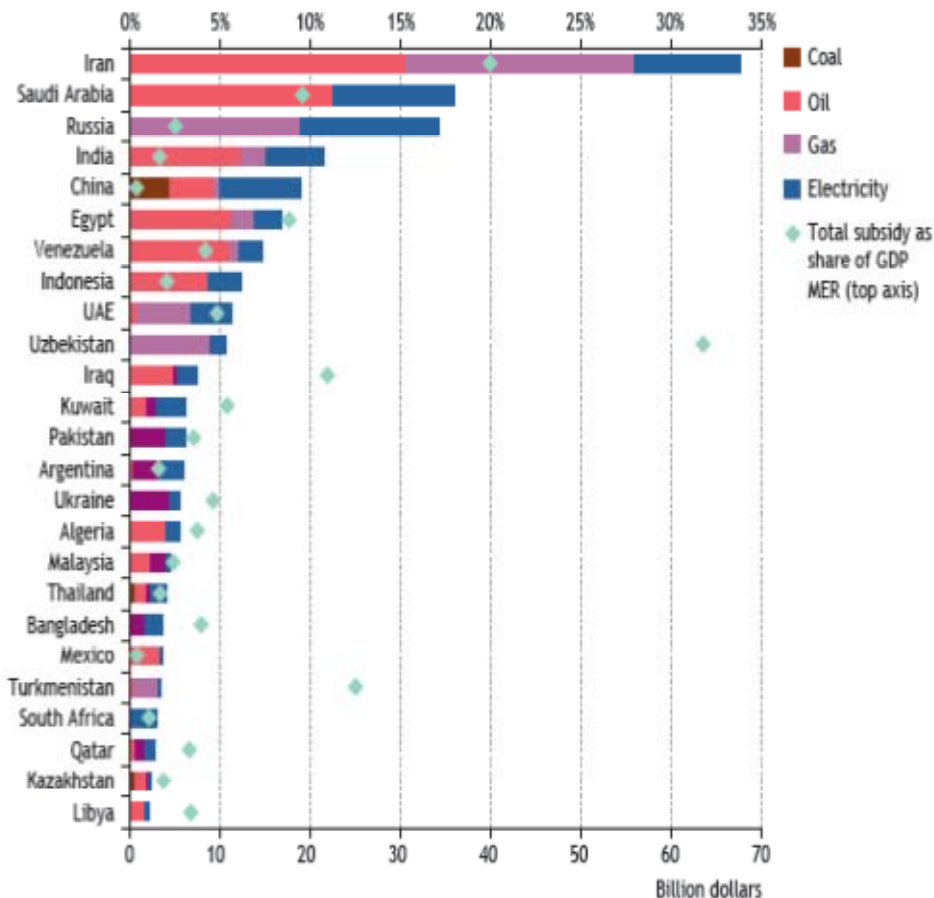
* 2012-re olyan helyzet alakult ki, melyben a javuló világgazdasági kilátásokat jósló előrejelzések alapján a befektetők a növekvő jövőbeli olajkereslet árnövelő hatása miatt az olajár növekedésére számítanak. Ezek a várakozások azonnal beépülnek a világpiaci árakba, így az olajár nő, de legalábbis nem csökken. Amennyiben azonban az előrejelzések romló világgazdasági környezetet vetítenek előre, úgy a befektetők szemében nő annak valószínűsége, hogy az egyes jegybankok újabb ösztönző csomagokkal (quantitative easing) serkentik a gazdaság működését. Ez a gazdasági növekedés beindulását, az olajkereslet növekedését, ezáltal az olajár emelkedését vetíti előre,

ami természetesen azonnal beépül az árakba. Ez alapján az olajár erőteljes alsó támaszt kap.

- * A globális olajkeresletet az elmúlt években a délkelet-ázsiai és közel-keleti feltörekvő országok kereslete növelte, s 2013-ban is ezektől az országoktól (pl. Kína, India, Malajzia, Indonézia, közel-keleti országok) várhatjuk az olajkereslet bővülésének forrását. Az olajtermékek iránti keresletet sok esetben e termékek hatósági ártámogatása, a világszerte folyó folyamatokról leválasztott árképzés erősítette. Ezen országok közül azonban egyesek (pl. Kína és India) olajtermék-piaci támogatási rendszerüket 2009–2010-ben megreformálták: a támogatások csökkentek, a termékek árai nőttek.³

5. ábra

A fosszilis üzemanyagok fogyasztásának támogatása
2009-ben egyes országokban üzemanyagokénti bontásban

Forrás: IEA (2010), p. 579.

³ IEA (2010), pp. 569-614.

A támogatások mértéke azonban globálisan 2010-ben a 100 dollár körüli olajárak miatt feltehetően magas maradt, s a fosszilis energiahordozóknak 2011-ben nyújtott támogatások mértéke további közel 30 százalékkal nőtt.⁴ Mindez az állami költségvetéseket is jelentős mértékben terheli. Íme néhány példa: (1) a malajziai 5 százalékos állami költségvetési hiány jó részét az energiaár-támogatások teszik ki; (2) Indonézia energiaár-támogatásai 2010-hez képest 2012-re várhatóan 65 százalékkal emelkednek, s 14,5 milliárd dollárra rúgnak.⁵ A közel-keleti olajállamok ártámogatásai (és GDP-hez mért arányuk) még ennél is jelentősebbek (5. ábra), s a támogatások leépítésének szükségessége (különösen a közel-keleti régió kivül) egyre sürgetőbb. Az energiaárak ezen országokban (Délkelet-Ázsia) való erőteljes emelése az olajkereslet várt növekedését visszafoghatja. A támogatások eltörlése azonban az elmúlt évek régiós tapasztalatai szerint igen erőteljes társadalmi ellenállásba fog ütközni. Összességében tehát a támogatások egyes országokban való leépítésének szükségessége az olajár növekedését fékezheti.

- 2) A 2011. év eleji közel-keleti és észak-afrikai (Middle Eastern and North-African, MENA) események azt jelzik, hogy a MENA-térség lakóinak „csendben tartása” érdekében az érintett országok kormányai kénytelenek egyre nagyobb összeget szociális juttatásokra szánni. Ennek az az eredménye, hogy a térség országainak költségvetései immár 75-100 dollár körüli olajárak esetén kerülnek egyensúlyba. Ez a tartósan magas olajárak időszakát vetíti előre.
- 3) A finomítói árretek vizsgálata regionális elemzést igényel. Ennek hiányában mindössze annyit valószínűsíthetünk, hogy az európai finomítói árretek a 2012 őszi emelkedésük ellenére sem fognak magas szinten stabilizálódni.
- 4) Az egyes országokban tapasztalt energiaárakat az energiapiaci folyamatokon kívül a devizaárfolyamok alakulása is befolyásolja majd.
- 5) Az Irán-kérdés folyamatos napirenden maradása a politikai kockázatok magas szinten stabilizálódását vetíti előre, 2013-ban ez is támaszt ad majd az olajárnak.

Mindezek alapján arra lehet számítani, hogy 2013-ban az olajárakat számos tényező alulról támasztja majd meg. Mind az olajfogyasztó országok lépései (gazdaságösztönzés, beinduló növekedés) és a geopolitikai kockázatok ezt indukálják, mind az olajtermelő országok érdekei azt kívánják, hogy az olajár (Brent) 2013-ban is a 90-110 dolláros sávban mozogjon. Ennek érdemi csökkenésére ezért nem számítunk. Az egyes országokban tapasztalt olajtermék-árakat (a kőolaj árán kívül) továbbra is a finomítói árretek alakulása és a devizaárfolyamok fogják meghatározni.

⁴ IEA (2012b), p. 1.

⁵ Részletekről lásd: Evans (2012).

1.2. A világ gáz- és szénpiacai

A válság során a világ különböző régióinak szénfogyasztása eltérően alakult. Míg a globális szénfogyasztás növekedése 2009-ben megállt, addig 2010-ben és 2011-ben ez tovább nőtt.

2. táblázat
A világ szénfogyasztása 2007 és 2011 között
(ezer tonna)

	2007	2008	2009	2010	2011
EU27	921 645	867 991	802 490	801 291	8 41 242
Brazília	24 658	24 610	20 134	25 371	25 244
Kína	2 708 552	2 966 479	3 188 139	3 695 378	4 053 829
India	857 255	640 524	705 205	721 986	788 409
USA	1 127 998	1 120 548	997 478	1 048 295	1 003 066
Oroszország	230 402	249 796	204 083	256 796	261 557
Japán	207 581	203 803	181 405	205 983	202 016
Világ	7 014 934	7 327 554	7 318 283	7 994 703	8 445 207

Forrás: EIA

Amíg a válság idején az EU27 országok, Japán, az Egyesült Államok és Oroszország fogyasztása is visszaesett, addig a világ szénfelhasználásának együttesen 57 százalékát kitevő Kína és India fogyasztása a 2009–2011-es időszak minden évében nőtt. Mivel a globálisan felhasznált szén 60-62 százaléka a villamosenergia-szektorban, körülbelül 20 százaléka pedig az iparban kerül felhasználásra,⁶ a fenti, teljes fogyasztást jelző adatok jól jelzik, hogy ezek a módosulások a világgazdaság változásának, és nem az időjárási viszonyok évenként eltérő alakulásának köszönhetőek.

A földgázfogyasztásról hasonló jellegzetességek mondhatók el. A globális felhasználás 2009-ben visszaesett, ám a földgáz fogyasztása sem teljesen köthető a világgazdaság növekedéséhez vagy zsugorodásához. A globális földgázfogyasztás körülbelül 25-30 százalékáért a fűtési (és kisebb mértékben főzési célú) felhasználás, körülbelül 37 százalékáért a villamosenergia-termelés, a fennmaradó részéért nagyrészt az ipari szektor felelős.⁷

⁶ IEA (2012c), p. 37.

⁷ *Uo.*

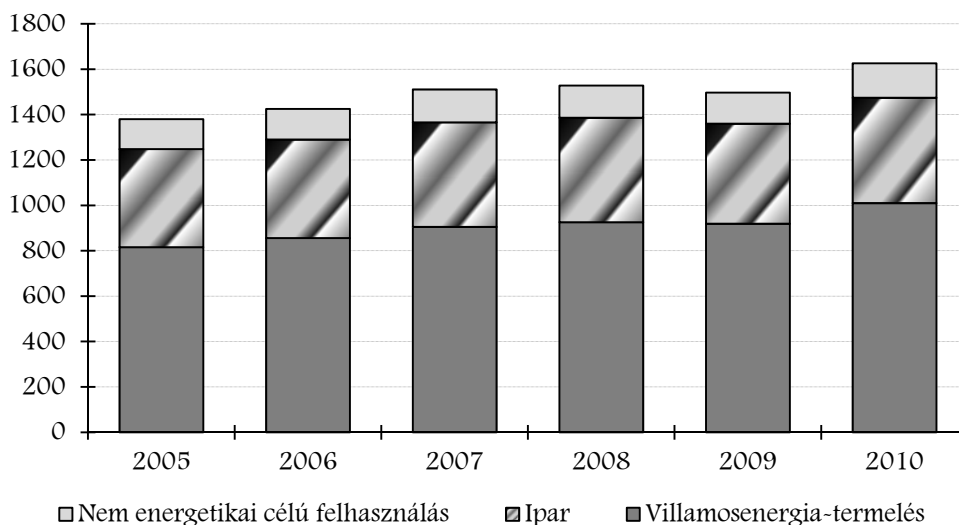
3. táblázat
A világ földgázfogyasztása 2007 és 2011 között
(milliárd köbláb)

	2007	2008	2009	2010	2011
EU27	18 615	19 022	17 826	18 706	17 072
Brazília	701	835	661	890	885
Kína	2 490	2 726	3 125	3 768	4 624
India	1 461	1 515	1 883	2 277	2 261
USA	23 104	23 277	22 910	23 775	24 236
Oroszország	15 227	15 546	13 505	14 961	17 975
Japán	3 748	3 667	3 653	3 848	3 976
Világ	105 863	109 232	105 263	112 971	114 040

Forrás: EIA

A 2009-es fogyasztáscsökkenés oka az volt, hogy a földgáz (teljes fogyasztásának együttesen kb. 60 százalékát kitevő) villamosenergia-termelési, ipari és nem energetikai célú fogyasztása csökkent, s ezt a csökkenést a fűtési célokat szolgáló felhasználás növekedése nem tudta ellensúlyozni.

6. ábra
A földgázfogyasztás alakulása egyes szektorokban
(mtoe)

Forrás: IEA (2007, 2008, 2009b, 2010, 2011c, 2012c), saját számítások

A 4. táblázat adatai jelzik, hogy a világ villamosenergia-fogyasztásának (és így termelésének) súlypontja az OECD-n kívüli országok felé tolódik. Kína felhasználásának bővülése különösen szembeötlő: az ázsiai ország áramfogyasztása 2005 és 2010 között közel 66 százalékkal nőtt. Az USA, Japán és az EU27 fogyasztása eközben stagnált, a közel-keleti növekedés 37,7 százalék volt, az indiai adat 44,7 százalék.

4. táblázat
A világ villamosenergia-fogyasztása főbb országoként/régióként
(TWh)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010
EU27	2 889	2 945	2 965	2 981	2 832	2 955
Brazília	369	383	405	420	419	456
OECD-n kívüli országok	6 387	6 973	7 550	7 873	8 140	8 816
Kína	2 193	2 525	2 874	3 054	3 271	3 634
India	483	532	591	617	661	699
USA	3 811	3 817	3 890	3 865	3 724	3 886
Közel-Kelet	515	557	583	623	656	709
Ázsia és Óceánia	5 045	5 491	6 000	6 199	6 474	7 053
Oroszország	777	816	845	858	818	861
Japán	979	985	1 011	966	938	1 002
Világ összesen	15 718	16 392	17 151	17 445	17 360	18 466

Forrás: EIA

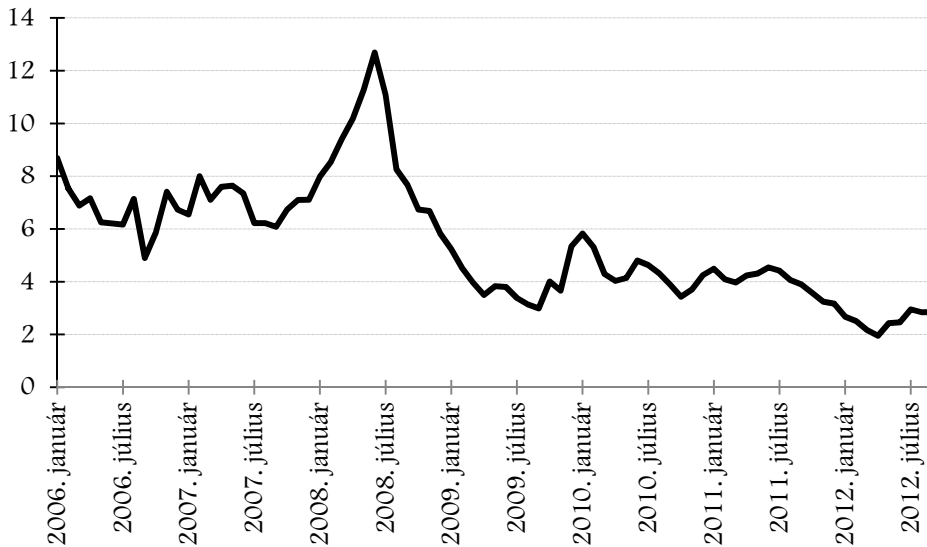
A villamosenergia-fogyasztás regionális súlyponteltolódásának (adatok hiányában csak) feltételezhető folytatódásán kívül 2011–12-ben egy ennél érdekesebb folyamat szemtanúi is lehettünk.

Az Egyesült Államokban az elmúlt években beinduló gázipari forradalom hatására az USA gáztermelése 2005 és 2011 között 27,7 százalékkal nőtt (vö.: 1990 és 2005 között inkább stagnálás volt tapasztalható).⁸ A bővülő kínálat és a 2009-ben visszaeső kereslet⁹ eredményeképpen az amerikai gázárak a mélybe süllyedtek.

⁸ EIA adatok.

⁹ Az USA gázfogyasztása a 2009-es visszaesés után csak 2011-ben érte el újra a 2008-as szintet. A fogyasztás csökkenésének oka az ipar felhasználásának visszaesése volt. Ld. EIA adatok.

7. ábra
Henry Hub spot piaci gázárak 2006-2012
(USD/mmBtu)

Forrás: EIA

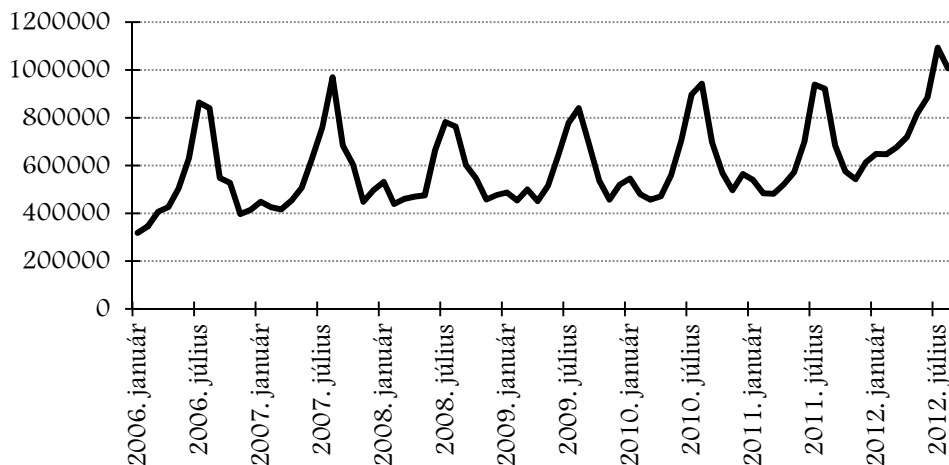
Az alacsony szinten megragadó gázáraknak köszönhetően a földgáz a zsinóráram-termelésben versenyképessé vált a szénerőművi áramtermeléssel, s az USA áramtermelői a szénerőmű áramtermelés helyett a földgáztüzelésű erőművek termelését részesítik előnyben. Ez az adatokon is meglátszik (8. ábra).

8. ábra
Az USA erőművi szénfelhasználása, 2009–2012
(ezer tonna)

Forrás: EIA

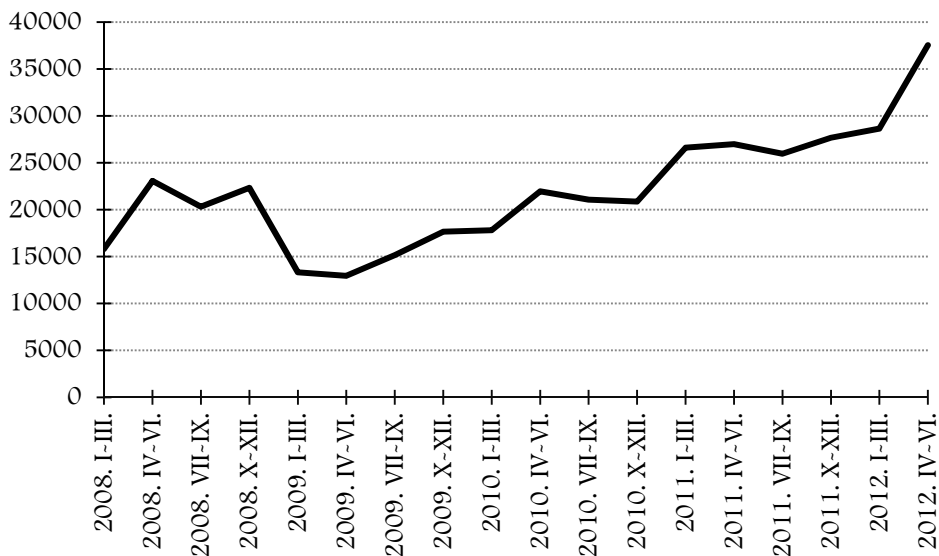
9. ábra
Az USA erőművi földgázfelhasználása 2006–2012
(millió köbláb)

Forrás: EIA

A rendelkezésre álló adatok szerint az USA-ban el nem fogyasztott szén a globális szénpiacon talál gazdára, ezt az exporttrendek egyértelműen bizonyítják.

10. ábra
Az USA szénexportja 2008–2012
(ezer tonna)

Forrás: EIA

A mennyiségek érzékeltetéséhez szükséges elmondanunk, hogy a szén külkereskedelme nem jelentős: a 2010. évi 7,98 milliárd tonnás világtermelés mindössze 15,2 százaléka (1,21 milliárd tonna) került nemzetközi kereskedelmi forgalomba. Az USA a globális export 6,6 százalékaért (81,7 millió tonna) felelt, de 2011-re szénkivitele 31,3 százalékkal, 107,3 millió tonnára nőtt. Mindeközben az USA Európába irányuló szénexportja a 2010-es 38,2 millió tonnáról 2011-re 53,9 millió tonnára emelkedett.¹⁰ A viszonylag kis külkereskedelmi forgalmat bonyolító szén világpiaci ára e kínálattöbblet hatására csökkent, s az alacsony széndioxid-árak miatt az európai szén alapú áramtermelés jövedelmezősége emelkedett. Ennek is köszönhető, hogy az európai uniós feketeköszén-fogyasztás 2012 első négy hónapjában közel 8 százalékkal nőtt. Spanyolországban a szénfogyasztás éves alapon 2012 első öt hónapjában 80 százalékkal emelkedett, az Egyesült Királyságra vonatkozó adat 26 százalék.¹¹

A fenti összefüggések alapján tehát úgy tűnik, hogy az USA-ban zajló gázpiaci forradalom hatására feleslegessé váló amerikai szén lenyomja a szén világpiaci árát, s ez Európában talál gazdára.

E folyamat 2013. évi fennmaradása a feltételek (USA gáztermelése és LNG-exportjának hiánya) változatlansága miatt valószínűsíthető. A folyamat közép- és hosszú távú (legalább 8-10 évig történő) jelenléte az amerikai gázforradalom jövőjétől, az amerikai gázkereslet alakulásától (földgáz alapú petrokémiai és vegyipari szektorok esetleges előretörése), valamint attól függ, hogy az Egyesült Államok kormánya engedélyezi-e az USA-ban termelt gáz LNG formájában történő exportját.

Amennyiben az Egyesült Államok hatóságai nem járulnak hozzá a földgáz LNG kiviteléhez, az azt eredményezheti, hogy az amerikai gázárak a jövőben alacsony szinten maradnak, s erre az USA-ban jelentős petrokémiai üzletág épülhet. Nemzetközi hatásait tekintve az LNG exporttilalma azt jelenti, hogy a világ gázpiacainak nemzetköziesülése, és ezáltal a regionális (Japán, Európa, USA) gázárak közeledése lassabban halad előre, s az európai olajindexált gázárzási rendszer szétesése is később következik be.

2011-ben a villamosenergetikai szektort tragikus esemény rázta meg: márciusban a japán fukushimai atomerőmű egy földrengés és cunami következtében megsérült, s a katasztrófa során radioaktív anyagok kerültek a légkörbe. Mindennek hatására az összes japán (és később német) atomerőművet leállították (a japánok közülük néhányat időközben újraindítottak), s számos ország újragondolta atomenergetikai terveit is. A történetek hatására az atomerőművi áramtermelés növekedése a korábban vártnál kisebb lesz, ám a legtöbb atomerőmű építését tervező ország (köztük Kína) nem mondott le terveiről. A fő kérdés az, hogy a korábban tervezett, de meghiúsuló atomerőművet a befektetők milyen energiahordozó-

¹⁰ Forrás: EIA adatok.

¹¹ Justin (2012).

ra épülő erőművel váltanak ki. Ez minden bizonnyal hatással lesz a világ gáz- és szénpiacaira.

A megújuló energiaforrások kiaknázása a válság során is folytatódott, kilátásai azonban kissé romlottak. Az állami támogatásokon csüngő megújulóenergia-befektetések jövője az állami költségvetések hiányának általános növekedése miatt bizonytalanná vált, de ez inkább csak egyes országokra és régiókra igaz, s korántsem általánosan. A világ megújulóenergia-iparában Kína a jövőben is meghatározó szereplő lesz, s ez mind a megújuló energiát hasznosító berendezések gyártására, mind ezek kínai területen történő installálására igaz. A kínai megújulóenergia-ipar berendezésgyártó kapacitását és a megújulóenergia-hasznosítási célokat látva kijelenthetjük, hogy az iparág jövőjének alakulásában Kína jelentős szerepet vállal.¹²

2) A nyersanyagpiacok a válság során

Az 5. táblázat jól szemlélteti a 2008-ban kitört válság bányászati szektorra gyakorolt hatását. Az Ernst&Young által megkérdezett vállalatvezetők véleményén alapuló, általunk összegyűjtött adatok jelzik, hogy 2008-ban még a nyersanyagsektor szokásos üzletmenetéhez köthető általános kockázatok tartoztak a legfontosabb veszélyek közé. Ilyen a szakképzett munkaerő hiánya, az infrastruktúrához való hozzáférés, a vállalat célország-beli működésének társadalmi elfogadottsága. Ezt egészítették ki a 2000-es évek elején felerősödő globális éghajlatváltozási aggodalmak, s a 2005-től egyre növekvő működési költségek.

A válság beköszöntével (ezt a 2009-es adatok jelzik) a nyersanyagpiaci árak zuhanásba kezdtek, s a profitabilitás érdekében mindent elsősoró prioritássá vált a költségek kordában tartása. A tőke- és hitelpiacok beszűkülésének következményeképpen 2009-ben a tőkéhez való hozzáférés nehézsége is megjelent a legfőbb kockázatok között.

¹² Lásd erről részletesen az *Energy Policy* 2012. évi 51. számát.

5. táblázat
A bányászati szektorban működő vállalatokra leselkedő kockázatok fontossági sorrendben

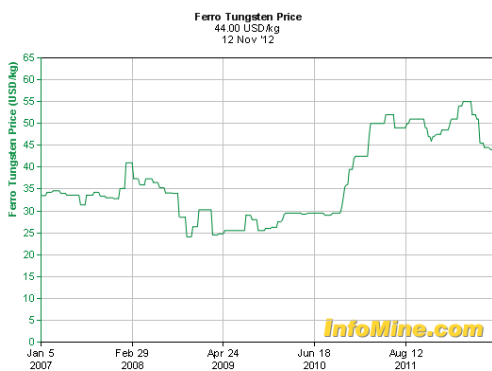
	2008	2009	2010	2011	2012
1.	Szakképzett munkaerő hiánya	Költségmenedzsment	Tőkeallokáció	Az erőforrások feletti nemzeti befolyás növekedése (resource nationalism)	Az erőforrások feletti nemzeti befolyás növekedése (resource nationalism)
2.	Az iparág konszolidálódása	Az iparág konszolidálódása	Szakképzett munkaerő hiánya	Szakképzett munkaerő hiánya	Szakképzett munkaerő hiánya
3.	Infrastrukturához való hozzáférés	Tőkéhez való hozzáférés	Költségmenedzsment	Infrastrukturához való hozzáférés	Infrastrukturához való hozzáférés
4.	A működéshez szükséges társadalmi engedély fenntartása	A működéshez szükséges társadalmi engedély fenntartása	Az erőforrások feletti nemzeti befolyás növekedése (resource nationalism)	A működéshez szükséges társadalmi engedély fenntartása	Növekvő költségek (költséginfláció)
5.	Éghajlatváltozás	Éghajlatváltozás	A működéshez szükséges társadalmi engedély fenntartása	Tőkeprojektek végrehajtása	Tőkeprojektek végrehajtása
6.	Növekvő költségek (költséginfláció)	Szakképzett munkaerő hiánya	Infrastrukturához való hozzáférés	Az árak és valutaárfolyamok volatilitása	A működéshez szükséges társadalmi engedély fenntartása
7.	Elmaradó beruházások	Infrastrukturához való hozzáférés	Biztonságos energiaellátás	Tőkeallokáció	Az árak és valutaárfolyamok volatilitása
8.	Az erőforrások feletti nemzeti befolyás növekedése (resource nationalism)	Biztonságos energiaellátás	Tőkéhez való hozzáférés	Költségmenedzsment	Tőkemenedzsment és a tőkéhez való hozzáférés
9.	Biztonságos energiaellátás	Az erőforrások feletti nemzeti befolyás növekedése (resource nationalism)	Az árak és valutaárfolyamok volatilitása	Az ellátás megszakadása (természeti katasztrófák)	A hasznok elosztása
10.	Növekvő szabályozottság	Elmaradó beruházások	Éghajlatváltozás	Csalás és korrupció	Csalás és korrupció

Forrás: 2009-es adatok: <http://www.resourceinvestor.com/2009/08/24/ey-costs-consolidation-and-capital-top-risk-list-f> . 2008., 2010-2012. évi adatok: Ernst & Young (2010, 2011b, 2012a)

2010-re a nyersanyagpiaci helyzet kissé megváltozott. A nyersanyagpiacok magukhoz tértek, az árak újra emelkedésnek indultak. Ezt jelzi a 11. ábra.

11. ábra
A nyersanyagárak változásai 2007-2012-ben

Forrás: <http://www.infomine.com/investment/metal-prices/>, letöltés ideje: 2012. november 15.

A válság egyik leginkább megrázó szakaszát a nyersanyagtermelő országok 2010-re már átélték. A GDP-növekedés újraindítása érdekében a kormányok erőteljes gazdaságélénkítő csomagokat indítottak, amelyek következménye az lett, hogy sok ország költségvetési hiánya erőteljes növekedésnek indult. A világszerte nyersanyagárak újbóli (2010. évi) emelkedését látva, a hiányok ellensúlyozására számos nyersanyagtermelő ország kormánya a nyersanyagtermelő szektor erőteljesebb megadóztatását és meglévő befolyásának növelését tűzte ki célul. Ennek eredménye az lett, hogy a nyersanyagtermelő vállalatok kénytelenek voltak elszenvedni az állami befolyás növekedését: az egyes országok a kitermelt nyersanyagok értékéből nagyobb szeletet kívántak kihalászni.

Ezt jelzi a vállalatvezetők által e téren érzett kockázat növekedése (*resource nationalism*) is. A tényező fontossága a 2009. évi kilencedik helyről 2010-re a negyedik helyre ugrott, 2011-2012-re pedig a szektor számára a legfontosabb kockázati tényezővé lépett elő. A *resource nationalism* előretörése számos, hol radikális, hol mérsékeltebb formában öltött testet:¹³

- * 2012-ben Argentína államosította a korábban spanyol (Repsol olajtársaság) kézbe adott argentin állami olajtársaság, az YPF 51 százalékát.¹⁴
- * Ausztrália 2012. július 1-i hatállyal módosította (növelte) a nyersanyagtermelő ágazatok adóztatását.¹⁵
- * A chilei kormány a vállalatok adóztatásának (társasági nyereségadó kulcsának 17-ről 20 százalékra történő) növelését javasolta.¹⁶
- * A kínai kormány a ritkaföldfémeket kitermelő vállalatok számára előírja, hogy kötelesek áfa-engedélyért folyamodni. Ez a szabály a Kínából exportált ritkaföldfémek mennyiségének szabályozását hivatott elősegíteni.¹⁷
- * A mozambiki, nyersanyagokért és energiaügyekért felelős minisztérium olyan nyersanyagkutató (exploration) tendert írt ki, amelyen csak mozambiki vállalatok voltak jogosultak részt venni.¹⁸
- * Bolívia államosította egy spanyol társaság kezében lévő azon részvénnyeket, amelyek a bolíviai elektromosáram-átviteli hálózatért felelős társaságban biztosítanak tulajdonjogot.¹⁹

¹³ Lásd erről részletesen: Ernst&Young (2012b).

¹⁴ Repsol sues Argentina over YPF seizure, *Financial Times*, 2012. május 15.

¹⁵ Ernst & Young Tax Insight, 2012. január 23.

¹⁶ Chile proposes tax reform to fund education overhaul, *Reuters*, 2012. április 27.

¹⁷ China to impose a rare earths tax, *MineWeb*, 2012. június 4.

¹⁸ New coal exploration licences in Mozambique to be awarded to locals, *IHS Global Insight*, 2012. június 5.

¹⁹ Bolivian president suggests nationalizing resources, *IHS Global Insight*, 2012. június 4.

* Miután a kínai Aluminium Corporation of China ajánlatot tett a legnagyobb mongol széntermelő társaság, a Southgobi Resources 60 százalékának megvásárlására, a mongol kormány törvényt alkotott arról, hogy a (természeti erőforrásokot is magában foglaló) stratégiai szektorokban a külföldi tulajdon nem haladhatja meg a 49 százalékot.²⁰

Minden bizonnyal az állami befolyás fentiekben jelzett növekedésének köszönhető, hogy 2011-ben és 2012-ben a „csalás és korrupció” is bekerült a szektort fenyegető 10 legnagyobb kockázat közé.

A tőkepiacok 2008–2009. évi megrendülése 2010–2012-ben is érezte hatását. 2010–2012-ben a szektorban működő társaságok vezetői kiemelten fontosnak tekintették a tőke megfelelő helyre történő allokálását és a mérlegek megerősítését. A 2009. évi mélypontot követően a vállalatok felkészültek az erősödő állami befolyás, a növekvő bizonytalanság és a volatilisabb pénz- és nyersanyagpiaci folyamatoknak köszönhető nagyobb instabilitásra. 2011-re ezért a vállalatok tőkeáttétele (kötelezettségek/saját tőke) csökkent, s a vállalatfinanszírozásban is változások következtek be: a kötvény- és hiteltermékek aránya nőtt, a részvénykibocsátásokkal gyűjtött tőke összege és a finanszírozásban betöltött súlya viszont erőteljesen csökkent.²¹

2012-re a tőke megfelelő menedzsmentje (tőkeszerzés, tőkeallokálás, volatilitás hatásainak távoltartása), a fogadó országok vezetőivel megfelelő kapcsolat kialakítása és a resource nationalism kockázatainak elkerülése váltak a nyersanyagtermelő vállalatok legfontosabb feladataivá.

A mikrogazdasági szemlélet mellett érdemes lenne áttekinteni egyes bányászati nyersanyagok globális keresletének alakulását is. Ennek azonban akadálya van: az egyes bányászati termékek globális fogyasztási adatai nem érhetőek el, ezért a globális termelési adatokat kell felhasználni. A termelési adatok vizsgálata azonban nem feltétlenül ad megfelelő képet a kereslet alakulásáról, mert e nyersanyagok kitermelését egyes országok alakíthatták úgy, hogy a kitermelő szektor kevésbé érezze meg a kereslet visszaesését, s a termelt mennyiséget az állam készleteinek bővítésére felhasználhatta.

A nyersanyagpiaci árak esése arra engedne következtetni, hogy a kereslet 2008 végén és 2009 egészében csökkent, s azt is gondolhatnánk, hogy a kínálat ennek megfelelően reagált (csökkent). A globális termelési adatok ezt egyes nyersanyagok esetén (kobalt, nikkel, ón, cink) megerősítik, másoknál (réz, ritkaföldfémek, volfrám) azonban nem tapasztalható a kínálat csökkenése. A kereslet alakulásáról így nem tudunk pontos képet alkotni. A félkész termékek termelése azonban segítséget adhat ebben.

²⁰ Mongolia passes watered-down foreign investment law, MineWeb, 2012. május 18.

²¹ Ernst & Young (2011a).

6. táblázat
A világ egyes nyersanyagainak bányatermelése 2007–2011
(ezer tonna fémtartalom)

	2007	2008	2009	2010	2011
Kobalt	65,5	75,9	72,3	89,5	98
Réz	15 400	15 400	15 900	15 900	16 100
Ólom	3 770	3 840	3 860	4 140	4 500
Nikkel	1 660	1 570	1 400	1 590	1 800
Ritkaföldfémek (fénoxidtartalom)	124	124	133	133	130
Ón	320	299	260	265	253
Volfrám	54,5	55,9	61,3	68,8	72
Cink	10 900	11 600	11 200	12 000	12 400

Forrás: US Geological Survey (2012, 2011, 2010, 2009).

7. táblázat
A világ és Kína alumínium-, acél- és nyersvas termelése
(ezer tonna fémtartalom)

	2007	2008	2009	2010	2011
Világtermelés					
Alumínium	38 000	39 000	37 300	40 800	44 100
Acél	1 340 000	1 330 000	1 240 000	1 410 000	1 500 000
Nyersvas	947 000	932 000	935 000	1 030 000	1 100 000
Ebből Kína termelése					
Alumínium	12 600	13 200	12 900	16 200	18 000
Acél	489 000	500 000	568 000	627 000	700 000
Nyersvas	469 000	471 000	544 000	590 000	650 000

Forrás: US Geological Survey (2012, 2011, 2010, 2009).

A világ alumínium- és acéltermelése a válság mélypontját jelentő 2009-ben érezhetően (rendre 4,4 és 6,8 százalékkal) csökkent, míg a nyersvas termelése stagnált. Kína azonban ez esetben is a globális tendenciáktól eltérő eredményeket produkált. Noha a kínai alumíniumtermelés 2009-ben csökkent (bár csak 2,3 százalékkal), 2010-ben már óriási (25,6 százalékos) emelkedést mutatott, s 2011-ben is nőtt. A kínai acél- és nyersvastermelés 2009-ben erőteljesen emelkedett (13,6 és 15,5 százalékkal), s a növekedés 2010-ben és 2011-ben is fennmaradt.

A bányászati nyersanyagok áralakulása 2013-ban is a reálgazdasági kilátásoktól függ majd. A globális növekedési kilátások javulása esetén a nyersanyagpiaci termékek kereslete is nő, ez támaszt jelenthet az áraknak. E termékek árainak érdemi csökkenésére 2013-ban sem számítunk. Ennek okait a reálgazdasági fundamentumokban (kereslet növekedése) és a 2009-es piaci folyamatokhoz hasonló összeomlás kis valószínűségében találjuk.

3) A magyar gazdasági és politikai döntéshozók számára hasznos következtetések

A kelet- és közép-európai országok a globális energia- és nyersanyagpiacokon árelfogadó szereplők. Néhány tanulság és javaslat megfogalmazása mégis hasznos lehet. A világ gázpiacainak nemzetköziesedése lehetővé teszi, hogy a kontinensek közötti gázárkülönbségek csökkenésnek induljanak. Amennyiben Európa kontinentális része be tud kapcsolódni a piacok életébe, azaz képes az esetlegesen exportra kerülő észak-amerikai földgázt befogadni, úgy Európának és egyes országainak orosz gázszállítókkal szemben fennálló alkupoziója erősödik. Az Európai Unió és benne hazánk érdekei is azt kívánják, hogy az észak-amerikai földgáz a nemzetközi piacokra jusson, s ha így lesz, akkor ebből az európai országok is részesüljenek. Hazánknak így az észak-amerikai földgáz exportját támogatnia kell, s lépéseket célszerű tennie annak érdekében, hogy hazánk a nemzetközi (nyugati) gázkereskedelemben bekapcsolódjon.

Az is látható, hogy az energiaipar fokozott adóztatása és az energiaiparban az állami befolyás erősödése nem a válság során, hanem már a válságot megelőző energiaár-emelkedések idején megindult. Az energiaipari társaságok növekvő adóterhelése tehát nem új keletű és nem egyedi, s nem a válság következménye. Az erőteljes adóztatás azonban az energiaipari beruházások visszaeséséhez, ezáltal akár az ellátásbiztonság csökkenéséhez vezet. Ennek kockázatát mérsékelni szükséges.

Vizsgálatunkból az is kiderült, hogy a világ nyersanyagpiacain a fogadó országok állami befolyása a válság során és a válság hatására erősödött. A nyersanyagtermelő iparág növekvő adóztatása jellemzővé vált, de több esetben ennél radikálisabb megnyilvánulási formák is láthatók. Az tehát, hogy egyes kormányok a bányászati társaságokkal szemben erőteljesebben lépnek fel, nem egyedi.

Megállapítható az is, hogy az állami befolyás erősödésének (mind a nyersanyagtermelő, mind az energiaipari ágazatokban) köszönhetően a piaci bizonytalanságok növekedtek, így a befektetési kockázatok fokozód-

tak. Ez a beruházási költségek növekedését, s az energia- és nyersanyag-árak költségoldali megtámasztását vetíti előre. Mindezek alapján javasolható, hogy a gazdaságpolitikai döntéshozók igyekezzenek a gazdaságpolitikai irányvonalat kiszámíthatóvá, átláthatóvá és racionálissá tenni Magyarországon. Ez csökkenti a befektetések országkockázatát, ezáltal a megkövetelt hozamot, s növelheti az országban eszközölt energia- és bányai befektetéseket.

* * * * *

Felhasznált irodalom

- Evans, D. (2012): Subsidy burden may push fuel market reform. *Petroleum Economist*, Vol. 79 No. 8.
- Ernst&Young (2012a): *Business risks facing mining and metals 2012-2013*.
- Ernst&Young (2012b): *Resource Nationalism Update*.
- Ernst&Young (2011a): *Global mining and metals transactions – 2011 trends 2012 outlook*. URL: <http://www.ey.com/GL/en/Industries/Mining---Metals/Global-mining-and-metals-transactions---2011-trends-2012-outlook---Recognizing-value-in-volatility>. Letöltés: 2012. október 14.
- Ernst&Young (2011b): *Business risks facing mining and metals 2011-2012*.
- Ernst&Young (2011c): *Turn risks and opportunities into results. Exploring the top 10 risks and opportunities for global organizations*.
- Ernst&Young (2011d): Access to reserves biggest risk for oil and gas sector. URL: http://www.ey.com/GL/en/Newsroom/News-releases/Press-Release_Access-to-reserves-biggest-risk-for-the-oil-and-gas-sector. Letöltés 2012. október 5.
- Ernst&Young (2010): *Business risks facing mining and metals 2010*.
- Ernst&Young (2008): *Top 10 risks for the oil and gas industry*.
- Hugyecz Attila (2009): A nyersanyagpiacok és a válság. In Szalavetz Andrea (szerk.): *A válság hatása néhány kiemelt gazdasági tevékenységre*. Budapest, MTA VKI, A globális válság: hatások, gazdaságpolitikai válaszok és kilátások, 3. kötet, pp. 7-17.
- IEA (2007): *Key world energy statistics*. Paris.

- IEA (2008): *Key world energy statistics*. Paris.
- IEA (2009a): *The impact of the financial and economic crisis on global energy investment*. Paris.
- IEA (2009b): *Key world energy statistics*. Paris.
- IEA (2011a): *World energy outlook, Executive summary*. Paris.
- IEA (2011b): *World energy outlook, Special report: Are we entering a golden age of gas?* Paris.
- IEA (2011c): *Key world energy statistics*. Paris.
- IEA (2012a): *Oil Market Report*. 2012 September, Paris.
- IEA (2012b): *World Energy Outlook*. Executive Summary, Paris.
- IEA (2012c): *Key world energy statistics*. Paris.
- InfoMine honlapja: www.infomine.com
- Justin, J. (2012): 'King Coal' makes a comeback. *Petroleum Economist*, Vol. 79 No. 7, p. 29.
- Infórádió (2012): Interjú Zsoldos Istvánnal, 2012. szeptember 21-én, URL: <http://inforadio.hu/hir/gazdasag/hir-519937> Letöltés: 2012. október 5.
- Resource investor honlapja:
<http://www.resourceinvestor.com/2009/08/24/ey-costs-consolidation-and-capital-top-risk-list-f> Letöltés: 2012. október 5.
- Top 10 risks for oil and gas companies in 2012, URL:
<http://c1wsolutions.wordpress.com/2012/03/26/risks-for-oil-and-gas/> Letöltés: 2012. október 5.
- Top 10 oil and gas business risks for 2010. URL:
<http://www.ey.com/GL/en/Industries/Oil---Gas/Top-10-oil-and-gas-business-risks-for-2010---The-top-10-risks-for-oil-and-gas>
Letöltés: 2012. október 5.
- US Geological Survey (2009, 2010, 2011, 2012): *Mineral commodity summaries*. Reston, USA.

A könyvben megjelent tanulmányok alapját képező kutatást
részben az Európai Unió FP7-es keretprogramja (wwwforEurope),
részben a Visegrádi Alap támogatta.

A könyv megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia,
az „Európai Unió és egyéb külföldi és hazai kutatóintézeti pályázatok
támogatása” című pályázata keretében segítette elő.

Felelős kiadó: MTA KRTK Világgazdasági Intézet
Nyomás: Amulett '98 Nyomdaipari Kft.
Felelős vezető: Lajtai Beatrix

Magyarországnak hosszú évek óta több területen sincs a szakma és a tudomány által támogatott olyan stratégiája, amely folyamatosan adaptálható lenne a gyorsan változó nemzetközi környezethez. Egy kisebb ország saját hibájából, vagy külső és belső tényezők hatására, különösen könnyen „lecsúszhat”, marginalizálódhat a nemzetközi rendszerben, de a hanyatlás trendjeit megfordítani és felzárkózni a sikeres és fejlett államok sorába rendkívül nehéz. A felzárkózást megkönnyítheti a meghatározó nemzetközi trendek, áttrendeződések ismerete, és ez azokból lezűrhető kiértelmezett következtetések hozzájárulhatnak a siker feltételeinek megfogalmazásához. A világgazdasági folyamatok nyomon követése azért is lényeges, mert a még mindig zajló, hol enyhülő, hol újra elmélyülő válság tovább növelte a globális egyenlőtlenségeket az államok között, még inkább előtérbe helyezve az alkalmazkodási képesség javításának szükségességét, és az ugyan szűk, de meglévő mozgástér kihasználásának igényét a belgazdaságban. A globális gazdasági folyamatok megértése jelenti a kiindulópontot a sikeres világgazdaság illeszkedésben, és a hazai gazdaság nemzetközi versenyképességét meghatározó tényezők kialakításában.

MTA KÖZGAZDASÁG- ÉS REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
VILÁGGAZDASÁGI INTÉZET

Világgazdasági Kutatásokért Alapítvány

ára: 2100 Ft